

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ГЛОБАЛЬНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Г.П.СИТНИК

ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ ТА МИРУ

Курс лекцій

Київ – 2023

УДК 351:341.3:327.5
С41

Рецензенти:

доктор військових наук, професор Д.А.Купрієнко
(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького),

доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник О.Ф.Сальнікова
(Головне управління військового співробітництва Збройних Сил України),

доктор юридичних наук, доцент Н.М.Корчак
(Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

*Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №13 від 8 березня 2023 р.).*

Ситник Г.П.

С41 Філософія війни та миру: курс лекцій / Г.П.Ситник. К: ТОВ "САК Лтд.", 2023. –118 с.

У лекціях розкрито проблеми соціального насильства, війни та миру (філософський аспект) та сучасні погляди на війну крізь призму глобалізації та формування багатополосного світу, що дозволяє сформуванню у сукупність знань про: природу та змістовні виміри війни і соціального насильства; уявлення про війну та мир (від філософії стародавнього світу до німецької класичної філософії); сучасні світоглядні уявлення про війну та мир; приховані смисли гібридної війни та безпекові ризики для України; еволюцію способів, форм та цілей збройних конфліктів у XXI ст.; сутність революцій у військовій справі та їх вплив на ведення війни; сучасні тенденції глобалізації війни; виклики безпеці України крізь призму руйнації однополярного світу та російсько-української війни.

Для студентів Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються за спеціальністю «Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності)» за освітніми програмами «Стратегічний менеджмент у сфері національної безпеки». Лекції також можуть бути корисними і для фахівців, які в межах своєї професійної компетенції покликані розв'язувати складні спеціалізовані завдання щодо адекватного реагування на загрози національним інтересам України.

УДК 351:341.3:327.5

© Ситник Г.П., 2023
© Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
©ТОВ «САК Лтд.», 2023

ПЕРЕДМОВА

Поточний стан взаємовідносин у геополітичному трикутнику «Україна – Російська Федерація – країни Заходу» характеризуються крайнім ступенем загострення, що особливо проявилось в умовах російсько-української війни. Як наслідок, стрімко зростає рівень загроз глобальній та національній безпеці. В цих умовах важливим чинником забезпечення воєнної безпеки держави є осмислення чинників, які зумовлюють загрози національній безпеці України у воєнній сфері. Тому вивчення навчальної дисципліни «Філософія війни та миру» є важливою складовою підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти, які навчаються за освітньою програмою «Стратегічний менеджмент у сфері національної безпеки» спеціальності 256 – Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності).

Метою дисципліни «Філософія війни та миру» є забезпечення студентів систематизованими знаннями про проблеми соціального насильства, війни та миру (філософський аспект) та сучасні погляди на війну крізь призму глобалізації та формування багатополюсного світу, які дозволять їм розв'язувати складні спеціалізовані завдання щодо адекватного реагування на загрози воєнній безпеці України в межах своєї професійної компетенції в сучасних умовах державотворення. Успішному досягненню вказаної мети і має слугувати курс лекцій «Філософія війни та миру».

При підготовці курсу лекцій враховувалось, що при формуванні навчальної дисципліни «Воєнно-політичні конфлікти та міжнародна безпека» в її основу була покладена ідеологія системного осмислення та поєднання знань щодо філософський аспекту проблем соціального насильства, війни та миру та сучасних поглядів на війну крізь призму формування багатополюсного світу. Відповідно, курс лекцій складається із двох змістовних модулів:

1. Філософський аспект проблем соціального насильства, війни та миру, який дозволяє сформулювати сукупність знань про: природу та змістовні виміри війни і соціального насильства; уявлення про війну та мир (від філософії стародавнього світу до німецької класичної філософії); сучасні світоглядні уявлення про війну та мир; приховані смисли гібридної війни та безпекові ризики для України.

2. Сучасні погляди на війну крізь призму формування багатополюсного світу, який дозволяє сформулювати у студента сукупність знань про: еволюцію способів, форм та цілей збройних конфліктів у XXI ст.; сутність революцій у військовій справі та їх вплив на ведення війни; сучасні тенденції глобалізації війни; виклики безпеці України крізь призму руйнації однополярного світу та російсько-української війни.

З огляду на це навчальними цілями курсу лекцій «Філософія війни та миру» є формування у студентів уявлення про проблеми соціального насильства, війни та миру та сучасні погляди на війну крізь призму формування багатополюсного світу і на цій основі здатність щодо їх системного аналізу, як передумови формування у них вмінь і навичок, необхідних для здійснення управління у сфері національної безпеки та розробки і здійснення науково обґрунтованих заходів щодо підвищення його ефективності при захисті національних інтересів, в межах своєї професійної компетенції.

Досягнення цих цілей забезпечує набуття здобувачами вищої освіти низки компетентностей, а саме здатність: приймати обґрунтовані управлінські рішення; здійснювати професійну діяльність у відповідних сферах національної безпеки; аналізувати та оцінювати сучасний стан і тенденції розвитку міжнародних відносин та проблеми міжнародної безпеки, їх вплив на національну безпеку в контексті набуття Україною членства в НАТО; використовувати понятійно-категоріальний апарат теорії національної безпеки, аналізувати та розвивати структуру системи забезпечення національної безпеки та принципи її функціонування; аналізувати та прогнозувати розвиток безпекового середовища (глобальний, регіональний та національний аспекти) за окремими сферами забезпечення та видами діяльності; організовувати цілеспрямовану діяльність щодо формування і реалізації державної політики у сферах національної безпеки та оборони.

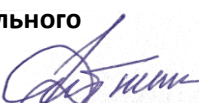
Після опанування навчальних питань лекцій та обговорення їх на семінарських заняттях кожний студент повинен знати: природу та змістовні виміри війни і соціального насильства; уявлення про війну та мир (від філософії стародавнього світу до німецької класичної філософії); сучасні світоглядні уявлення про війну та мир; приховані смисли гібридної війни та безпекові ризики для України; еволюцію способів, форм та цілей збройних конфліктів у XXI ст.; сутність революцій у військовій справі та їх вплив на ведення війни; сучасні тенденції глобалізації війни; виклики безпеці України крізь призму руйнації однополярного світу та російсько-української війни.

На основі цих знань студентів повинні вміти: враховувати в професійній діяльності природу та змістовні виміри війни і соціального насильства; виявляти та оцінювати ризики виникнення збройного конфлікту у контексті сучасних світоглядних уявлень про війну та мир; застосовувати технології та інструменти врегулювання воєнно-політичних конфліктів з урахуванням еволюції способів, форм та цілей збройних конфліктів у XXI ст.; готувати пропозиції щодо підвищення ефективності безпекової складової державної політики з урахуванням сутності революційних змін у військовій справі, їх впливу на ведення війни та тенденцій глобалізації війни; використовувати в професійній діяльності результати аналізу прихованих смислів гібридної війни та викликів безпеці України крізь призму руйнації однополярного світу та російсько-української війни.

Успішне оволодіння вказаними знаннями та вміннями неможливе без наполегливої роботи на лекціях, при підготовці до семінарських занять, написанні рефератів, виконанні різноманітних творчих завдань, що передбачає ознайомлення з науковою та навчально-методичною літературою. Допомогти у цьому, зорієнтувати майбутніх магістрів з національної безпеки на найбільш важливі аспекти навчальних тем, навчити їх відділяти головне від другорядного, формувати в них правильний категоріально-понятійний апарат, як важливу передумову розв'язування ними складних спеціалізованих завдань щодо адекватного реагування на загрози національним інтересам України в межах своєї професійної компетенції покликаний даний курс лекцій.

Після кожної лекції пропонуються питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях, а наприкінці видання міститься список рекомендованої і використаної літератури.

Автор висловлює щире подяку своїм колегам та шановним рецензентам за зауваження та пропозиції, які надійшли від них під час редагування остаточного варіанта тексту курсу лекцій.

**Доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри глобальної та національної безпеки
Навчально-наукового інституту публічного управління
та державної служби Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
заслужений діяч науки і техніки України** **Г.П.Ситник**

ЧАСТИНА 1

ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ВІЙНИ ТА МИРУ

ЛЕКЦІЯ 1. Природа та змістовні виміри війни і соціального насильства

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 1.1. Специфіка філософського осмислення війни, як соціального явища
- 1.2. Природа суперечностей та конфліктів в суспільстві
- 1.3. Джерела та специфіка соціального насильства
- 1.4. Легітимні, нелегітимні та “мирні” форми соціального насильства
- 1.5. Види та зброя соціального насильства

1.1. Специфіка філософського осмислення війни, як соціального явища

Філософія війни повинна допомогти відповісти на питання про сутність, зміст і природу війни. Сама по собі війна може здатися дуже простою і зрозумілою. Проте труднощі виникають відразу ж, як тільки ми намагаємося прояснити для себе, здавалося б, очевидні речі. Так, нам важко прийти до згоди, що саме ми називаємо війною, яке її значення для історії людства, чи можна її осмислити в категоріях моралі.

Є ще одна складність, пов'язана з тим, що філософів війни, як таких не існує. Традиційно цим титулом нагороджують К.Клаузевіца, який спробував побудувати філософську систему війни. У всіх інших випадках ми можемо почерпнути знання про війну з творів політичних філософів, фахівців з етики війни, юристів, істориків, соціологів тощо, кожен з яких концентрується на певних аспектах цієї теми, але не може дати системне вчення про війну.

З іншого боку, сукупність настанов та підходів сучасної європейської науки до вивчення та оцінювання феномена війни узвичаєна та укорінена в суспільній свідомості. Тому вказана сукупність часто сприймається як зразок раціональності. Водночас в різних культурах і різних суспільствах спостерігається сприйняття поширених в громадській думці уявлень про війну і мир у якості “природного людського погляду на речі”. Насправді своїм баченням війни, комплексом характеристик збройної боротьби, її суті та детермінант кожна епоха завдячує засвоєній культурній спадщині та доробку суспільної думки щодо культивування певної позиції конкретної людської спільноти відносно досвіду війн. Йдеться як про війни минулого, ті що тривають, та ті, що зі значною ймовірністю можуть розпочатися у майбутньому.

Воєнно-філософська думка, як і воєнні інститути, є складниками культури, продуктом суспільного поступу й одночасно чинниками його творення. Взаємини між людськими спільнотами породжують збройну боротьбу, усвідомлюють це філософи чи ні. Водночас, коли хтось із них Платон, Аристотель, Т.Гоббс чи хтось інший записують свої думки з певного приводу, вони можуть стати і часто стають способами, в які ті чи інші суспільства починають вибудовувати свої соціальні інститути.

Історико-філософський огляд осягнення війни мислителями минулого і сучасності дозволяє виявити походження, потенціал та застереження щодо застосування концептів та ідеальних конструкцій, котрі дотепер слугують впорядкуванню потоку емпіричних даних стосовно діяльності спільнот світу, що невпинно змінюється. Так, сучасна наукова раціональність зберігає в собі формули політичної ефективності Макіавеллі, моделі “природного” та “громадянського” станів людства Гоббса, аргументи універсального міжнародного права Канта. В діалозі культур та епох ці

мисленеві утворення зазнають суттєвої переінтерпретації. Звернення до розгортання воєнної проблематики в філософії другої половини XIX-XX століття дозволяє зрозуміти, як європейська думка відкривала нові аспекти дослідження війни. Вони увійшли в якості невід'ємних моментів у систему сучасного воєнно-наукового пізнання війни. Йдеться зокрема, про:

- динаміку ірраціональних чинників збройної боротьби;
- культурно-цивілізаційний аналіз глобальних воєнно-політичних процесів;
- феномени прийдешньої інформаційної доби;

ігрове стратегічне моделювання військових конфліктів за методиками, які склалися в річці економічного менеджменту.

Ці складові аналізу матеріалу зі сфери воєнної практики були виявлені та окреслені філософською думкою в часи кризи новоєвропейської моделі держави, модерної культури й політики. Спільними зусиллями представників різних напрямів сучасної філософії склався образ глобалізованого простору життєдіяльності суспільств “перехідного типу”, в якому переоцінюються норми, цінності й ідеали, виявляються нові чинники змін, та в якому, врешті решт, проступає новітня феноменологія війни і збройної боротьби.

Сучасна філософська думка самовизначається як “некласична” або “постмодерна” – тобто така, що формується на принципово інших засадах й у принципово інший спосіб, ніж це було унормовано у філософській культурі Нового часу (Модерну). Це означає, що концепти та ідеальні конструкції цих культурних цілісностей мають різне світоглядне та методологічне навантаження, та що оперувати інструментарієм сучасної науки та філософії у той самий спосіб, як оперує своїми поняттями й схемами класична філософія, є некоректним. Як зазначав один із піонерів постмодернізму Ж.Ліотар, постмодерний стан у сфері знання змінив “правила гри в науку, літературу та мистецтво”. Тому потрібно зважати на те, що в сучасних філософських, соціологічних, політологічних розвідках щодо війни ми скоріше маємо справу з “метафорами”, “пошуковими моделями”, “ідеальними типами”, “матрицями узагальнення досвіду”, ніж із “категоріями”, чи з іншими онтологічно обґрунтованими універсалами, через які легітимується істина. Це означає, що саме дискурсивно-теоретичне знання набуває іншої, ніж у європейській класиці, архітектоніки.

З викриттям ідеологічно-нарративної природи засновків теоретичного знання як такого, сучасна філософська та наукова думка може промовляти від імені Істини, Розуму, Об'єктивного Закону хіба що в силу інерції загальної суспільної думки, подібно до того як продовж десяти століть після загибелі античного світу в самосвідомості європейського середньовіччя часи Римської імперії продовжували тривати. Видатні мислителі минулого і сучасності не лише фіксують певні зв'язки між культурою, політикою, війною та відмітні риси останніх, але й прагнуть показати, що вони означають, яку мають природу, якими чинниками утворюються та якими є можливі впливи їхніх минулих і потенційних наслідків. Разом з цим, вивчення сформульованих у розвитку воєнно-філософської думки висловлювань включає в себе розгляд стилю мислення, способу побудови умовиводів в межах тих чи інших концепцій, тобто є рефлексивним розглядом.

З іншого боку, виходячи з розуміння війни як моменту історії, як способу вирішення існуючих для даного регіону протиріч, філософи різних часів намагалися визначити причини, сутність та смисл війни. Та обставина, що війна і застосування крайніх, збройних “аргументів” у боротьбі інтересів являє собою емпіричну даність життя, пов'язану з політикою та зі всіма сферами суспільства, вже на буденному рівні усвідомлення сприймається як невід'ємний аспект реальності.

Специфіка філософського ставлення до війни полягає в намаганні дійти до розуміння її природи і сутності як такої, досягнути її укоріненість у загальній системі світобудови, що не дається безпосередньому чуттєвому спостереженню, відкриваючись теоретичному умозору. Така мета передбачає обґрунтування особливого шляху, методу, котрий забезпечує прозорість та контрольованість одержуваних висновків. Відтак, від духовного озброєння різних культурно-історичних епох, від їхнього загального тлумачення буття, суспільства, людини, від розвинутого пізнавального знаряддя залежатиме і можлива множина пояснень політики і війни, котра створена певним народом в певні часи.

В історії філософського осягнення війни можна виявити поступальність і спадковість. Філософія стародавнього світу залишила взірці, що відтворюються та переосягаються у наступні періоди

розвитку “західних” та “східних” культур. Разом з цим, культурні епохи утворюють деякі органічні дискретні цілісності, на питомому ґрунті яких лише і можна адекватно осмислити філософські сентенції щодо війни, розкрити їхній евристичний зміст для сучасного розвитку воєнно-філософської думки. Тому не можна оцінювати здобутки попередніх епох за критеріями, що їх застосовують до сучасної філософії та науки. Новоевропейська теоретична традиція народжується в розвитку індустріальної цивілізації з її цілераціональністю, інституціоналізацією науки та освіти, духом винахідництва та панування над природою. Філософська думка інших епох надихається принципово відмінними цінностями та загальними настановами, по-іншому тлумачить світ, своє місце та призначення в ньому. Метою та основною складністю історико-філософського огляду воєнної проблематики є визначення культурних та теоретичних впливів в розвитку філософського осягнення війни з одночасним, відтворенням, наскільки це можливо, спадщини минулого в її автентичності.

Інституціоналізація воєнної науки, як і багатьох інших наук, триває у 19 та 20 ст. В цей період виникають і специфічні засоби і способи вивчення війни та взаємозв'язки філософської та воєнно-теоретичної думки, що визрівають на засадах модерних культур та які відображають специфічний історичний досвід європейських суспільств, що суттєво відрізняється від здобутків східних культурно-цивілізаційних осередків. Проте, спільним в процесі самоусвідомлення, формування культурної ідентичності як західних, так і східних суспільств є те, що ідеї філософів попередніх епох відіграють роль джерела узагальнюючих схем, метафор, матеріалу для самовизначення через критику. Таким чином, війна, виступаючи в реальному історичному процесі важливим моментом суспільного життя, еволюціонує в контексті цивілізаційних трансформацій. Тому важливим є її дослідження у контексті соціокультурних детермінант історичного розвитку людських спільнот.

1.2. Природа суперечностей та конфліктів в суспільстві

Історія конфліктів та історія їхнього осягнення одночасно потрапляють у фокус філософського розгляду. Теоретичний розгляд плину життєдіяльності людських спільнот передбачає виявлення усталених взаємозв'язків, логіки подій та багатоманітності, реалізації наявних тенденцій розвитку. Життя суспільств у динаміці, де історія розглядається як хронологічно впорядковані суспільні зміни, постає як процес у поєднанні поступальності та перерв поступальності стабілізаційних (консервативних) та інноваційних (революційних) елементів – єдності різноспрямованих напрямків у межах суспільного цілого. Таке породження протилежностей у осягненні історії як процесу позначається філософською категорією суперечності.

Якщо для буденної свідомості суперечність постає як прикра дисгармонія, то теоретичний розгляд суспільного буття у його змінені, фіксує суперечність не лише як невід'ємну супутницю історії людства, а як джерело й сутність змін. На рівні повсякденності “зовнішніх проявів”, на рівні соціальних подій, дій та взаємодій ця суперечлива тенденція виявляється у формі конфлікту, аж до антагонізму, тобто такого зіткнення сторін, що репрезентують різноспрямовані тенденції розвитку суспільства, результатом якого може бути знищення обох або однієї зі сторін. Філософське осмислення суспільно-історичного розвитку має занурюватись до рівня зумовлюючих засад “конфліктності” у людському співіснуванні – у спільному, тобто суспільному, бутті індивідів.

Коли йдеться про війну та збройну боротьбу, теорія зосереджується саме на соціально-значущих за своїми підставами та наслідками конфліктах. Відповідно, конфлікт розглядається як одна із зовнішніх форм прояву суперечностей суспільно-історичного процесу. В емпіричній реальності соціуму конфлікт виявляється не відхиленням від норми, а нормою співіснування людей у соціумі, формою встановлення пріоритетів у системі інтересів, потреб, суспільних відносин взагалі.

Людські спільноти накопичили різні форми, шляхи та способи розв'язання конфліктів, які відображають їх накопичений досвід. Так, європейське суспільство масового індустріального виробництва з ідеалом правової держави та ліберальних цінностей поширює такі підходи, як

морально-правовий, або нормативний, та примушуючи-переговорний, або метод торгу. На перший погляд, з точки зору збереження миру і злагоди між народами пріоритет має перший підхід, який ефективний в тих випадках, коли між сторонами втягнутими в конфлікт існує згода відносно правових та моральних норм. А в тих випадках, коли така згода відсутня, одна з конфліктуючих сторін нав'язує примушуючи-переговорний механізм. Проте питання, чи реалізовуватимуться взаємини між країнами за зазначеними схемами у кожний наступний момент історії, є відкритим, тим більш, з огляду на сучасну кризу морально-правових форм легітимації та регулювання стану світового співтовариства.

Крайньою формою прояву суперечностей між державами, і водночас крайнім засобом їх розв'язання є військовий конфлікт, а загальним контекстом у якому визначається природа, роль збройної боротьби й війни в людській історії, є соціальне насильство.

1.3. Джерела та специфіка соціального насильства

Існує давня традиція пояснення джерел соціального насильства притаманною людській природі агресивністю. При цьому усталені зв'язки з галузі біології, психології – інстинктивна поведінка, психофізіологічний або психоаналітичний механізм “розчарування-агресія” - використовуються для побудови загальних пояснювальних соціологічних концепцій. Проте, прагнучи до об'єктивності методів, біологія, психофізіологія, психоаналіз утворюють ідеальні об'єкти, що так само неможливо звести до даних спостереження, як і ідеальні конструкції філософії та теоретичної соціології. Наприклад, такі дослідники як Р.Дарт, К.Лоренц, Р.Ердрі, котрі обстоюють концепції вродженої біологічно зумовленої агресивності людини, є прихильниками погляду, за яким нормальним станом прадавніх суспільств була війна, безперервні конфлікти, що доходили до суцільного геноциду “чужинців”.

Їхні опоненти вважають, що визначальним чинником війни є нестача харчових ресурсів. За умову достатності ресурсів для декількох племен, конфлікти та війни поміж ними не виникали. Фахівці з історії первісних суспільств Р.Лікі й Р.Левін на матеріалі дослідження індіанських племен Північної Америки обґрунтовують позицію, прямо протилежну твердженню про вроджену людську агресивність. Відтак вони не вбачають у ній причину перманентної “війни всіх проти всіх”. Вони акцентують увагу на тому, що зростання людської агресії у взаєминах поміж спільнотами відбувається з переходом до землеробства та скотарства. Осілі аграрні співтовариства одержали можливість збирати багатства, які потім мали захищати. Тому війна – це боротьба за владу над людьми та за контроль над власністю (земля, ресурси тощо). Для спільнот мисливців та збирачів війна практично не мала жодного сенсу.

Дослідники зазначають, що супротивниками та можливим об'єктом агресії ставали спільноти, котрі засвоїли нові види діяльності та нові ролі, й у такий спосіб просунулись на новий щабель соціогенези, віддаляючись від “первісного стану”.

Окрім того, стосовно “природної агресивності” людини, як коріння соціального насильства, конфліктів, війни, варто зазначити наступне.

По-перше, так звана, “природа людини” не є чимось заданим, а будується в кожній культурі по-своєму. Як зазначає Б. Марков, немає підстав говорити про вроджену агресивність або навпаки солідарність, бо природні задатки, котрі є у кожної людини, успішно придушуються або інтенсифікуються суспільством.

По-друге, згідно з французьким класиком соціології та філософії ХХ ст. Р. Ароном, людина є твариною агресивною, але штовхає її в бійку не інстинкт; психологічні причини військових конфліктів опосередковуються інституціями. Він же наголошує на тому, що війна є способом урегулювання конфліктів між спільнотами, а також інституцією, інтегрованою в систему вірувань та існування спільнот. Ці конфлікти знаходять своє пояснення в культурі, притаманній спільнотам, а ще більше – в діалозі цих культур.

Насильство по-різному оцінювалось суспільствами протягом історії. Кожного разу відповідно до їхнього власного образу життя та системи цінностей. Якщо зосередитись на європейській культурі, виявиться широкий спектр між діаметрально протилежними характеристиками насильства як такого. Узвичаєна в сучасній суспільній думці оцінка насильства як негативного деструктивного явища була прищеплена європейській спільній думці християнством як універсальною релігією спасіння, розвитком універсальної системи права та ліберальної демократії. Оглядаючи багато тисячолітню історію людства важко не погодитись з тією думкою, що така оцінка, скоріше, є винятковою та являє собою важке завоювання європейської культури.

Специфіка насильства соціального полягає в наявності надіндивідуальної мети та особливих соціальних інструментів та засобів його здійснення. У даному випадку насильницькі дії опосередковуються “другою натурою” людства – матеріальною та духовною культурою. Як і будь-яка людська діяльність, реалізація здійснення соціального насильства у своїй процесійності містить такі елементи як інтерес, мотивація, обґрунтування, мета, засіб, способи реалізації та ін. Вони мають засади й сенс виключно у соціокультурному просторі. Соціальне насильство передусім пов’язується з різними аспектами відносин влади та власності. Воно є суспільно організованим та спирається на силу та авторитет панівних форм регулювання соціальної поведінки індивідів, а саме на: звичай, традицію, мораль, соціальні інститути, правові норми тощо.

У архаїчних суспільствах (суспільствах до винайдення писемності) чітко фіксується межа між соціально схвалюваним застосуванням сили на користь спільноти та свавіллям індивідів, що виходять за цю межу. На думку, Ж. Рене, будь-який культурний та соціальний лад виникає завдяки здоланню “жертвовної кризи”, тобто керованому відведенню потоку насильства через акт жертвопринесення (одностайне “дозволене” колективне насильство над замісною жертвою). Жертвопринесення постає як винайдений первісним суспільством механізм власного самозбереження через нейтралізацію різноспрямованих спонтанних імпульсів взаємного насильства

Отже, насильство протягом існування суспільства виконувало роль як системо руйнівного, так і системо зберігаючого фактору. Усвідомлення відмінності між насильством як таким та насильством соціальним відбивається у концепціях “суспільного договору” пізньої античності та Нового часу (стоїки, Гоббс, Руссо, Кант). При цьому свавілля насильства “природної людини” пов’язується з егоїзмом та агресивністю, що притаманні людині як і будь-якій живій істоті. Соціальне насильство – з державою, турботою про внутрішньо соціальний мир та захист країни від зовнішніх ворогів. “Природна агресивність” людини трансформується, обмежується, скеровується у суспільно прийнятне річище, монопольне право на визначення якого прибирає на себе держава, що має право діяти від імені цілого суспільства. У такий спосіб соціальне насильство постає у ролі засобу самозбереження суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз. На ранніх етапах цивілізації грабінж, війна, збройний напад виконують економічну функцію здобуття ресурсів існування (територій, рабів тощо), тобто стають своєрідною формою виробничої діяльності суспільства.

Еволюція суспільства свідчить про постійне збагачення “арсеналу” насильства в соціальних відносинах. Багато дослідників розглядають індустріальну цивілізацію як винятково агресивне суспільство, де інструментом агресії стає інтелект на основі раціоналістичного підходу до світу. Як зазначає Х. Аренд, якщо розум установив істинність яких-небудь ідей, то все інше - проблема технології діяльності, завдання якої - реалізація істини за допомогою силового тиску на об’єкт. Якщо спочатку такий підхід поширюється на природу, то з другої половини XVIII століття він переноситься і на суспільство. Цей підхід набуває форму ідеї насильницького перетворення як знаряддя соціального прогресу за допомогою раціональної організації життя суспільства під проводом (диктатурою) свідомої еліти.

При цьому варто акцентувати увагу на особливу небезпеку непрямого, психологічного насильства, що виражається у формі нав’язування міфів, перекрученої інформації, маніпулювання людською свідомістю.

На противагу практиці інтенсифікації насильства та ідеологій, що його обґрунтовують, в XX столітті формується етика ненасильства та практика ненасильницької боротьби за більш справедливе суспільство (Л. Толстой, М.Ганді, М.Л. Кінг). М. Ганді був активним пропагандистом

ідеї ненасильницького звільнення Індії від колоніальної залежності (практика “неспівпраці”, ненасильницького опору, демонстрація незмиренності та духовної єдності народу).

Отже, підвалини соціального насильства; зміст, мета, засоби організації та реалізації; межі примусовості; спосіб його легітимації; соціальні ролі, статуси, якості “провідників” суспільних інтересів засобами насильства (примусу) – все це залежить від типу влади та її легітимації, соціальної структури, від культурно-продуктивного потенціалу суспільства та способу регуляції соціальної взаємодії.

Як зазначає А. Грицанов, соціальне насильство - це застосування або погроза застосування сили із метою примушення людей до певних дій, - панування однієї волі над іншою, що найчастіше пов'язане з погрозою людському життю чи безпеці.

Таким чином сутність соціального насильства полягає у встановлення відносин панування та підпорядкування. При цьому, як зазначає М.Цюрупа, суттєвими ознаками соціального насильства, зокрема є:

реальне, цілеспрямоване використання сили у будь-якій сфері (економічній, політичній, духовній, мілітарній);

реальна загрозна перспектива для соціальних суб'єктів, до яких застосовується примус;
історично-необхідний спосіб розв'язання суспільних протиріч шляхом нав'язування іншому суб'єкту політичної волі.

Таким чином соціальне насильство виступає формою самоорганізації та самотрансформації суспільства. Воно може бути застосовано в будь-якій сфері суспільства, а досягнення певної мети в визначеній суспільній сфері пов'язане з нав'язування певного ладу індивідам чи суспільству або певної поведінки (політичної, економічної, соціальної, побутової). Соціальне насильство може опосередковуватися тиском аж до насильства в іншій сфері, наприклад:

досягнення політичної мети маніпулюванням політичною поведінкою;
застосування політичних технологій задля економічних переваг;
диктування певного культурного чи соціального курсу задля зміцнення політичного панування;
встановлення економічних (політичних) соціальних шлюбів задля лобіювання інтересів певної спільноти (етнонаціональної, культурно-релігійної, цивілізаційної, транснаціональної тощо).

1.4. Легітимні, нелегітимні та “мирні” форми соціального насильства

Крайньою формою соціального насильства є війна. Проведення межі між “священною війною” та “звірячою боротьбою за існування” реконструюється в ігровій концепції культури. Й.Гейзинга виявляє закладання у підмурках розвитку суспільності символічної системи “правил гри”, котрі формують, регламентують, притумлюють або інтенсифікують прояви активності і змагальності поміж індивідами та спільнотами. Як він зазначає, в архаїчні часи ставались такі насильницькі дії як розбійні напади, полювання на людей в наслідок голоду, страху, релігійних уявлень тощо. Поняття “війна” вступає лише тоді в силу, коли особливий стан урочисто проголошеної загальної ворожості визнається відмінним від особистих сварок та міжродової кривавої помсти.

Таке розрізнення переводить війну в обрядову царину. Вона підноситься до рівня святої справи, стає загальним випробуванням сил і з'ясуванням долі. Війна стає частиною комплексу понять, де в нерозривній єдності знаходяться справедливість, доля і честь. Вона стає священним установленням і в цій якості підтримується духовною та матеріальною образністю, яка є в розпорядженні у племені. Це не знищує панування грубої сили на війні та не підпорядковує збройну боротьбу правилам чесної гри. Проте, зазначає Й. Гейзинга, піднесення війни у сфері моралі та ритуалу, розгляд війни у світлі священного обов'язку і честі спричинює те, що збройне змагання розігруватиметься в більшій чи меншій відповідності до цього ідеалу. А на формуванні ідеї шляхетного воїна та лицарського обов'язку і лицарської гідності виникла і виросла на античній і християнській основі система міжнародного права. Ці дві ідеї – лицарства і міжнародного права – стали питомими ґрунтом для ідеї чистої людяності.

З виникненням цивілізації оформлюються й специфічні соціальні знаряддя, інструменти суспільно схвалюваного насильства: держава, армія, правоохоронні органи, за якими закріплюється законне право застосування сили. Приватні особи мають право застосовувати силу лише на захист своїх “природних прав”, причому припустима міра насильства у кожному суспільстві в різні часи є виключно конкретною і особливою. Загрозливі перспективи для індивідів та спільнот у разі виходу за межі нав’язуваної конфігурації відносин передусім пов’язуються із застосуванням збройного насильства, у другу чергу – з обмеженням у правах, обмеженням у можливостях реалізації власних інтересів – тобто з політичним та економічним примусом.

Ідеології новоевропейських держав, що формувалися на противагу феодальному абсолютизму та у передчутті великих соціально-політичних революцій, обґрунтували необхідність соціального насильства аж до збройного у справі захисту внутрішньої та зовнішньої безпеки держави, миру і ладу в суспільстві. Відповідальність та повноваження відносно цього покладалася на державу, діяльність якої має підпорядковуватися державницьким (а не приватним) інтересам (Гоббс), закону (Локк, Кант), інтересам політичної нації (Руссо, Гегель). Тому збройні форми соціального насильства як крайній засіб нав’язування-підтримування політичної волі в кожній ситуації аналізу можуть бути поділені на легітимні та нелегітимні.

Так, до легітимних форм за певним комплексом юридичних та політичних визначень передусім можуть бути віднесені заходи, пов’язані із зовнішньою безпекою держав та міжнародною безпекою, а саме: захист державних кордонів, територіальної цілісності, незалежності країни у операціях військ (сил), збройних конфліктах, війнах; загроза застосування зброї або воєнний шантаж; розміщення воєнних баз, іноземних військ на чужій території.

У ХХ столітті у зв’язку зі зміною реалій міжнародних відносин, а саме Другою світовою війною та поширенням національно-визвольних рухів, світове співтовариство визнало легітимність таких форм збройного насильства як партизанська війна та національно-визвольні рухи. Водночас, військово-політична практика провідних суб’єктів міжнародних взаємин кінця ХХ століття включила в себе широке коло превентивних військових дій, зокрема: “гуманітарних інтервенцій” – політика повалення диктаторів збройним втручанням ззовні; “миротворчих акцій” – пацифікацію протиборчих сторін “третьою” силою, відповідно до чого формулюються регулятивні засади й ведеться широка інформаційно-пропагандистська діяльність з підготовки міжнародної громадської думки до визнання їхньої легітимності.

Пов’язане з внутрішньою безпекою застосування збройної сили, за яким визнають правову та моральну обґрунтованість, спрямоване на боротьбу зі злочинністю і підтриманням правопорядку, умов життєдіяльності та розвитку особистості, суспільства та держави.

Серед “мирних” форм соціального насильства – законодавче обмеження політичних та економічних прав осіб, соціальних груп, введення надзвичайного законодавства, дипломатичний тиск, “економічна війна”.

Міркування щодо економічного примусу як глибинного джерела і вияву соціального насильства свого часу були виразно висловлені Жан-Жаком Руссо. Вагомий внесок у введення в системний аналіз суспільства економічних чинників соціального насильства зроблений К. Марксом і Ф. Енгельсом, після чого “практичний розум” держав немислимо розглядати без врахування розподілу і боротьби матеріальних інтересів соціальних груп.

У системі матеріалістичного розуміння історії в контексті вчення про суспільно-економічні формації викладено концепцію еволюції соціального насильства у контексті відносин панування - підпорядкування, яке укладає підґрунтя всієї соціальної будови.

Як на це вказують представники різних напрямів “некласичної філософії” ХХ століття, соціальне насильство як позбавлення індивідів і спільнот свободи вибору, свободи формувати, виражати та реалізовувати власні інтереси, не обмежується брутальними формами фізичного чи економічного примусу. Г. Зіммель зазначає стабілізуючу, підпорядковуючу, та одночасно, ворожу налаштованість щодо життя і розвитку соціальних інститутів та систем культури. Теоретики Франкфуртської школи викривають маніпулятивну природу соціальних інститутів суспільства, включаючи систему освіти, науки, ЗМІ, які призначені задля обґрунтування, забезпечення системи влади і власності. У військово-науковій сфері таке розширення розуміння соціального насильства

ілюструє введення понять, що відображають відповідну практику впливу – “психологічна війна”, “інформаційна війна”.

Варто також акцентувати увагу на тому, що у будь-якій політичній культурі є принаймні дві ціннісні орієнтації розгляду конкретної історичної ситуації:

перша - політичний реалізм, що виходить із визначальної ролі в будь-яких взаєминах конкуренції конфлікту та прагнення нав'язування протилежної сторони своєї волі через систему влади;

друга – політичний ідеалізм, який спирається на ідею морального і правого регулювання взаємин між супротивними сторонами, орієнтується на принцип рівноправності сторін, стратегію діалогу, компромісу, балансу сил, відмови від репресивних форм влади.

У взаємодії цих орієнтацій і виявляється еволюція форм усвідомлення і спроб регулювання насильства у взаєминах індивідів і суспільств. Водночас простежуються і поєднання двох тенденцій:

рух від відкритих форм насильства до більш прихованого;

прагнення до обмеження насильства в контексті ствердження невід'ємних прав людини.

1.5. Види та зброя соціального насильства

За своїми формами насильство буває прямим і опосередкованим, жорстоким (руйнівним) і поміркованим (із мінімізованими витратами ресурсів). Водночас специфікою соціального насильства є те, що об'єкти й суб'єкти застосування сили – це окремі люди, певні групи (релігійні, професійні, етнічні, політичні) або політичні утворення (партії, держави, союзи держав). При цьому у соціальній сфері сила включає в себе одночасно з матеріальним ще й політичний та духовний компоненти. Сила демонструє певну специфіку сфери суспільного життя, де застосовується. Так, наприклад, матеріальне насильство пов'язане з важливими проявами життєдіяльності суспільства і може реалізовуватись у вигляді позаекономічного та економічного примусу, нерівного розподілу вироблених продуктів, примушення до тяжкої фізичної праці, крадіжок, позбавлення засобів існування тощо.

Поряд із матеріальним у суспільстві має місце і духовне насильство, Воно передбачає підпорядкування волі та свідомості людей певним поглядам (філософським, правовим, релігійним, естетичним, політичним, науковим). “Духовне насильство” ґрунтується на “брутальному зламі” вже існуючої позиції та реалізується, як правило, всупереч бажанню людей і підкріплюється певним набором зовсім не духовних засобів покарання за “бунтівні погляди”. В умовах використання новітніх технологій духовне насильство застосовується у вигляді “інформаційно-психологічних війн”.

Політичне насильство, виявляючи специфіку політики як певної форми відносин між великими групами людей з приводу захоплення та утримання влади, забезпечує за допомогою владних структур пріоритет одних соціальних груп, політичних утворень чи політичних інститутів над іншими. Політичне насильство може виступати у вигляді певного кшталту тоталітарної диктатури, позбавлення певних соціальних груп чи політичних утворень права на громадянські свободи, утворення політичних і громадських об'єднань, участь у виборах тощо.

Еволюція соціального насильства полягає у внутрішній диференціації, спеціалізації та інституціоналізації рівнів впливу з метою нав'язування певного типу соціальної поведінки. Відповідно до системи впливів, що ускладнюються, виокремлюються і специфічні засоби реалізації цього впливу. Якщо боротьбу за владу розглядати на тривалому історичному відрізку часу і під зброєю соціального насильства розуміти будь-які засоби, то порядок пріоритетності цієї зброї буде наступний:

1. Концептуально-методологічна зброя, яка включає в себе в якості засобу впливу інформацію світоглядну, методологічну, що дозволяє виокремити загальний і частковий хід речей. На базі цих знань формуються: картина світу людини, її ціннісна свідомість та сенс існування; визначаються напрями розвитку та стратегія захисту базових цінностей суспільства –

безпека, добробут, справедливість. Сформована в такий спосіб парадигма мислення є методологічною засадою функціонування парадигми діяльності.

2. Хронологічна (історична) зброя, в якій засобом впливу на суспільну свідомість є інформація хронологічного порядку проходження фактів та явищ, їхнього взаємозв'язку між собою. При володінні відповідною методологією ця зброя дозволяє розглядати явище як включення в глобальний історичний процес і точно визначити вектор національної політики. Саме фундаментальні знання про історичну реальність – знання законів, суперечностей, тенденцій, рушійних сил суспільного розвитку і визначення його перспектив шляхом наукового передбачення, дає в руки людині історичну зброю для цілеспрямованого впливу на формування історичної свідомості суспільства. Змістовно цей вплив охоплює такі взаємопов'язані напрями як історична пам'ять, історичні традиції, уроки минулого, історичний досвід тощо. Є сенс зауважити, що основу формування історичної свідомості становить цілепокладання, адже ціль як закон визначає спосіб і характер відповідних операцій, спрямованих на творення такої свідомості, зумовлює вибір належних для цього засобів.

3. Фактологічна зброя – це інформація прикладного характеру: релігія, ідеологія, політичні міфи, виборчі технології та технології маніпуляції свідомістю засобами масової інформації. Наприклад, ілюстрацію впливу ідеологічного чинника насильства на соціальну реальність та навіть соціальну антропологію дає Р. Уілсон в праці “Квантова психологія”: “Кожна країна, яка створює імперію, оголошує поневолені народи лінєвими, брудними, темними, нерозумними і взагалі “нижчими”. І що ж? Більшість підкорених народів досить скоро починають демонструвати поведінку, яка повністю відповідає цим ярликам. Цей процес можна спостерігати у ірландців за 800 років британського панування, у американських індіців під владою білих, у африканців що потрапили в рабство, у жінок за останні 3000 років патріархату тощо”.

4. Економічна зброя – це засоби економічної боротьби за дезорганізацію економічних структур противника та їхнє наступне поглинання.

5. Зброя геноциду вражає не лише сучасне покоління, але й майбутні покоління (ядерна, біологічна, хімічна, генно-етнічна, наркотики).

6. Вогнепальна та холодна зброя фізичного ураження – це зброя, за допомогою якої велися війни до Першої світової війни.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте специфіку філософського осмислення війни, як соціального явища
2. Розкрийте природу суперечностей та конфліктів в суспільстві
3. Що є джерелами соціального насильства?
4. У чому проявляється специфіка соціального насильства?
5. Перерахуйте легітимні, нелегітимні та “мирні” форми соціального насильства
6. Що може бути зброєю соціального насильства ?

ЛЕКЦІЯ 2. Уявлення про війну та мир: від філософії стародавнього світу до німецької класичної філософії

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 2.1. Уявлення про політику та війну у Стародавньому Китаї, Римі, Стародавній Індії та Греції
- 2.2. Релігійні концепції війн в епоху Середньовіччя
- 2.3. Проблеми політики, війни та миру у працях Н. Макіавеллі
- 2.4. Проблеми політики, війни та миру у працях Т. Гоббса
- 2.5. Проблеми політики, війни та миру у працях І.Канта, Г.Гегеля
- 2.6. Проблеми політики, війни та миру у працях К.Клаузевіца

2.1. Уявлення про політику та війну у Стародавньому Китаї, Римі, Стародавній Індії та Греції

Уявлення про політику та війну у Стародавньому Китаї та Індії. З часу укладення Амфіктіонової угоди (1496 рік до Різдва Христового) між громадами Середньої Греції та Фессалії про правила ведення війн людство прожило у мирі та злагоді не більше 300 років. Тому з повним правом його можна назвати “воюючим”. Так у XX ст., світові війни, майже 500 малих війн, революції, під час яких були задіяні війська, забрали життя 100 млн. чол. Це у 12 раз більше ніж в XIX ст. У XXI ст. фактично нічого не змінилося. У 2023 щорічний бюджет тільки НАТО сягнув майже 1,3 трл. доларів, а найдорожчим конфліктом XX століття залишається Друга світова війна – 13 трильйонів доларів.

Глибокий слід, який залишила війна у суспільному розвитку та її зв'язок з політикою не могли залишитись поза увагою філософської думки. Проте її теоретичне осмислення зазнавало труднощів через те, що:

бракувало методологічних засад дослідження війни, як соціального явища (основи воєнної теорії були розроблені в кінці XVIII ст. на початку XIX ст.);

домінував аксіологічний підхід до дослідження війн, в межах якого її більше засуджували ніж вивчали передумови, джерела тощо;

в дослідженнях війни був досить слабкий зв'язок воєнної та філософської думки.

Водночас, вже мислителі стародавності намагалися розкрити природу війни та її зв'язок з політикою, визначити найбільш ефективні способи ведення воєнних дій. В працях філософів, політичних та військових діячів Стародавнього Сходу, Греції та Риму наведено глибокі, як на той час думки про супідрядність та взаємний вплив політики і війни. Так, давньокитайський полководець та мислитель Суньцзи (VI – V ст. до н.е.) у праці “Трактат про воєнне мистецтво” був одним з перших, хто зробив спробу проникнути в сутність війни, розкрити її зв'язок з політикою держав, дати класифікацію війн, сформулювати принципи їхнього ведення. Війна, за його визначенням, це велика справа для держави, це питання життя або смерті, шлях існування чи загибель. Полководець, який розуміє сутність війни, керує долею народу і є володарем безпеки держави.

Сунь-Цзи виходив з принципу панівного становища політичного керівництва щодо військового. Цим правилом він керувався при визначенні сутності війни, її зв'язку з політикою та при розробці принципів воєнного мистецтва. Головними з них є: раптовість; блискавичність; створення опорних пунктів; знання противника; введення його в оману. При цьому взаємозв'язок політики та війни були для Сунь-Цзи вихідним пунктом для класифікації війн. Він вказував на три форми війни:

Ідеальна – не застосовуючи сили, змусити противника відмовитись від політичних цілей, зробити його поступливим, підкорити чужу армію без бою;

менш вигідна – роз'єднати противника з його союзниками, змусити його відчувати себе слабким для вступу в двобій і тим самим зробити його поступливим;

найгірша – найважча та ризикована форма війни полягає в застосуванні збройної сили. Найгіршою вона є тому, що при ній ніхто не може бути абсолютно впевненим в перемозі.

Щодо двох перших форм війни у Сунь-Цзи існувала така формула: “підкорити військо противника без бою – найвище мистецтво”. Згодом така точка зору отримала назву “політизація війни”. Таким чином, Сунь-Цзи розглядав воєнні дії лише як одну з різноманітних форм боротьби за інтереси держави. Вважається, що згадана праця Сунь-Цзи посідає найпочесніше місце серед військових праць усіх часів, включаючи праці Клаузевіца, який написав їх через 20 століть.

У філософії давньої Індії питання про співвідношення політики і війни також знайшло відображення. Так, Брахман (IV столітті до н.е.) висловив думку про війну як засіб політики. Він вважав, що війна повинна служити політиці, а не бути самоціллю. Війну необхідно вести за

допомогою армії, але більш важливою ніж зброя є політична стратегія. Вона підриває дух ворога, розкладає його та сприяє загибелі.

Уявлення про політику та війну у Стародавній Греції. Історія Стародавньої Греції насичена війнами. Тому давньогрецькі філософи, політичні та військові діячі приділяли їм багато уваги. Так, у Геракліта війна – це джерело найнеймовірніших метаморфоз, явище скоріше космічного масштабу, ніж соціального виміру і тому її визначення далеке від соціально-політичних зв'язків.

Перший крок до аналізу зв'язків війн із суспільними відносинами був зроблений Демокритом при поділі війн на внутрішні та зовнішні. Перші, на його думку, згубні, як для переможців так і для переможених. Другі корисні тим, що постачають суспільству рабів. Демокрит вважав, що зовнішня війна належить до числа “корисних справ”, але за умови успіху, який у свою чергу, залежав від єдності думок у військових справах.

Для Платона було характерне прагнення розкрити зв'язок війни з суспільними відносинами і, передусім, з політикою. Його погляди склалися під впливом Пелопоннеської війни (431-404 рр. до н.е.), в якій змагалися Афіни і Спарта. Він узагальнив суспільно-політичну та воєнну практику тих часів, розробив основи підходу до аналізу взаємозв'язку політики та війни. Політика, на його думку – це керівництво громадськими справами та справами держави. При цьому політика і політичне мистецтво є “верховним над усім”. Тому політичну науку він визначає як мистецтво, яке керує усіма іншими видами діяльності, у тому числі військовим мистецтвом.

Війну Платон вважав природним станом суспільства, законним, справедливим способом здобування рабів та захоплення чужих земель. Людину він розглядав як істоту, підпорядковану законам природи. Тому вважав, що закони, які діють в тваринному світі, діють і людському суспільстві. Через це, на його переконання, у людському суспільстві панує природне право сильного над слабким, а відтак війна, як соціальне явище, вічна і її неможливо ліквідувати. Тому те, що люди називають миром, є абстракція, бо від природи існує вічна непримиренна війна між державами. Нерозумність більшості людей, підкреслював Платон, полягає в нерозумінні того, що на протязі життя усі знаходяться у війні з усіма у громадському, в приватному житті та кожного з самим собою. Люди і держави не визнають ніяких моральних норм.

Важливі думки висловив Платон про джерела війн, її матеріальні витоки. Всі війни, на його думку, відбуваються заради наживи, а до наживи нас спонукає тіло, якому ми рабськи служимо. Як і Демокрит, він розрізняв внутрішні і зовнішні війни. Є два види війн: перший вид, міжусобиця між самими греками, є найобтяжливіший. Другий вид, а саме війни із зовнішніми ворогами, коли вони нас непокоять. Цей вид значно привабливіший першого. При цьому перший вид, на його думку, не заслуговує навіть назви війни. Вони повинні називатись чварами, які виникають між “спорідненими” за кров'ю людьми. У таких війнах грецькі воїни повинні утримуватись від спустошення полів, від підпалів, від жорстокого поводження зі співвітчизниками, від перетворення їх у рабів. Другий вид утворюють війни греків проти іноземних, чужих племен – варварів, які є “ворогами за своєю природою”. У війні проти варварів, писав Платон, необхідно діяти жорстоко і невблаганно, аж до їхнього знищення.

Платон також підкреслював, що армія призначена боротися не тільки із зовнішніми, але й з внутрішніми ворогами.

Філософ високо оцінював “військову діяльність” та вважав, що вона перевершує інші види людської діяльності і вимагає “величезної старанності”. Тому висловлювався за застосування науки “до справ військових”, радив виховувати не тільки тіло (гімнастикою), але й душу воїнів (музикою), наполягав на тому, щоб військовики поважали богів.

Отже, витоки політики та війни Платон вбачав у людській природі та душі, в філософії та етиці з її категоріями добра і справедливості. Він був прихильником авторитаризму та аристократизму, а демократію характеризував як систему нестабільну, здатну породжувати війни. Його погляди мали значний вплив на розвиток військово-політичної думки.

Проблема взаємозв'язку політики і війни отримала свій подальший розвиток в працях Аристотеля (384-322 рр. до н.е.). Під політикою він розумів певну систему відносин і науку, яка вивчає ці відносини, і форми тогочасних держав. Зміст політики на його думку складає діяльність

людей, яких він розглядав як суспільних істот. Аристотель відзначав, що спілкування, яке називається державним, або політичним, є найбільш важливим з усіх, так як поглинає собою усі інші спілкування.

Аристотель поряд з категоріями “політика”, “стратегія” розглядав також поняття “наука про війну” і “воєнне мистецтво”. Дав їм моральну оцінку. На його думку, наука про здобування рабів є чимось на зразок науки про війну або науки про мисливство. Тому воєнне мистецтво може розглядатися як природний засіб для придбання власності, у крайньому випадку та його частина, яка за своїм предметом мисливство: полювати треба як на диких тварин, так і на тих людей, які, отримавши від природи призначення бути залежними, не бажають з цим миритися. Такого роду війна, на його думку є справедливою, а відтак вона сприяє розвитку справедливості. Очевидно, що у такому випадку справедливість існує не для всіх, а лише для “рівних”, для вищих верств суспільства.

Погляди Аристотеля на політику і війну впливали на світогляд політичних та військових діячів античного світу, зокрема на О.Македонського, вихователем якого був Аристотель, а також на подальший розвиток військово-політичних поглядів.

Уявлення про політику та війну у Стародавньому Римі. В ідеології давнього Риму війни також займали важливе місце. Так, серйозну увагу аналізу зв'язку політики та війни приділив римський політичний діяч, оратор і філософ Цицерон (106-43 рр. до н.е.). Він підкреслював важливість політичних та державних справ, називав турботу про державу і керівництво нею “найважливішим мистецтвом”. На його думку, ні в одній справі мужність людини не наближається до могутності богів більше, ніж це відбувається при заснуванні держав та при їх збереженні. Цицерон акцентував увагу на необхідності під час важких війн зосереджувати всю владу в одних руках.

Варто зазначити, що розглядаючи політику у взаємозв'язку з війною, Цицерон поглибив класифікацію війн, намагаючись сформулювати критерії визначення характеру війни та поділяв їх на справедливі і несправедливі. За основу поділу він брав формальний, але важливий політичний та моральний акт – оголошення війни. До несправедливих відносились ті війни, які велися без достатньої причини та оголошення. На його думку, лише після постанови сенату та повеління народу носії влади “ведуть справедливі війни”. Це була перша спроба визначити критерії подібного поділу війн.

В давньоримських джерелах містяться також висловлювання, у яких підкреслюється роль насильницьких засобів та робиться спроба відокремити їх від суспільних відносин, моральних та правових вимог. Так римський полководець Г. Марій стверджував, що він не чує голос законів, бо він глушиться брязкотом зброї, а Г. Помпей, заявляв, що не може думати про закони, коли він озброєний. Ці висловлювання свідчать про зростання ролі римської армії як політичної сили, яка справляла визначальний вплив на політичний режим та на форму правління.

Врешті-решт, у давньоримських джерелах знайшли відображення зверхність військового керівництва над політичним. Зокрема, римські полководці та політичні діячі Г. Помпей, Ю.Цезар, М.Антоній, домагалися порядку, за якого провідна роль в керівництві збройними силами відводилась полководцю.

В цілому розгляд ідей античних філософів відносно природи війни, миру та їхнього зв'язку з політикою дозволяє дійти таких висновків.

По-перше, вони зробили значний внесок в розробку військово-теоретичних проблем, який визначив розвиток філософської та військової думки на тисячоліття.

По-друге, війна в ті часи стала визначальним явищем в політичному та духовному житті суспільства і тому репрезентує собою оригінальний матеріал для осмислення.

2.2. Релігійні концепції війн в епоху Середньовіччя

Поняття Середніх віків було введено до наукового обігу у XVIII ст. Деякі дослідники вважають, що середньовічна історія бере початок від імператора Костянтина (IV ст. прийняття Римською імперією християнства) до взяття турками Константинополя (1453 р.).

Середні віки були також насичені війнами. Найбільш масштабними були хрестові походи, очолювані католицькою церквою. Вони здійснювалися під гаслами: звільнення “гроба господнього”, повернення інших народів до “істинної віри” тощо. Ці походи спрямовувалися проти країн Середнього Сходу, окремих Балтійських країн та слов’янських народів. Водночас мали місце численні міжусобні та селянські війни в середньовічних державах.

Варто зазначити, що на відміну від релігійних систем стародавнього світу, які толерантно ставилися до інших, середньовічні теологічні вчення встановили монополію на істину в усіх сферах суспільного та державного життя. Не стала виключенням й теорія політики у якій догмати церкви претендували на статус політичних аксіом, а біблейське вчення набувало сили закону. Слухняність, смирення та покора владі ставали головними принципами політичної поведінки, а теоретичні засади під них підводили святі отці – вчені церкви. Обґрунтовуючи свої погляди, середньовічні мислителі використовували:

- військово-теоретичну спадщину давніх філософів, особливо ідеї Платона та Аристотеля;
- виходили з релігійних догматів при аналізі суспільних процесів та явищ, у тому числі війни і політики;

- ставили духовну владу над світською, проповідували пріоритет релігійної політики над мирською;

- широко практикувалася морально-етична характеристика війн та релігійні критерій їхнього поділу на справедливі та несправедливі.

Одним з засновників західної християнської концепції війни вважається єпископ Аврелій Августин або Августин Блаженний (354-430). На його думку, вся історія розвитку людства репрезентує боротьбу між прихильниками християнської Церкви, які будують державу – “град Божий” на землі, і прибічниками диявола, який створив світську державу – “град земний”. Августин Блаженний проповідував зверхність церковної влади над світською, пропагував теократичну ідею світового панування християнської Церкви. Він обґрунтовував приватну власність, соціальну нерівність, вимагав суворого підпорядкування владі. Війни, подібно явищам природи і суспільства, розглядалися ним з позиції Божого промислу та поділялися на справедливі і несправедливі. Війна вважається справедливою, якщо вона відповідає волі Бога, законам та приписам Всевишнього.

Мир утверджується за допомогою справедливої війни та характеризується як найвище благо “граду Божого”. Тому справедливий мир – від Бога. Він найдорожчий для людей, незважаючи на те, що їхня природа зіпсована гріхопадінням.

Августин Блаженний перший помітив, що приймаючи участь у війні, будь-яка сторона має на увазі майбутній мир і домагається його, але ніхто, укладаючи мир, не прагне до війни. Він стверджував, що будь-яке насильство, починаючи з насильства над дитиною в школі і закінчуючи державним, є наслідком гріховної зіпсованості людини й вартє засудження, але з іншого боку є необхідним. Тому необхідність досягнення “християнського миру” включала в себе й військові хрестові походи. Благо миру розповсюджується лишень на християнські держави.

Визнаючи неминучість державної влади, Августин Блаженний критикував політичні імперські амбіції Римської Держави, бездуховність державної влади та споживацький характер давньоримського суспільства.

Таким чином Августин Блаженний вперше в християнській літературі зробив спробу сформулювати положення про справедливі і несправедливі війни. За основу поділу він брав релігійні критерії – їхню відповідність чи невідповідність божій волі. В його положеннях міститься християнсько-католицька доктрина про справедливі і несправедливі війни.

Західно-християнська концепція справедливих та несправедливих війн отримала подальше обґрунтування в працях філософа Фоми Аквінського (1225-1275). Його суспільно-політичні та військово-філософські погляди також носили релігійний характер. Він дотримувався думки про те, що приватна власність, соціальне розшарування тогочасного суспільства є природним явищем.

Державна влада, на його думку, походить від Бога. Але при зловживанні владою народ має право на повстання, особливо тоді, коли страждають інтереси релігії та церкви.

Він вважав, що духовна влада має пріоритет над світською, а земна держава є частиною універсального порядку, який утворений та керується Богом. Тому закони держави мають бути такими, що відповідають вимогам божественного порядку. Фома Аквінський підтримував ідеї Аристотеля щодо класифікації форм правління, але намагався пристосувати його до потреб церкви. У доктрині про верховенство авторитету Папи Римського він обґрунтовував його право відлучати від церкви світських правителів і вивищуватися таким чином над світською владою.

Згідно поглядів Аквінського, війни поділяються на справедливі і несправедливі, а справедливість війни визначалася за такими критеріями:

війна оголошується не приватними особами, а високими державними інстанціями й “законною владою”;

війна породжується законними причинами;

вона переслідує законну мету і ведеться законними засобами.

Ці положення були важливим ідеологічним засобом, спрямованим проти сваволі тодішніх можновладців, кожен з яких за власною причиною міг розв’язати війну. Вони були спрямовані на підтримку централізованої державної влади та її військових акцій.

У 1306 р. П’єр Дюбуа розвинув тезу про “миротворчу” функцію хрестових походів у трактаті “Про відвоювання святої землі” і, таким чином обґрунтовував корисність війн на Сході проти нехристиян за допомогою коаліції християнських держав.

В період Середньовіччя виникла й мусульманська концепція “священної війни” проти “невірних” – джихад або газават, яка посідає важливе місце в ісламі. Концепція цієї війни служила ідеологічним прикриттям завойовницьких війн та походів арабів в період формування Арабського Халіфату (виник внаслідок арабських завоювань у VII-IX ст.) Сьогодні в більшості мусульманських країн використовується цей ідеологічний засіб для виховання населення та особового складу збройних сил.

Варто зазначити, що значно раніше християнської та ісламської, склалася іудейська концепція “священної війни”. Вона заснована на догматах Старого Заповіту. Війни, згідно цієї концепції, посилаються Ягве – богом війни. Військам Ізраїля, які приймають участь у таких війнах, приписується йти у бій і приносити жертви Ягве, який вселяє страх у ворогів і тим самим сприяє перемозі ізраїльтян. Ця концепція також використовується сьогодні в ізраїльській армії для виховання особового складу збройних сил.

Таким чином, на відміну від пізнього Риму, який зневажав працю і здобував матеріальні цінності військовим шляхом у сусідів, соціальні та економічні ідеї середньовіччя були у значній мірі успадковані від раннього християнства, включені у релігійно-етичну систему і не передбачали постійних війн.

2.3. Проблеми політики, війни та миру у працях Н. Макіавеллі

Флорентійський дипломат і мислитель Н. Макіавеллі (1469-1525) жив в добу Відродження. Для цієї доби характерним був культурно-філософський рух, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності. Але і в цей період продовжується процес, коли силою зброї формувалися національні держави, тому дослідженні політики та війни продовжувало бути актуальним.

Макіавеллі створив теорію, яка розкриває механізм використання державної влади для досягнення політичної мети. Викладаючи принципи управління державою, він змальовує образ ідеального правителя – людини “крові і заліза”, виправдовує крайні методи боротьби за владу, за створення в Італії єдиної централізованої держави. Тому для нього політика – це політика сили, а відтак прагнення до завоювань – річ природна. Основою політики держави він вважав добрі закони і сильне військо, виступав за створення постійної армії, що будується на засадах загального

військового обов'язку. Війна, військова справа повинні стати заняттям не приватних осіб, а держави, стверджував він.

Макіавеллі підкреслював пріоритет політичного керівництва над військовим та вважав, що правитель повинен особисто очолювати походи. Водночас, висловлювався за надання воєначальникам більшої свободи у їхній діяльності від яких вимагається новаторський підхід до справи. Тому викреслював зі стану знаменитих полководців тих, хто з невеликими арміями не здійснював великих чи нових справ. Він запропонував наступну класифікацію війн:

війни, породжені честолюбністю правителів і республік, які намагаються поширити свою владу. Ці війни згубні, але не доходять до повного вигнання всіх мешканців;

війни, пов'язані з переселенням цілого народу з країни, звідки його виганяють голод і розруха. Мета цих війн не підкорити країну, а оволодіти нею, вигнавши чи знищивши її мешканців. Такі війни надзвичайно жорстокі та жорстокі.

При поділі війн Макіавеллі користувався моральними оцінками, поняттями справедливості та несправедливості.

Багато уваги Макіавеллі приділяв характеру військової організації, її будові, розробці принципів воєнного мистецтва, способів воєнних дій, вивченню бойового досвіду давніх греків та римлян. В його трактаті "Про воєнне мистецтво" міститься низка передових для того часу ідей та положень.

В цілому можна стверджувати про досить значний внесок Н.Макіавеллі в розробку військово-стратегічних теорій, які є важливими складовими теорії геополітики. Так, його трактат «Державець» по суті є керівництвом по створенню сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Для блага держави варто піти на все, проявити жорстокість, обманювати противника, стверджує Н.Макіавеллі. Державець повинен твердою рукою зміцнювати свою владу, не звертаючи уваги на мораль, якщо цього диктує ситуація. Тому він виступає провісником розширення територій: «Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які зв'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість – розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат і утримання їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чиї поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська – не на користь, а от запровадження колоній – добре».

На глибоке переконання Н.Макіавеллі, «потяг до завоювання – справа звичайна, і з тими, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ніхто їх не осудить... Як показав досвід, Церква й Іспанія, дякуючи Франції, розширили свої володіння в Італії, а Франція завдяки їм втратила там усе. Отже, висновок, який багаторазово підтверджується: лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається».

Характеристика державця у Н.Макіавеллі вже стала хрестоматійною: «Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувались свого слова; але люди, будучи нерозумними, слова не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцянку причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром – люди такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...».

Державець, на думку Н.Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібно як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. «Державця, – говорить Макіавеллі, – підстерігають дві небезпеки – одна із середини, з боку підданих, друга ззовні – з боку сильних сусідів. Із зовнішньою

небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто має хороше військо, знайде і вірних союзників.

А якщо зовнішню небезпеку буде усунуто, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі ззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистоїть перед будь-яким ворогом...».

До військової справи, вважає Н.Макіавеллі, державець повинен відноситися цілком серйозно: «У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог». Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. «Щодо духовної підготовки до війни, – навчає він, – то державець має студіювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад».

У випадку війни Н.Макіавеллі вважав, що нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто, все ж, вибрати собі союзника: «Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагань виступає за одного проти іншого – це завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну...! завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитись за нього зі зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі».

Н.Макіавеллі вважав, що союзи бажано укладати з рівними по силі державцями. «Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців».

Варто зазначити, що поняття «макіавеллізм», що символізувало політику, яка будується на принципі «мета виправдовує засоби», з'явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали єзуїти внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуна, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільнюється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності.

Ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі було неоднозначним. Так, король Фрідріх II написав брошуру «Антимакіавеллі», в якій протиставив змальований ним портрет державця портрету прогресивного монарха, а Беніто Муссоліні ним захоплювався. Останній з насолодою цитував висловлювання Макіавеллі про те, що «озброєні пророки перемагають, беззбройні гинуть», доводячи, що тільки насильством можна забезпечити єдність нації і благоденство народу. Лев Троцький теж шукав у Макіавеллі оправдання насильству, війнам і політичному тероризму.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба, народ та інтелігенція Італії визнали в Макіавеллі свого пророка, вчителя і поета.

2.4. Проблеми політики, війни та миру у працях Т. Гоббса

Боротьба проти догматизму та схоластики стає загальною справою філософів доби Нового часу. В цих умовах засновники двох напрямів філософії Ф.Бекон (емпіризм) та Р.Декарт (раціоналізм) надають великого значення досліді та експерименту, особистої участі у кожному етапі дослідження, демонстративності висновків теорії. Якщо говорити про філософське осмислення проблем політики держави та війни, то найбільший здобуток належить англійському філософу Т. Гоббсу (1588-1679), активна діяльність якого припала на період англійської буржуазної революції.

Він намагався створити універсальну філософську систему, яка б охоплювала фізичний світ, людину і державу та проповідував теорію “природного стану” людей і “договірного походження держави”. Основні положення його “договірної теорії” полягають у наступному.

Природа створила людей рівними в фізичному і розумовому плані. З цієї рівності здібностей впливає рівність надій на досягнення мети. На шляху до досягнення мети люди, серед яких панує принцип “людина людині – вовк”, намагаються знищити або підкорити один одного. Одні намагаються що-небудь захопити, а інші дають їм відсіч. Цей природний стан був не просто війною, а війною “всіх проти всіх”. Намагаючись позбавитись стану війни, люди шукають миру. Щоб забезпечити мир, необхідно укласти суспільний договір про створення “загальної влади”, держави, перенести на неї всі права, якими люди наділені в природному стані. Держава кладе кінець природному стану людей і забезпечує перехід до нового суспільно-політичного стану. Права держави, яка порівнюється з біблійним чудовиськом Левіафаном, безмежні. Вона наділена абсолютною владою. Верховній владі держави належить “меч війни”. Тільки верховна влада може оголошувати війну і укладати мир. Громадяни зобов’язані підпорядковуватись законам держави і захищати її на війні.

Політику Гоббс визначав як громадянський обов’язок перед державою. “Принципи політики, - писав він, - в пізнанні душевних рухів...”. Людина – частинка держави. Народ – маса, натовп, не має єдиної волі і не здатний до єдиних дій.

В працях Гоббса проводиться різниця між “війною усіх проти всіх”, обумовленою додержавним станом людей, і війною як політичним явищем, яка виникає після створення держави. Він вказував на наступні основні причини таких війн: прагнення наживи; власна безпека; міркування честі; незнання громадянських обов’язків; незнання причин війни; наявність різних політичних партій в країні, боротьба між ними за владу тощо. Аналіз причин війни поєднується у Гоббса з виявленням її насильницької природи. Причому Гоббс не зводив війну тільки до її специфічного аспекту – насиллю. “...Війна, - підкреслював він, - є не лише битва чи військові дії, а проміжок часу, на протязі якого відкрито проявляється воля до боротьби у вигляді бойовища. Поняття війни полягає не у минутих боях, а у відвертій спрямованості до них на протязі усього того часу, поки немає впевненості у зворотньому. Решта часу є мир”.

Прибічник абсолютної державної влади, Гоббс віддавав перевагу політичному керівництву над військовим. Він розумів, що під час війни необхідна концентрація та централізація військової влади. На його думку, “монархія – найкращий спосіб керівництва в таборі”. Тому королі й держави під час війни передають всю владу одній людині – воєначальнику.

Гоббс настійливо захищав мир. Мир зведений ним до “першого і основного природного закону”. Цей закон – веління розуму і вищої справедливості. Він незмінний, вічний. Усі інші закони походять від цього закону, визначаються ним і вказують шлях до досягнення миру або захисту. Мир – не дар Бога, а підсумок розумної діяльності людей, укладання ними суспільного договору.

Спадщина Гоббса має велике значення для сучасності. Його називають “першим сучасним політологом”, засновником “практичної філософії”, а його працю “Левіафан” називають “діамантом західної цивілізації”, вона порівнюється з “Державою” Платона і “Філософією права” Гегеля.

2.5. Проблеми політики, війни та миру у працях І.Канта та Г.Гегеля

Проблеми держави, війни та миру у працях І.Канта. Фундатори класичної німецької філософії, Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель здійснюють філософський “реверанс” в бік філософії 17 ст., суть якого полягає в продовженні “філософії суб’єктивності”. В їх працях принцип історизму став визначальним та дав новий імпульс для розвитку філософії та науки. Водночас в їх дослідженнях проблема політики і війни займала важливе місце. На відміну від Англії, де відбувся промисловий переворот, та Франції, де відбувалася буржуазна революція, Німеччина залишалася відсталою країною, яка складалася з карликових держав. Це вимагало обґрунтування ідеї створення

державного утворення. Над цією проблемою працювала низка дослідників серед яких почесне місце займають філософи.

Провісником принципу історизму є родоначальник класичної німецької філософії Еммануїл Кант (1724-1804). На його думку всесвітня історія репрезентує собою процес розвитку людської свободи. Цьому процесові властиві антагонізми, витoki яких закладені у людській природі. Природний стан людей є станом війни. Держава – об'єднання великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам. Ці закони носять апіорний характер. Держава виникає на підставі суспільного договору. Така угода – не історичний факт, а “всього лише ідея розуму”.

Створення держави репрезентує втілення вимог категоричного імперативу – принципу практичного розуму, під яким Кант розумів моральну свідомість. Мета держави – панування вищого морального принципу. Досягнення зазначеної мети здійснюється не шляхом революційного насилля, а шляхом розумної діяльності, розповсюдження просвіти та культури. Політика, за визначенням Канта, - це “практичне правознавство”, мистецтво управління людьми. Політика знаходиться в суперечності з мораллю. Але істинна політика не повинна цуратись моралі.

Причини війни Кант приписував сутності людини, яка визначається загальними законами природи. Природа людини така, підкреслював він, що якщо не передбачити насилля іншого, то можна бути впевненим, що він підпорядкує тебе собі. Водночас він вказував на схильність до війни “можновладців”. Інша причина війн – соціальна – наявність значної кількості держав та антагоністичні суперечності між ними. Існування багатьох держав вже є стан війни. Кожна держава, або її керманіч бажать домогтися для себе міцного миру таким чином, щоб по можливості заволодіти усім світом.

Кант відкидав війну як засіб досягнення політичної мети. Він вважав, що війна не той спосіб, яким кожен повинен домагатися свого права. Тому Кант засуджував жорстокість європейських колонізаторів, які поневолювали та знищували корінних мешканців Америки, Африки, Азії, відкидав віроломні засоби та “мерзотні диявольські прийоми” ведення війни, визнавав правочинність тільки оборонної війни та війни заради застосування національної держави.

У зв'язку зі загостренням суперечностей між державами та удосконаленням на базі промисловості засобів боротьби, війна ставала все більш небезпечним заходом. Кант не без підстав стверджував, що винищувальна війна у якій можуть бути знищені обидві сторони привела б до вічного миру лише на велетенському кладовищі людства. Тому такі війни та застосування засобів, які до неї ведуть, повинні бути заборонені. З іншого боку, загроза винищувальної війни спричинює тиск на держави на користь встановлення вічного миру.

У своїй праці “До вічного миру” Кант висунув план усунення війни і забезпечення миру між народами. Ніякої війни, - пише він, - не повинно бути. Постійні армії повинні з часом зникнути. Передумовою вічного миру є веління категоричного імперативу, вимоги моральної свідомості, а соціально-політичною передумовою – республіканський державний устрій, при якому виконавча влада відділена від законодавчої, а право на оголошення війни передано народу. Шлях до вічного миру – в укладанні державами спочатку попередньої, а потім остаточної угоди, в створенні федерації держав, союзу народів. При цьому зберігається державний суверенітет кожного з членів федерації.

Головним засобом подолання війни і встановлення вічного миру Кант вважав просвіту і моральне удосконалення людей, проведення реформ, встановлення відповідних законам відносин між державами. Кант писав: “Ідея вічного миру, якщо тільки її випробують і реалізують не революційним шляхом, стрибком, тобто насильницьким поваленням існуючого до цього неправильного ладу... а шляхом поступових реформ у відповідності з надійними принципами – може при безперервному наближенні привести до вищого політичного тріумфу – до вічного миру”. Проголошення цих ідей в тогочасних умовах мілітаризованої Пруссії – безумовна заслуга Канта. Кантівські ідеї миру носили реформістський характер, містили елементи утопії. Тим не менше вони отримали позитивну оцінку та розвиток в працях його послідовників.

Проблеми політики, війни та миру у працях Г.Гегеля. Проблемі політики та війни багато уваги приділяв інший видатний представник класичної німецької філософії Г. Гегель (1770-1831),

який при аналізі цієї проблеми виходив зі створеної ним філософської системи і користувався методом діалектики. На його думку, держава є втіленням світового духу, а її основою є сила розуму, яка здійснює себе як волю. Вищою формою держави він вважав Пруську стану монархію, яка нібито репрезентувала собою вінець історичного розвитку. Гегель схвально ставився до приватної власності, визнавав реформістський шлях єдино закономірним для вищих щаблів суспільного розвитку, хоча й схвально ставився до французької революції.

Гегель відкидав кантівську ідею Вічного миру як ідеалу, до якого люди повинні прагнути. Вічний мир це – порожні мрії, стверджував він. В мирний час цивільне життя розширюється, усі сфери розташовуються на постійне мешкання і врешті решт людей засмокує болото, їхні індивідуальні особливості все більше стираються і костеніють. І тому час від часу їх необхідно струшувати за допомогою війни. Тому війна на його думку, не абсолютне зло чи зовнішня випадковість, а необхідне явище світового суспільно-історичного процесу. Війни виникають там, де вони викликаються природою речей. Причинами війн є “пристрасті правителів або народів, несправедливості тощо. Суспільно-історична роль війни, її “високе значення полягає в тому, що завдяки їй “зберігається моральне здоров’я народів”. З війни народи виходять не тільки зміцнілими, але й знаходять внутрішній спокій. Взагалі війни не давали розвиватись внутрішнім заворушенням і зміцнювали державну владу. Щоправда війна, як визнає Гегель приносить собою не забезпеченість власності, але ця реальна незабезпеченість є не що інше, як необхідний рух.

Водночас, Гегель не вважав війну фатальною неминучістю, яка перетворює історію в різанину, де приносяться в жертву щастя народів, державна мудрість та індивідуальні чесноти. Він відзначав діалектично суперечливу природу війни, намагався у ній самій знайти причини її заперечення. Гегель писав, що війна визначається як щось, що повинно бути минулим. Тому вона містить у собі міжнародно-правове визначення, яке встановлює, що у ній зберігається можливість миру.

Посилаючись на висловлювання Наполеона Гегель порівнює політику з долею. Якщо в стародавньому світі доля придушувала людей, то роль стародавньої ролі тепер виконує політика. Це – нова доля, яка репрезентує собою нездоланих силу обставин, якій вимушена підкоритися індивідуальність. Мета політики держави – “загальне духовне життя”, “всезагальний інтерес як такий”. Сила держави і її політики – в розумі. По мірі ускладнення зовнішньополітичних стосунків складається система держав, які “ведуть безліч війн одна з одною”. Водночас Гегель виступав за дотримання міжнародних угод проти порушення міжнародних правових норм під час військових дій.

Війни, які на думку Гегель ведуться по суті завжди для завоювань, він поділяв на: внутрішні та зовнішні; оборонні та загарбницькі; справедливі та несправедливі. При цьому підкреслювалась можливість перетворення, за певних обставин, однієї в іншу. Гегель вимагав, щоб за основу правової та моральної оцінки війн бралися вагомні мотиви. Погляди Гегеля на політику та війну – невід’ємна частина його філософії історії. Його ідеї вплинули на формування світогляду військового німецького теоретика К. Клаузевіца.

2.6. Проблеми політики держави, війни та миру у працях К.Клаузевіца

Вважається, що сутність війни, її зв’язок з політикою найбільш повно і ґрунтовно розглянута в працях німецького військового теоретика Клаузевіца Карла Філіпа Готфріа(1780-1831). Цій проблемі належить центральне місце в усій його військово-теоретичній спадщині. Вивчивши понад 130 війн і походів, він написав трьохтомну працю «Про війну», яка незабаром стала класичною. Він працював над книгою з 1810 р. і планував завершити працю до зими 1831 р. Однак 16 листопада його не стало, і рукопис книги «Про війну» був надрукований в вигляді, як його залишив автор, його дружиною Марією фон Клаузевіц. Вона писала в передмові, що це посмертне творіння її чоловіка друкується «без добавок чи вилучення хоча б одного слова».

До розгляду сутності війни та інших військово-політичних проблем Клаузевіц підходить з філософських позицій. Він знаходився під впливом, філософії Гегеля. Тому гегелівська філософська система і діалектичний метод склали основу світогляду та методології Клаузевіца.

Історію людського суспільства Клаузевіц викладав з позиції гегельянства. Головну причину розвитку суспіль-історичного процесу він вбачав в духовній сфері, розумі та ідеях. Носіями розуму, ідей визнавалися історичні особи – монархи, полководці тощо. Воєнна історія – наслідок діяльності цих особистостей. Війна зводилась у низці випадків до поєдинку полководців.

Клаузевіц сприйняв від Гегеля і діалектичний метод. Це дало можливість йому встановити зв'язок між політикою та війною, розкрити їхню мінливу, суперечливу природу. Клаузевіц підкреслював, що політика, яка проходить ниткою Аріадни через всю війну, її політичні цілі “зазнає докорінних змін”. В свою чергу війну він характеризував як “справжнього хамелеона”.

Поряд із застосуванням діалектики метод Клаузевіца характеризується широким застосуванням конкретно-історичного матеріалу, історичних прикладів, які за його словами “все прояснюють”.

Аналіз війни Клаузевіц розпочинає з розкриття її сутності. Він відзначає, що “тут, більше, ніж деінде, необхідно починати з погляду на сутність цілого (війни)”. Своє завдання воєнний теоретик вбачав у тому, щоб “дослідити сутність явищ війни і показати їхній зв'язок з природою елементів, з яких вони складаються”.

Вихідним моментом пізнання сутності війни у Клаузевіца виступає її специфічний аспект – насильство. Війна є акт насильства. У ній використовуються “винаходи мистецтв та відкриття наук”. Винаходами є головним чином зброя та організація військ. Бій, на думку Клаузевіца, – зменшена картина війни, її фокус. Він огортає всю суть війни, з нього витікають всі явища війни. Війна за своєю суттю є бій. Ідеї, що лежать в основі бою визначають сутність війни. Характер бою визначається “зброєю та устроєм військ”. Так як еством війни є бій, а генеральна битва є бій головних сил, то на нього слід дивитися, як на справжній центр ваги війни.

Щоб відтінити насильницький аспект війни, Клаузевіц звертається до методу аналогії: він порівнює її з поєдинком, сутичкою двох борців за протилежними інтересами, кожен з яких намагається за допомогою фізичного насильства примусити іншого виконати його волю. Але війна – не звичайний акт насильства, а крайня ступінь його застосування. Війна – пульсація насильства, якому “немає обмежень”. Це криваве розв'язання кризи, конфлікт протилежних збройних сил. Кожна з протидіючих сторін намагається знищити супротивника. Застосування принципу обмеження та поміркованості стосовно насильства на війні є “повною нісенітницею” – стверджував Клаузевіц. Обмеження, які накладаються на насильство у вигляді звичаїв та міжнародного права, по суті не обмежують його ефекту.

На війні все підпорядковується вищому закону – розв'язання силою зброї. Він підкреслював, що зростання культурності народів аніскільки не паралізує намагання до знищення противника, яке міститься у самому понятті війни. Закон крайності “затуляє політичну мету”. Гіперболізація насильства у Клаузевіца знайшла свій розвиток в його теорії “абсолютної (великої) війни”. Такий образ війни набрала з часів Наполеона. Абсолютна війна з її нищівною могутністю доводить до крайньої межі найнебезпечнішу свою якість – здатність до руйнації та знищення. Вона репрезентує собою необмежене застосування збройного насильства, протиборство сторін, які прагнуть до взаємного знищення, нещадну смертельну сутичку із застосуванням найжорстокіших засобів та рішучих дій.

Таким чином, надавши великого значення насильницькому елементові у війні Клаузевіц дійшов до висновку, що сутність війни та її основний закон полягають виключно у збройному насильстві, яке не знає меж. Він зображував війну як нічим не обмежену стихію збройного насильства.

Квінтесенція досліджень Клаузевіца складають його висновки про зв'язок політики з насильницькими засобами. В цих положеннях та висновках підкреслюється, що війна не є самостійним актом, а є частиною цілого – політики. У війні, більше ніж у будь-якому іншому явищі, елементи визначаються цілим, носять на собі відбиток його характеру і відповідно до нього істотно видозмінюються.

Війна залежить від політичних відносин, завжди витікає з політичного становища і викликається політичними мотивами. Війна не може відділитися від політичних відносин. Ці відносини з

початком війни не закінчуються, не перетворюються в щось зовсім інше, але продовжуються в ній, яку б форму на приймали засоби, якими користуються. Зовнішні та внутрішні політичні відносини, як вважав Клаузевіц, інколи відіграють більшу вирішальну роль ніж всі інші.

Політика – лоно в якому розвивається війна. В політиці в прихованому вигляді вже намічені контури війни. Війна є політика, яка змінила перо на меч. Це знаряддя політики, її інструмент. Війна знаходиться на “приколі політики”. Війна репрезентує собою продовження політики іншими засобами. І оскільки війна пов’язана з політикою, то вона неминуче повинна переймати її якості. Враховуючи це, війну необхідно вимірювати політичними мірками.

Зв’язок між політикою та війною не статичний, а динамічний. Вплив політики на війну, за Клаузевіцем, проявляється в тому, що перша породжує другу, визначає її цілі. Політика має вирішальне значення для встановлення масштабів війни, для вибору способів ведення бойових дій. Війна має власну граматику, але не має своєї логіки, вона користується логікою політики. Політика впливає на інтенсивність збройної боротьби, на засоби досягнення перемоги.

Інколи, зазначав Клаузевіц, за допомогою тиску на політичні відносини можна відколоти або паралізувати союзників противника, наwerbувати нових союзників змінити співвідношення сил, створити вигідні умови для політичних комбінацій. Цей шлях до наміченої мети у порівнянні зі знищенням збройних сил противника може виявитися набагато коротшим. Головні керівні напрями війн, зазначав Клаузевіц, завжди визначалися тільки політичною, а не військовою інстанцією. Тому “підпорядковувати політичну точку зору військовій – безглуздо”.

Завдяки контролю політики війна перестає бути сліпою, необмеженою стихією насильства. Клаузевіц пише, що “нищівну стихію війни політика перетворює лише в своє просте знаряддя. Якби війна була довершеним, нічим не обмеженим абсолютним проявом насильства, то вона з моменту свого початку зайняла б місце політики, що її породила, як щось від неї взагалі незалежне. Війна витіснила б політику і, дотримуючись власних законів, не підпорядковувалась би ніякому впливові і ніякому керівництву.

Таким чином, політична мета, на думку К.Клаузевіца, є початковим мотивом війни. Тому політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі. Вона перебуває в залежності від взаємовідносин обох держав.

Одна і та політична мета може по-різному впливати на різні народи, але й на один і той же народ в різні епохи, тому «політичну мету можна приймати за мірило». А тому на війні необхідно рахуватися з природними властивостями того чи іншого народу. Іноді політична мета може співпасти з військовою, наприклад завоювання відомих областей. Водночас він застерігав, що війна – не забава, не проста гра на ризик і везіння, а серйозний засіб для досягнення серйозної мети..

Що стосується щастя на війні, хоробрості, різноманітних фантазій, то вони є не що інше як специфічні особливості війни. Війна в людському суспільстві є війною цілих народів, і причому народів цивілізованих. Вона завжди впливає з політичного становища і викликається тільки політичними мотивами. Однак вона не є крайністю, бо в такому випадку війна витіснила б політику. Ще довго політика проходитиме червоною ниткою через всю війну і робитиме на неї постійний вплив, звичайно в тій мірі, в якій це дозволить природа сил, які покликані життям до війни.

Варто зазначити, що класична теза К.Клаузевіца: «Війна є тільки продовження політики іншими засобами» зазнає серйозних змін в діяльності політиків, які грубо її фальсифікують пристосовуючи до своєї мети. Так, Клаузевіца неодноразово цитував лідер китайських комуністів Мао Цзедун, який висунув ідею «затяжної війни». На його думку, Китай з усіх боків оточений ворогом – Радянським Союзом, Францією, навіть Чехословаччиною, які хочуть встановити своє панування. Перефразовуючи Клаузевіца, Мао Цзедун констатує: «Це значить, що війна є політикою; війна як така являє собою дію, що носить політичний характер, і з стародавніх часів не існувало війни, яка не мала б політичного характеру». І далі: «Центральне завдання і вища форма революції – завоювання влади шляхом збройної боротьби, тобто вирішенням цієї проблеми війною». Для Мао не має значення, яка це війна – партизанська чи ядерна. Головне інше – ворог має бути знищений.

Варто також акцентувати увагу на тому, що на думку Клаузевіца вплив політики на війну та її ведення не завжди буває позитивним. Він може бути і негативним. Такий вплив виникає тоді, коли політика приймає помилкові напрямки, служить лише честолюбству, приватним інтересам та гонору правителів, ставить цілі, які не відповідають наявним силам і засобам, вимоги, які неможливо виконати. Але і в цьому випадку, зазначає Клаузевіц, необхідно засуджувати не вплив політики на війну, а саму політику, її помилки. Щоб уникнути помилок, “політичні ватажки не повинні цуратися певного розуміння військової справи” – писав німецький теоретик.

Говорячи про види війни, Клаузевіц називає абстрактні та ідеальні війни, однак всі вони повинні розглядатися як політичні дії. По-перше, війну не можна розглядати як щось самостійне, а тільки як знаряддя політики, а по-друге, війни можуть бути дуже різними за своїм характером та мотивами.

За визначенням Клаузевіца війна репрезентує собою своєрідну трійцю, яка складається з: насильства, як первісного свого елемента, ненависті і ворожнечі, які необхідно розглядати як сліпий природний інстинкт;

гри вірогідностей та випадковостей, що робить її вільною душевною діяльністю; з підпорядкованості її в якості знаряддя політиці.

Перший з цих аспектів більше повернений до народу, другий – до полководця і його війська, третій – до уряду. І тому завдання теорії – зберегти рівновагу між цими трьома тенденціями, як між трьома точками тяжіння.

Немаловажне значення мають визначення розміру війни та кількості жертв, які доведеться понести для досягнення цілей війни. У війнах, де жодна з сторін не в стані перемогти суперника, ймовірно, кращим виходом буде укладання миру. Якщо мета війни у знищенні ворога, то до неї треба прагнути, якщо ні, то й завоювання ворожих територій буде другорядним.

Засобами війни, за Клаузевіцем, є наступні: знищення ворожих збройних сил, захоплення його провінцій, тимчасова окупація з метою використання їх засобів, тиск на політичні відносини, пасивне вичікування ударів ворога.

Насильство, яке необхідно застосувати до противника, перебуватиме у відповідності з розмірами політичних вимог, а також вимог противника. На опір, який чинитиме ворог, впливають теж певні фактори: потреби ворога відомі, але політичні потреби не завжди є очевидними; становище і обстановка в державі неоднакові; неоднакові також сила волі, характер і здібності правителів.

Отже, починаючи війну, треба вибрати середній шлях – застосовувати на війні тільки ті засоби і добиватися лише такої кінцевої мети, яких достатньо для досягнення мети.

Багато у війні залежить від генія полководця, який повинен володіти такою рисою, як мужність. Вона може бути двоякою: по-перше, мужність відносно власної небезпеки, а по-друге, мужність стосовно відповідальності перед судом якої-небудь зовнішньої влади чи внутрішньої – совісті. Мужність може пояснюватися легковажністю до небезпеки в силу особистих якостей, але, крім цього, вона може впливати з позитивних емоцій (любов до батьківщини). Якщо вищезазначені види мужності співпадають, то це приводить до сформування найбільш завершеного типу мужності.

Необхідними рисами характеру на війні мають бути рішучість, присутність духу, спроможність переносити величезне фізичне навантаження, невідомість та випадковість.

Значне місце Клаузевіц відводить таким рисам як енергійність, твердість, стійкість. Наскільки сприяє справі рівноваженість, настільки шкодить впертість. Вона не є «дефектом розуму», а «дефектом темпераменту».

Підсумовуючи величезний фактичний і теоретичний матеріал, К.Клаузевіц заявляє: «Війна є знаряддя політики; вона неминуче повинна носити характер останньої; її слід вимірювати мірилом політики. Тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, яка поміняла перо на меч, але від цього не перестала мислити згідно своїх власних законів».

Для більш глибокого розуміння сутності війни важливо було також вияснити її співвідношення з миром. Війна і мир розглядалися Клаузевіцем як дві різні сфери політичної діяльності держави. Якщо війна – політика, яка здійснюється насильницькими засобами, то мир – та політика, яка

виключає насильницькі засоби, військові дії. Розмежувальна лінія між ними визначається насильницькими засобами, їхнім застосуванням чи незастосуванням.

Політика, в розумінні теоретика, - це “розум уособленої держави”, представник “усіх інтересів цілого суспільства”, вияв всезагальної волі та інтересів держави. Зміст політики зводився ним до зовнішніх відносин, до зовнішньої політики, внутрішня політика недооцінювалася, відсувалася на другий план. Обґрунтувавши взаємозв'язок політики і насильницьких засобів у війні, Клаузевіц разом з тим вважав війну “сферою випадковості”, де дії розгортаються в сутінках, ніби при місячному сяйві, а поняття закону на війні – майже зайвим”.

Важливого значення надавав Клаузевіц і характеру війни, який за його словами, має “величезний вплив на усі наші припущення особливо на стратегічні”. Теорія вимагає, щоб перед будь-якою війною було з'ясовано уявлення про її вірогідний характер і загальні обриси, які впливають з політичних даних та обстановки. Характер війни визначають загальні умови, з яких виникає війна, і які утворюють її основу. На зміни характеру політики та війни, запевняв він справляють вплив також соціальні революції.

Значну увагу Клаузевіц приділив питанню про джерела війни. Війни впливають з двох різних джерел: ворожого почуття і ворожого наміру. Ворожий намір є вирішальним джерелом. У диких народів ворожі наміри виникають з емоцій, а у цивілізованих – з розсудку. Але й цивілізовані народи можуть загорітися взаємною ненавистю. До цих джерел Клаузевіц підключав і політику.

Військове мистецтво розглядалося у нерозривному зв'язку з політичним мистецтвом. Воно поділялося на: тактику – науку про організацію та ведення бою; стратегію – науку про використання боїв в цілях війни. Тактиці відводилась вирішальна роль. Тактичні успіхи на війні мають пріоритетне значення, складають основу всіх стратегічних комбінацій. Стратегічний результат складається з суми тактичних результатів. Лише значні тактичні успіхи можуть привести до значних стратегічних результатів. Важливими принципами стратегії, зокрема є: максимальна напруга всіх сил; найбільше зосередження сил на напрямку головного удару; блискавичність та раптовість; енергійне використання досягнутих успіхів. Стратегія залежить від політики, визначається нею служить її цілям.

Положення Клаузевіца про зв'язок політики і війни, політики і військового мистецтва є вершиною військово-політичної думки XIX століття. Йому присвячено багато наукових праць. У них, зокрема стверджується, що Клаузевіц “неперевершений філософ війни”, “військовий класик для всіх часів”, що він здійснив “революцію в теорії війни” і є не лише військовий, а й “політичний класик”, який вичерпав всі аспекти проблеми співвідношення політики та війни.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Якими були уявлення про політику та війну у Стародавньому Китаї?
2. Якими були уявлення про політику та війну у Стародавньому Римі?
3. Якими були уявлення про політику та війну у Стародавній Індії?
4. Якими були уявлення про політику та війну у Стародавній Греції?
5. Розкрийте зміст релігійних концепцій війн в епоху Середньовіччя
6. Розкрийте зміст ідей Н. Макіавеллі щодо проблем політики, війни та миру
6. Розкрийте зміст ідей Т. Гоббса щодо проблем політики, війни та миру
7. Розкрийте зміст ідей І.Канта, щодо проблем політики, війни та миру
8. Розкрийте зміст ідей Г.Гегеля щодо проблем політики, війни та миру
9. Розкрийте зміст ідей К.Клаузевіца щодо проблем політики, війни та миру

ЛЕКЦІЯ 3. Сучасні світоглядні уявлення про війну та мир

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 3.1. Дослідження проблем війни і миру А. Тойнбі в межах цивілізаційної теорії та сутність війни у концепції «гри» Й.Гейзинги
- 3.2. Ідеї О.Шпенглера про цикли цивілізаційного розвитку та культурна детермінанта в циклічній теорії змін П.Сорокіна
- 3.3. Війни як наслідок взаємодії систем вищих цінностей суспільств та соціальна теорія революції П.Сорокіна
- 3.4. Війна і доля людства в екзистенціалізмі (Ф.Ніцше, Я.Буркгардт, К. Ясперс)
- 3.5. Концепція “політичного реалізму” (неопозитивізм) та дихотомія «мир» і «війна» у площині міжнародних відносин

3.1. Дослідження проблем війни і миру А. Тойнбі в межах цивілізаційної теорії та сутність війни у концепції «гри» Й.Гейзинги

Дослідження проблем війни і миру А. Тойнбі в межах цивілізаційної теорії. У ХХ ст. досить плідними були дослідження проблем війни і миру у працях англійського історика та одного із розробників цивілізаційної теорії Арнольда Джозефа Тойнбі (1889-1975). Його праця «Дослідження історії», в якій він здійснив аналіз становлення та занепаду цивілізацій, стала синтезом всесвітньої історії, її дослідження у глобальній перспективі.

На думку А.Тойнбі, цивілізацію, що перебуває на стадії зростання, можна визначити як цивілізацію, в якій культурні компоненти гармонічно сполучаються в єдине ціле. Компонентами культури суспільства є економічний, політичний і власне культурний елементи. Цивілізацію, що розпадається можна за цим самим принципом визначити як цивілізацію, елементи якої не узгоджуються. Розщеплення культури – це симптом соціального недомагання, причина якого в тому, що вона пережила злам і розпадається.

Коли одна цивілізація вторгається в іншу, проникаюча сила кожного з елементів прямо протилежна його соціальній цінності. Так, економічний елемент сприймається чужою культурою з найбільшою готовністю, за ним слідує політика, а на останньому місці – культурний елемент. І в цьому причина того, що розпад інтегральної культури закінчується соціальною катастрофою. При цьому війна і торгівля є два головними канали відношень між цивілізаціями, а пануюча роль належить війні.

А.Тойнбі окремо розглядає відношення між цивілізацією, як такою і варварами (під якими він розуміє відсталі культури). Встановлення кордонів, закритість кордонів є симптом занепаду цивілізації, стверджує він. Варварське відношення до цивілізації – утилітаризм, тобто коли оцінювання предметів, процесів, тощо відбувається виключно з погляду їхньої корисності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб та ксенофобія, тобто різке несприйняття особою чужої культури, мови, поведінки, манери спілкування тощо. Остання є природним механізмом захисту людини, її світогляду, переконань, культури від потенційно небезпечного впливу чужого та незнайомого, своєрідна соціальна проекція інстинкту самозбереження. Утилітаризм і ксенофобія є факторами адаптації елементів чужорідної культури.

А.Тойнбі стверджує, що навіть корисні запозичення не мають рішучого значення для варварського суспільства. Культурні досягнення варварів відзначені слідами душевної смуту – соціальної хвороби, котрою уражена цивілізація, що спілкується з нею. Психологічна революція, яка перекидає варвара з примітивного життя в героїчне століття, призводить з собою руйнування традиційної гармонії безсумного статичного суспільства, породжує напружену поляризацію індивідуалізму і зростаючого чуття єдності.

Феномен переносу енергії від цивілізації до варварів робить катастрофу неминучою, а саме прорив воєнних кордонів цивілізації. На практиці існування кордонів не може припинити, а часто навіть породжує соціальне спілкування між сторонами, для розділення котрих спочатку

призначався кордон. Найбільш поширеною формою такого контакту є війна, а не торгівля. Універсальна держава не може утримувати варварів під контролем, не змагаючись з ними. Змагаючись з ними – воно неминуче навчає їх своїм технічним досягненням і сучасним способам ведення боротьби. Мистецтво війни потрапляє в середовище варварів скоріше і глибше, ніж будь-яка інша галузь техніки (копіювання зброї). Євразійські номади (кочівники) не змогли б вести широкомасштабні операції без чужої зброї (монголи XII ст. імпортували зброю з Китаю і Хорасана).

Другий фактор, що прискорює розпад цивілізації в ході її зіткнення з агресивним варварським суспільством – вплив війни на складну економіку воюючого суспільства (Чисельність людей, що живуть на податки, стала значно перевищувати число тих, хто їх сплачує). Деморалізація варварів прикордонної зони та ненадійність найманців, оскільки варвар, що проживає в імперії, відчуває себе відчуженим від цивілізації, а моральний збиток неможна компенсувати економічними коштами. Цивілізація в очах варварів втрачає свій престиж. Ціна ж, яку сплачує занепадає цивілізація за збереження своїх кордонів, виявляється їй не по силам.

З іншого боку, найбільший збиток врешті-решт випадає на долю варварів – переможців, оскільки відбувається звільнення демонічних руйнівних сил, що перебували певною мірою під контролем сусідньої (розвиненої) цивілізації. З падінням кордону зникає необхідна у суспільстві дисципліна, якої не вистачає варварам, що не засвоїли ще правил цивілізованих сусідів, але вже втратили дорогоцінний кристал звичаю.

В цілому А. Тойнбі, стверджував, що війна є каталізатором переходу цивілізацій від однієї фази розвитку до іншої. Кожній фазі цивілізації відповідають свої причини війни. Всі “народжені” молоді цивілізації активні, агресивні, бо мають дати “відповідь” на “виклик” ворожого оточення. На другій фазі зростає дух агресивності цивілізацій, які зміцнюються у завоюваннях. На останній кризовій фазі – коли стається духовний злам цивілізації та вичерпання потенціалів зростання, цивілізацію охоплюють внутрішні війни, які вона неспроможна приборкати як і збройну агресію ззовні.

Інтерпретація сутності війни у концепції «гри» Й. Гейзинга. Нідерландський історик і теоретик культури Йоган Гейзинга (1875-1945) автор знаменитого трактату «Людина, що грає». Він паралельно з О. Шпенглером працював над проблемами типологізації культур та морфологічного аналізу культурно-історичних епох. Ключовою думкою його трактату є дослідження провідного значення гри у виникненні й розвитку культури та наскільки сама культура має характер гри. Він обґрунтував, що гра та змагання є визначальними чинниками формування культури і в цьому контексті розглядав взаємозв'язок гри та війни як своєрідного феномену культури.

На ранніх стадіях культури змагальний елемент у зіткненні племен не був розвиненим. Поняття “війна” вступає лише тоді в силу, коли стає явною різниця між особливим, урочистим станом всезагальної ворожнечі і особистою ворожнечею. Відколи існують слова на означення бою і гри, чоловіки зазвичай називають війну грою. В архаїчному мисленні ці два поняття часто ніби зливаються воедино. Адже всяка збройна боротьба, коли вона регламентується правилами, вже в силу самих цих обмежень набуває формальних характеристик гри. Війна втрачає свій ігровий характер, якщо сторони самі не накинуть собі певні зобов'язання, що дозволить їй залишитись в межах культури.

Поняття війни тільки тоді набуває чинності, коли особливий стан урочисто проголошеної загальної ворожості визнається відмінним від особистих сварок та міжродової кривавої помсти. Таке розрізнення враз переводить війну не тільки в агоністичну, а й в обрядову царину. Агоністичні елементи війни вступають у дію лише тоді, коли учасники конфлікту починають розглядати один одного як антагоністи, котрі борються за те, що кожен із них вважає за справедливую справу. Війна розглядається як священний обов'язок, як справа честі й розігрується в більшій чи меншій відповідності до цього ідеалу. Такий ідеал шляхетності, втілений у міфах та легендах, є одним із найпотужніших рушіїв культури. Тобто війна підіймається тим самим до святої справи, до загальної міри сил, до випробування долі – залучається в таку сферу, де право, жереб і престиж існують ще в неподільній єдності. Вона стає священним встановленням.

Прикладом цього є ідея середньовічно-християнського лицарства, «шляхетної людини» XVII ст., а далі — джентльмена. Із поняття війни як шляхетної гри честі походить звичай попереджати

супротивника про час і місце битви, обмін люб'язностями з ворогом, претензія на постійне «місце честі» в бойовому розташуванні чи вимога, щоб переможець іще три дні зоставався на полі бою. Саме в середовищі феодального аристократично-агоністичного життя архаїчного воїнства зародилася така людська чеснота як відданість — віддавання самого себе котрійсь особі, справі чи ідеї, без з'ясування, навіщо потрібне таке самозречення, без сумнівів у його постійній обов'язковості.

Це не означає, що війна буде відтепер вестися у всіх відношеннях по нормам кодексу честі і у формах культової дії. В ній повністю володарює груба сила, однак війна розглядається у світлі священного обов'язку і честі, до певного ступеня розігрується в їх формах. Було невірною вважати, що все облагородження війни через її піднесення у сфери моралі і ритуалу є суцільною фікцією, маскуванню жорстокості. Якщо б і так, в увяленнях про війну як урочисту гру честі і доброчесності увклалася ідея благородного воїна.

Змагання заради першості є для культури в її початковій фазі формуючим і облагороджувальним фактором. На ранніх стадіях, дух змагання підпитував почуття особистої доблесті, необхідне молодій культурі. І не тільки це: у постійно відновлюваних, освячених ритуалах бойових ігрищах проростають самі форми культури, розвивається структура суспільного життя.

Аристократичний побут ввібрав форму гри, що возвеличує, гри честі і доблесті. Саме за тою причиною, однак, ця благородна гра лише у найменшій мірі може втілитися у жорсткій реальності війни. Криваве насильство лише частково дозволяє себе приборкати у благородних формах культури. Ідея благородного супротивництва є одним з найміцніших імпульсів культури. Коли цей дух розгортається у систему бойового атлетизму, урочистої колективної гри, поетичного опису життєвих відносин (лицарство середньовіччя – японське бусідо) – то ці образи самі в свою чергу впливають на культурну і персональну позицію і активність, загартовуючи мужність і виховуючи чуття обов'язку. Ідеал лицарської честі, доблесті, самовладання і вірності обов'язку істотно просунув і облагородив культури, що їх сповідували.

Й.Гейзінга стверджував, що коли остаточно складається дієва система міжнародних зобов'язань, заснованих на етиці, тоді для агоністичного елемента в міжнародних стосунках лишається мало місця, оскільки система намагається сублімувати інстинкт політичної боротьби в істинне почуття справедливості й рівності. Як тільки котрійсь із членів співтовариства держав відмовиться на практиці від зобов'язального характеру міжнародного права й проголосить інтереси та владу своєї групи єдиною нормою своєї політичної поведінки, тоді занепадуть не тільки останні рудименти споконвічного духу гри, але з ними й всяка претензія на культуру взагалі.

3.2. Ідеї О.Шпенглера про цикли цивілізаційного розвитку та культурна детермінанта в циклічній теорії змін П.Сорокіна

Ідеї О.Шпенглера про цикли цивілізаційного розвитку. Німецький філософ один із засновників сучасної філософії культури Освальд Арнольд Готфрід Шпенглер (1880-1936) у праці «Присмерк Європи», розглядав культуру не як єдину загальнолюдську, а як розколоту на окремі культури, кожна з яких проявляється на основі власного унікального «прафеномену» — «способу переживання» життя. Таких культур він виокремив вісім: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську і культуру майя.

На його думку розвиток культур підпорядковується певному біологічному ритму, який зумовлює головні фази їх розвитку: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і «занепад». Кожній культурі відведено час існування (близько тисячоліття), який залежить від внутрішнього життєвого циклу. Вмираючи, культура перероджується в цивілізацію.

На думку Шпенглера, цивілізація є «закостеніння» органічного життя культури, її розпад, перетворення праці на механічну роботу, що виключає творчість.

Цивілізація супроводжується процесами «омасовлення» всього життя, що означає його розвиток на основі кількісного принципу, який знаходить свій вияв у глобалізації форм і методів людського існування: господарства, політики, техніки тощо.

Західний світ на думку Шпенглера, перейшов до цивілізації у XIX ст., і з цього часу розпочинається його занепад. Концепція Шпенглера має фаталістичний характер, адже людина у нього діє відповідно до тих вимог, які ставить їй той чи інший тип культури.

Таким чином, заперечуючи єдиний процес розвитку цивілізації він наголошував на тому, що в різні часи та в різних регіонах існували та існують різні унікальні, неповторні цивілізації, історія яких не демонструє загальних законів розвитку. Те спільне, що можна виділити в існуванні різних цивілізацій – стадії, через які вони проходять народження, піднесення, розквіт, стагнація та занепад.

Ідеї О.Шпенглера надихнули видатного соціолога і культуролога Сорокіна Питирима Олександровича (1889-1968 рр.) розглядати проблеми війни та миру крізь призму ритмічних коливань (циклів) у житті культурно-цивілізаційних систем, розробити теорію соціокультурної динаміки та першу соціологічну теорію революції.

Культура, як детермінанта історичного процесу в циклічній теорії змін П.Сорокіна. У центрі теорії соціокультурної динаміки П. Сорокіна перебуває культура. Він визначає її як суму всього, що створюється або модифікується діяльністю індивідів, що взаємодіють один з одним або визначають умови поведінки один одного. Він стверджував, що соціальний рух та соціальні зміни відбувається під впливом культур-систем. Основні культур-системи: мова, наука, релігія, мистецтво, мораль, утворюють соціокультурну супер-систему, яка є рушійною силою суспільного поступу.

Проаналізувавши різні аспекти людської культури (мистецтво, освіту, етику, законодавство, військову справу), він запропонував розділити її на два протилежні ідеальні, які не можна не знайти в чистому вигляді ні в одну історичну епоху, типи: «ідеаціональний» і «чуттєвий» та проміжний тип «ідеалістичний». Ідеаціональна культура характеризується наступними ознаками:

реальність за своєю природою духовна, нематеріальна, прихована за чуттєвими проявами (наприклад, Бог);

потреби і цілі людей в основному духовні (порятунок душі, служіння Господу, виконання священного обов'язку, моральні обов'язки);

для задоволення цих цілей робляться зусилля зі звільнення особистості від чуттєвих спокус, повсякденних земних турбот.

Звідси два важливих висновки:

істина досягається лише за допомогою внутрішнього досвіду (одкровення, медитації, екстазу, божественного натхнення), тому вона абсолютна і вічна;

ідея добра корениться в нематеріальному, внутрішньому, духовному, в надчуттєвих цінностях (вічне життя), тому за панування "ідеаціонального" типу соціокультурної супер-системи, суспільство орієнтовано на духовні цінності та потреби. Значною мірою цим ознакам відповідає класична Греція та християнське середньовіччя.

«Чуттєва культура» характеризується наступними ознаками:

реальність за своєю природою матеріальна, доступна почуттям та постійно змінюється;

потреби і цілі людей чисто плотські, або чуттєві (голод і спрага, секс, комфорт тощо);

для задоволення цих цілей необхідно використовувати оточення.

Звідси два важливих висновки:

істина може бути знайдена лише в чуттєвому досвіді, має тимчасовий і відносний характер та знаходиться в чуттєвих, емпіричних, матеріальних цінностях (задоволення, насолода, щастя, корисність), тому моральні принципи гнучкі, відносні і ситуативні.

за панування «чуттєвого» типу соціокультурної супер-системи, суспільство орієнтовано на матеріальні потреби та цінності. Значною мірою цим ознакам відповідає Рим в часи занепаду та розвиток капіталізму.

Проміжна, «ідеалістична культура» є збалансованим поєднанням ідеаціональних і чуттєвих елементів. Вона визнає, що реальність і матеріальна, і надприродна, а цілі людей і тілесні, і духовні, тому їх задоволення вимагає поліпшення самого себе та трансформацію оточення.

«Ідеалістична культура» визнає ідеальний світ вищим, але не оголошує чуттєвий світ ілюзією або, навпаки, оскільки почуття перебувають у гармонії з ідеальним, вони володіють позитивною цінністю. Тому за панування такої культури суспільство помірковано інтегрує матеріальні та духовні цінності.

П.Сорокін застосував свою типологію розглядаючи історію як процес ритмічних коливань від “ідеаціональної” до “чуттєвої” супер-системи. Тому соціокультурні повторювані процеси в історії (флуктуації), основний об’єкт його дослідження. Флуктуації спостерігаються на всій шкалі історії, яка нібито розділена на періоди (епохи, ери). Найважливішим принципом такої періодизації є зміна панівних типів культурного менталітету і культурних систем: ідеаціональної, ідеалістичною і чуттєвої культур.

З огляду на викладене, П.Сорокін приходять до таких висновків щодо фундаментальних основ (передумов) внутрішнього та міжнародного миру:

основу, внутрішнього соціального миру є наявність в даному суспільстві цілісної, що твердо увійшла у життя системи основних цінностей та відповідних норм поведінки. Основні цінності різних частин та членів суспільства повинні гармонувати з цією системою та один з одним;

основу, міжнародного миру є наявність у кожному з діючих суспільств цілісної добре об’єднаної та засвоєної системи вищих чи головних цінностей та відповідних норм, причому ці системи мають бути сумісні одна з одною.

П.Сорокін має на увазі саме вищі цінності, які складаються основних морально-юридичних, релігійних, наукових, економічних, політичних та естетичних понять. Це не заважає різним суспільствам висувати, наприклад, релігійні чи політичні цінності на перше місце серед рівних. Незважаючи на відмінності від суспільства до суспільства і від епохи, ці цінності загалом залишаються основними. Водночас принципово важливою є сумісність систем вищих цінностей, оскільки системи можуть бути різні, але це не означає їх несумісності. Громадяни належать до різних релігій, мають різні політичні ідеї, проте ця різноманітність ще не веде до громадянської війни.

Окрім того, йдеться мова саме про систему втілених у повсякденну життєдіяльність суспільства основних цінностей. Це означає, що в такій системі має місце взаємозумовленість цінностей, тобто вони виражають ті ідеї, принципи та норми різними шляхами, а у разі суттєвої зміни однієї всі інші також зазнають змін. Тому коли одна з цінностей суспільства стає несумісною з деякими цінностями іншого суспільства, вся система одного стає несумісною із системою іншого. Проте та чи інша ізольована цінність не зумовлює миру чи війни як така, а вся система вищих цінностей діє, як ціле.

При цьому П.Сорокін вважав, що історія повторюється, але її теми виступають у все нових варіаціях, коли змінюються зміст, ритм і темп. Причинний механізм, що лежить в основі супер-ритму ідеаціональної — ідеалістичної зумовлений вичерпанням можливостей культури, тобто виснаженні творчого потенціалу кожної наступної системи. Але зовнішні чинники також можуть відігравати певну роль, прискорюючи або сповільнюючи, полегшуючи або ускладнюючи внутрішній розвиток культурних систем. Тому перехід від однієї супер-системи(системи цінностей) до іншої, або зіткнення суспільств з різними супер-системами призводить до війн, повстань, революцій.

3.3. Війни як наслідок взаємодії систем вищих цінностей суспільств та соціальна теорія революції П.Сорокіна

Війни як наслідок взаємодії систем вищих цінностей суспільств. П.Сорокін доводить, що має місцеповторювана одноманітність історичного процесу, а саме однаковість (подібність) передумов, за яких війни виникають. Якщо ослаблення відбувається серед членів суспільства,

результатом є громадянська війна, а якщо ослаблення засвоєно та гармонії стосується систем цінностей різних суспільств, результатом є міжнародна війна. П.Сорокін наводить переконливі докази однаковості з якою війни виникають, коли слабшає єдність та засвоєння вищих цінностей та їх сумісність.

1. Першою групою доказів може бути незліченний перелік воєн, коли раніше ізольовані товариства з різними системами цінностей вперше вступали у прямі та постійні зносини. Взаємини реально виявляють несумісність протилежних цінностей, яка призводить до війни, що однаково ясно спостерігається в давні і більш недавні часи. Він посиляється на результати досліджень відомого американського політолога Філіпа Квінсі Райта (1890-1970), який з'ясував, що порівняно ізольовані народи мають найменший індекс воєн, а найвищий індекс падає на народи, що мають широке та тісне культурне спілкування. Дійсно, історія та антропология дають сотні прикладів воєн, що виникали при зустрічі двох раніше ізольованих племен. Якщо основні цінності були різні, цей контакт майже неминуче викликав збройні дії. Те саме вірно щодо історичних (більш пізніх) суспільств. Значна частина воєн виникла у процесі переселення, поширення чи колонізації, коли одне суспільство вперше зустрічалося з іншим. Контакт майже неминуче викликав війну, навіть коли суспільства і не ставили собі військових цілей. Такою була історія Єгипту, Вавилону, Китаю та Персії, Греції та Риму, Європи та Америки. Виниклі війни тривали, доки одна сторона не знищувалася або підкорялася, і її цінності ставали сумісними з цінностями сторони, що перемогла. Це однаково стосується Заходу та Сходу.

2. Швидке поширення зносин та сполучень після XIII століття супроводжувалося збільшенням воєн на планеті. Нові технічні засоби сполучення і пересувань ставили віч-на-віч постійно зростаючу кількість племен, товариств, народів та імперій. Несумісність їх цінностей зростала. Кількість воєн збільшувалися допоки в XIX столітті ізольовані групи майже зникли. Всі вони були підкорені силою і поділені між великими державами. Причина воєн була не у факті зустрічі чи поширення зносин між суспільствами, а несумісність.

3. Громадянські війни виникали від швидкої та докорінної зміни вищих цінностей в одній частині даного суспільства, тоді як інша або приймала зміни, або рухалася у протилежному напрямі. Фактично всі громадянські війни в минулому походили від різкої невідповідності вищих цінностей у революціонерів та контрреволюціонерів. Громадянські війни від Єгипту та Персії до громадянських воєн у XX ст. це підтверджують.

4. Коли глибока зміна в системі вищих цінностей відбувається тільки в одному або кількох суспільствах, пов'язаних між собою, не торкаючись одночасно інших, ці інші неминуче втягуються у стан війни. Ілюстрацією може бути історія релігій. Релігійна революція Ахенатона у Стародавньому Єгипті викликала спочатку громадянську, а потім міжнародну війну. Поширення буддизму в Індії, виникнення християнства та його подальший розвиток у Європі супроводжувалися незліченими війнами. Якщо зміна відбувалася у сфері політичних чи політико-економічних цінностей, конфлікт набував форми політичної чи політико-економічної революції. Коли зміни були радикальні, вони супроводжувалися «революційними війнами» з нереволюціонізованими сусідами. Французька та російська революції є типовою ілюстрацією цієї однаковості. В історії було не багато політичних чи політико-економічних революцій, які б не супроводжувалися війною.

5. Збільшення воєн пов'язані з прискоренням суспільно-культурних змін у тій чи іншій групі взаємодіючих товариств. Це особливо вірно щодо Заходу протягом останніх п'яти століть. Проте не саме прискорення є справжньою причиною збільшення кількості воєн. Якщо зміни відбуваються однаково в усіх суспільствах, сумісність вищих цінностей не порушується, і немає причин для воєн, як це було у Європі та США протягом другої половини XIX ст. Небезпека виникає, коли всі суспільства змінюються не з однаковою швидкістю, і колишня сумісність цінностей з-поміж них порушується.

6. Імперії, що складаються з вкрай несхожих і ворогуючих народів і культур, часто починають зовнішні війни з метою попередити розвиток внутрішніх рухів, що загрожують їхній єдності. У таких випадках несумісність спочатку виявляється усередині, у формі заворушень або громадянської війни, а потім може викликати міжнародну війну. Те саме трапляється з суспільством цілком стійким внутрішньо, але істотно відмінним від інших суспільств. Ультра-

національна держава не поважає і не терпить звичаїв сусіда. У таких випадках війна з ними неминуха. В обох випадках внутрішня різноманітність чи злитість суспільства не є причиною воєн сама по собі. Залежно від обставин результати можуть бути різними.

7. Кількість воєн в історії Греції, Риму та європейських країн з VI ст. до н.е. по сьогодні свідчить про безперервне зростання воєн, у відсотковому відношенні жертв до загальної кількості населення, у періоди радикальної зміни вищих цінностей у суспільстві. Так, з кінця XII ст. і до XVII ст. відбувалися глибокі зміни європейської системи цінностей, ідеократія змінювалася чуттєвою епохою, середньовічна релігійна культура світською. Цінності ставали відносними, втрачали силу стійкості, зростала їх несумісність серед індивідуумів, груп і держав. Одночасно зростала кількість воєн у Європі. З XVII ст. засвоєння нової (світської) загальної системи цінностей сприяло зниженню війн у XVIII-XIX ст.ст. Тимчасовий стрибок на межі цих століть був ліквідацією залишків феодальної та ідеократичної епохи. У XIX столітті світська культура та суспільний лад досягли зеніту, індекс воєн впав до мінімуму. Але з початком XX століття розпочалася стрімка дезінтеграція світської культури. Усі її цінності стають відносними настільки, що жодна вже не має загального визнання. Шлюб, приватна власність, Бог — ці цінності заперечуються, а загальна анархія сягає крайньої межі. Немає жодної цінності, яка б пов'язувала однаково бідних і багатих, віруючих і безбожників. В результаті цінності втрачають стримуючу силу. Зростає кількість людей, керованих жадібністю, похиттю, егоїзмом, а сила та обман стають головними нормами поведінки. Ця невідповідність цінностей разом із бурхливим розвитком особистих, групових та міжнародних стосунків призвела до вибуху громадянських та зовнішніх воєн. XX ст. стало найкривавішим в людській історії.

8. Щоразу, коли в даному суспільстві морально-юридична різниця та протиріччя зростають, кількість і строгість каральних заходів однієї частини суспільства по відношенню до іншої теж зростають; за інших рівних умов, що більше невідповідність цінностей, то різкіше це зростання.

9. У всіх країнах мінімум воєн і максимум миру падає в точності на періоди вищого об'єднання та засвоєння основних цінностей та їх поширення на всі групи та держави, які перебувають у зносінах. Це можна простежити на історії кожної країни. Наприклад, так було в Греції у VI та II ст. Цим пояснюється низький показник воєн у Європі до XIII ст., коли християнська система цінностей була єдиною.

10. Мінімум вбивств та насильства падає на періоди загального панування однієї системи цінностей. Це точно відноситься до характеру каральних заходів, що накладаються однією частиною суспільства на іншу — коли цінності загальноновизнані, ці заходи гуманні; вони стають жорстокими та кривавими, коли цінності розкладаються та вступають у конфлікт.

Таким чином в групі суспільств чи всередині якогось суспільства можливість миру перебуває у прямої залежності від засвоєння цілісної системи вищих цінностей та їх взаємної сумісності. Коли їхня єдність, засвоєння і гармонія слабшають, особливо коли це відбувається раптом і одразу, збільшуються шанси міжнародної чи громадянської війни.

Основні положення соціальної теорії революції П.Сорокіна. Революції часто призводять до негативних наслідків для суспільства та держави значно більших ніж війни з іншими державами. З огляду на це П.Сорокін розробив соціальну теорію революції. Її методологічною основою по суті є біхевіоризм — один із напрямів психології, який ґрунтується на матеріальній основі та пояснює поведінку людей як реакцію на вплив зовнішнього середовища (природного, соціального). Він розробив її виходячи з досвіду російської революції 1917 р., в якій безпосередньо брав участь.

В цій теорії П.Сорокін акцентує увагу на причинах, які зумовлюють революційні відхилення у поведінці людей та аналізі причин цього «відхилення» у контексті базових потреб і інстинктів людини. Оскільки будь-яка революція кардинально перетворює типову (до революційну) людську поведінку, він простежує подібні зміни в різних сферах людського життя та поведінки. До таких змін на, його думку, належать придушення: власницького інстинкту мас; статевого рефлексу; імпульсу до конкуренції, творчої роботи, набуття різноманітного досвіду. Принципово важливою є й кардинальна зміна релігійних, моральних, естетичних та інших придбаних форм поведінки індивіду у суспільстві.

Все це в кінцевому підсумку призводить до дисфункції умовних інстинктів, порушує слухняність, дисципліну, порядок та інші цивілізовані форми (норми) поведінки людей та об'єднуючи їх, як стверджує він, в орди божевільних. При цьому Сорокін висуває дві гіпотези чому так відбувається.

Перша гіпотеза відноситься до рушіїв, які стоять за революційними масами. Безпосередньою передумовою революції завжди було збільшення числа придушення базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їх задоволення, стверджує він. Для цього необхідно щоб репресії поширювалися як можна більш широко, і якщо не серед переважної кількості людей, то принаймні серед досить вагомої групи населення. Це придушення неминуче призводить до революційного вибуху. Сорокін вказує на такі основні інстинкти, як зокрема: бажання їсти, індивідуальну безпеку, рефлекс колективного самозбереження, потреба в одязі та особистісній ідентифікації, сексуальний інстинкт.

Друга гіпотеза стосується дій (реакції) чинної влади, яка покликана забезпечувати стабільність соціального порядку. Важливою передумовою революційного вибуху є те, щоб соціальні групи, що стоять на варті існуючого порядку (влада), не мали достатнього арсеналу засобів для придушення руйнівних зазіхань знизу. Для передреволюційних епох характерним є безсилля влади, яке, як правило свідчить про виродженням правлячих класів. Часто вони не здатні виконувати навіть елементарні владні функції, не кажучи вже про хоч якусь адекватну реакцію на фактори, які призводять до революції. І якщо тиск «низів» і слабкість «верхів» збігаються, революція стає неминучою.

Як зазначає Сорокін, принципово важливим є те, що революції аж ніяк не усувають умови придушення інстинктів. Все відбувається навпаки, оскільки післяреволюційний хаос посилює труднощі в задоволенні основних, базових потреб. Тому досить швидко люди починають прагнути до порядку (стабільності), який вони і порушили, а їх революційний запал видихається. Відбувається виснаження (вигорання) енергетичного запасу людського організму. Як наслідок, по-перше, з'являються хороші шанси для перемоги контрреволюції, а по-друге, населення стає матеріалом в руках нових тиранів (деспотів) для різних соціальних експериментів. Так практично завершуються всі революції.

3.4. Війна і доля людства в екзистенціалізмі (Ф.Ніцше, Я.Буркгардт, К. Ясперс)

Екзистенціалізм, один із напрямів у філософії ХХ століття, в якому людина розглядається як унікальна духовна істота, яка здатна до вибору власної долі. Основним проявом екзистенції (існування) є свобода. Вона визначається як відповідальність за результат свого вибору, а основним положенням є постулат: екзистенція передреє есенції (сутності). Визначальними рисами екзистенціалізму є:

на перше місце висуваються категорії абсурдності буття, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті;

особистість має протидіяти суспільству, державі, середовищу, адже всі вони нав'язують їй свою волю, свої інтереси й ідеали;

вищу життєву цінність екзистенціалісти надають свободі особистості;

існування людини тлумачиться як драма свободи.

Принципово важливим для представників екзистенціалізму є й те, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу волі, вибору і засобів їхньої реалізації. При цьому формами прояву людської свободи є творчість, ризик, пошук сенсу життя, гра та ін.

Одним із перших до екзистенціалізму звернувся німецький філософ Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844-1900), а у ХХ ст. його розвивав інший не менш відомий німецький філософ і психіатр Карл Теодор Ясперс (1883-1969).

Фрідріх Вільгельм Ніцше. Ніцше у своїй творчості дотримувався так званої аристократичної концепції в межах якої розглядав проблеми культури, історії, держави, політики, свободи, війни та ін. Її сутність зводилася до того, що висока культура і розвиток вищих видів людей потребують

рабства, тобто підневільної праці величезної більшості для звільнення нечисленного привілейованого класу від фізичної праці і потреб боротьби за існування

Держава, право, законодавство, політика являють собою, на думку Ніцше, службові засоби, інструментарій культури, яка є прояв, виявлення і утворення космічної за своїми масштабами боротьби сил. При цьому в поняття сила повинна бути внесена деяка внутрішня воля, яку він називав "волею до влади", тобто ненаситне прагнення до вияву влади або користування владою як творчий інстинкт. Тому воля до накопичення сили і збільшення влади трактується Ніцше як специфічна властивість соціальних і політико-правових явищ.

Уявлення про прогресивний характер розвитку Ніцше вважав помилковими, незаперечною цінністю - найвищу кількість влади, яку людина спроможна собі засвоїти. Тому всю соціально-політичну історію він характеризує як боротьбу двох волі до влади - волі сильних (вищих видів, аристократів) і волі слабких (маси, раби, натовп). При цьому аристократична воля до влади, це інстинкт підйому, воля до життя; рабська воля до влади - інстинкт занепаду, воля до смерті.

Висока культура аристократична, а панування "натовпу" веде до виродження культури. Мораль - знаряддя рабів проти добродіїв, етичні думки виправдання панування стада над вищими видами. Історія людства останніх тисячоліть (від панування древньої аристократії до сучасності) розцінюється Ніцше як процес виродження здорових життєвих начал, як перемога маси пригноблених над нечисленною аристократією сильних.

Відкидаючи різні концепції походження і ролі держави, Ніцше вважав, що держава є засобом виникнення і продовження того насильного соціального процесу, в ході якого відбувається народження привілейованої культурної людини, пануючої над іншою масою, а також дає принципову перевагу культурі і генієві перед державою і політикою. Водночас він вихваляє державу і політику, якщо вони належно виконують свою роль як відповідні засоби на службі у аристократичної культури і генія.

Мета людства, по Ніцше, полягає в появі його найбільш досконалих представників. Їх виникнення можливе в обстановці високої культури, але не в ідеальній державі та політиці, оскільки останні ослаблюють людство і перешкоджають появі генія. На його думку, якщо понадміру удосконалити державу, то особистість буде нею ослаблена і навіть знищена. Тому антагонізму між культурою і державою Ніцше надає принципове значення, а стійкість високої культури і сприяючого їй типу держави, цінує більше ніж свободу.

З огляду на викладене Ніцше розрізняє два основних типи державності - аристократичний і демократичний. Аристократичні держави він називає теплими для високої культури і сильної породи людей, а демократію характеризує як занепадницьку форму держави. Лише при наявності анти ліберальних інстинктів, аристократичної волі до авторитету, до традиції, до відповідальності на сторіччя уперед можливе існування державних утворень типу Римської імперії. Тому він непримиренний противник ідей народного суверенітету, реалізація яких веде, за його оцінкою, до потрясіння основ і падіння держави.

Сучасність, в уявленнях Ніцше, належить черні, тому всебічний перегляд всіх цінностей, що існували, нове виховання людства розглядалися їм як необхідний момент руху до грядущого ладу нової аристократії. Все неаристократичне в політичному житті сучасності виявляється в оцінці Ніцше ліберально-демократичним. У характеристиці ним держави як установи для "зайвих людей", проявляється втрата надій на державу як на союзника аристократичної культури, оскільки вона перебуває в руках плебейської більшості.

Ніцше розвивав й аристократичну концепцію права, яке на його думку є похідне від волі до влади, її рефлекс. З цих позицій він відкидає ідеї свободи і рівності в людських відносинах, обґрунтовує правомірність привілеїв, переваг і нерівності. Нерівність прав Ніцше розглядав як умову того, що права взагалі існують. Право є перевага. Кожний вигляд буття має свою перевагу. На його думку, неправота ніколи не полягає в нерівних правах, а в домаганні на "рівні" права". Відтак справедливість, по Ніцше, полягає в тому, що люди не рівні, і правова справедливість, таким чином, вийде з принципу нерівності правових домагань різних індивідів - в залежності від того, чи відносяться вони до сильних, аристократичних верхів або являють собою ординарні "нулі"

натовпу, призначення яких в служінні "пастирям" стада. Людина сама по собі, взята поза контекстом його служіння верхам, не володіє ні правами, ні достоїнствами, ні обов'язками.

У контексті аристократичної концепції права Ніцше стверджує, що право є результатом війни і перемоги. На його думку сила дає перше право, і немає права, яке в своїй основі не було б привласненням, узурпацією, насильством. Тобто Ніцше прагне видати свої уявлення про право війни і переможця за природне право. З позицій такого розуміння права він зазначає, що, подібно праву необхідної оборони, потрібно визнати і право необхідної агресії. Право переможця у війні тим самим резюмує боротьбу різних воль до влади і служить основою аристократичного правопорядку.

Якщо по своїх джерелах право є право війни, то право в умовах, що фіксують результати війни різних воль до влади передбачає деякий договір сил, що борються. У цьому значенні право характеризується їм як визнана і засвідчена влада. Таким чином, у контексті вічної боротьби різних воль до влади, насильного характеру самого життя Ніцше розвивав і свої погляди на війну. Подібно Геракліту, він називав війною будь-яку боротьбу в історичному контексті, вихваляв війну і відкидав мир. На його думку, благо війни освячує всяку мету, а війна і мужність здійснили більше великих справ, ніж любов до ближнього.

Виправдовуючи війну, Ніцше зв'язував з нею надії на нову високу культуру, тому розцінював війну і військовий стан як прообраз держави. Оцінюючи війну, як політичне явище він виходив з тих же критеріїв, що і при трактуванні держави і політики взагалі. Він за війну, яка має бути на службі у аристократичної культури та стверджував, що людина виходить з неї більш сильною для добра і зла.

Ніцше був переконаним антисоціалістом, а вся європейська культура, за його оцінкою, вже з давніх часів переживає кризу цінностей і рухається до катастрофи, але вважав, що інстинкт власників візьме верх над соціалізмом. Водночас він був проти повстання пригноблених, розцінюючи їх як загрозу культурі та попереджав про неминучі революційні виступи маси, коли Парижська комуна, виявиться тільки легким "нетравленням шлунка" в порівнянні з тим, що може статися.

Роботи Ніцше за його життя не отримали широкої популярності, але ідеологи націонал-соціалізму оголосили його своїм передвісником. Обходячи ті аспекти Ніцшевського вчення, які розходилися з їх ідеологією, наприклад, критику німецького націоналізму та високу оцінку єврейської нації, вони акцентували увагу на моментах спадкоємності між Ніцшеанством і власною ідеологією. Тому низка ідей Ніцше, зокрема про: расу добродіїв, надлюдину, волю до влади отримали інтерпретацію в дусі ідеології націонал-соціалізму. А після Другої світової війни розпочався новий етап аналізу місця в історії філософської і політико-правової думки творчості Ніцше.

Якоб Буркгардт. Швейцарський історик європейської культури та мистецтва Якоб Буркгардт (1818-1897) відмовлявся приймати прогресивну теорію історичного розвитку та був прихильником ідеї **відродження як механізму культурної еволюції**. На його думку, **суспільний** прогрес - неясне і змішане поняття: розширення політичних прав для великих шарів народу, пом'якшення караючих законів, розвиток засобів сполучення, поширення всіляких знань, мінливий характер всіляких цінностей, власність. Будучи оборонцем європейських свобод, він не приймав нового європейського порядку, його політичних, економічних і духовних основ, закладеного Французької революцією. Він також акцентував увагу на тому, що прогрес не хоче знати про ціну, яку платить людство за просування уперед (ця ціна - нескінченні страждання переможених, знищення народів, руйнування духовної спадщини і інш.).

Сучасної йому альтернативою прогресизму була концепція дарвінізму. На думку Я.Буркгардта, вказана концепція змінила уявлення про **суспільний** прогрес (цивілізаційний розвиток) іншим історичним чинником: постійною боротьбою за існування, що починається з рослинної і тваринної природи і проходить через все людське життя. Перспективу цієї боротьби, протягом якої підноситься інтелект, можна розглядати як панування над людьми нової раси чудовиськ. Буркгардт не хоче прийняти таку картину майбутнього.

З іншого боку, Я.Буркгардт боротьбу за існування (війну) не виключає з рушійних сил історії та, говорячи про історичні кризи, акцентує увагу на позитивній цінності війни. Він розглядає її як право сильного над слабим, що затверджується витисненням, закабаленням, винищенням слабких народів - більш сильними. На його думку, саме переможці рухають історію уперед, несуть з собою майбутнє. І в цьому контексті він задає питанням, а чи можна вважати марними жорстокість великих завойовників, страждання пригноблених, загибель мільйонів? Можливо, за цим переховується якесь вище значення? Але відповіді на нього він не дає.

Карл Теодор Ясперс. На думку К. Ясперса, з виникаючої глобальної єдності людства починається універсальна світова історія, а до кінця XIX ст. вона була історією Заходу. До цього часу весь інший світ лишився у свідомості європейців колоніальною територією другорядного значення, призначеною для того, щоб бути здобиччю європейців. Підмурки для світової історії були закладені могутніми силами, котрі намагалися підкорити собі величезні простори земної кулі. Ці простори зробили свій внесок у Першу Світову війну, яка проте була ще європейською. Друга Світова війна примусила до участі у ній всіх, тобто стала глобальною. З цього моменту починається світова історія як історія єдиного цілого. Вся попередня історія – ряд розкиданих, незалежних одне від одного спроб, множина різних витоків людських можливостей. Тепер відбувається повне перетворення історії: немає нічого, що знаходилося б поза сферою подій, які відбуваються. Земний шар став єдиним, але з'являються як нові можливості, так і небезпеки.

На думку К.Ясперса, те що століттями складало мир людини, розповзається. Вона неначе розчиняється в тому, що повинно бути лише засобом її буття, втрачає сенс свого життя. Ця кризова ситуація, вважає він, почалась з початку XX ст., але усвідомлювалася поверхово. Спочатку основу кризи бачили в кризі державності, а саме в тому, що характер правління не відповідав волевиявленню суспільства. Потім заговорили про кризу культури, як розпад духовності. У результаті виявилось, що мова повинна йти про кризу самого людського буття. Цією кризою, незбагненною в своїх причинах, охоплене все. Її не можна усунути, можна лише прийняти як долю, терпіти і долати.

У емпіричному плані кризова ситуація людського буття виявляється в багатьох феноменах. Зокрема, К.Ясперс зазначає, що технічні і економічні протиріччя набувають планетарного характеру. Земна куля стала не тільки сферою переплетення економічних зв'язків і єдності технічного панування над існуванням. Об'єднання людей земної кулі викликало процес нівелювання, оскільки людей пов'язує між собою поверхневе і нікчемне, байдуже до їх справжнього буття. Тому зростає втрата творчих сил буття людини, зупинити яку неможливо. На думку К.Ясперса, у масі людей панує заурядність. Зустрічаються володіючи специфічними здібностями функціонери апарату, які досягають успіху, але плутанина, викликана володінням майже всіма можливостями вираження, приховує людину як таку. Жест замінює буття, різноманіття - єдність, балакучість – істину, а основою буття стає нескінченна мімікрія.

Водночас, на його думку, очевидні і духовні причини занепаду. Втрачена довіра до духовних авторитетів. Ця форма духовних зв'язків людей знищувалася вогнем критики. Результатом став властивий сучасній людині цинізм. Втрачена також гуманність, а кругообіг беззмістовних ідеалів виправдовує нікчемне і випадкове. Немає більше незаперечних законів свободи, її місце займають порядок, бажання не стояти на заваді. Місце істинного авторитету займають випадкові ідоли. Повсюдна критика руйнує здібності до творення. Позитивні життєві сили людей розсіюються і розпадаються.

Трансформуються й уявлення про війну. Теперішня війна – інша за масштабами і наслідками: тотальність війни, що виходить з-під контролю та не знає міри у застосуванні засобів винищення, створює її взаємозв'язок з тотальним пануванням. Одне породжує інше. Могутність, що прагне абсолютної переваги в силі призводить до тотального планування. При цьому вирішальним фактором війни є техніка. Технічні відкриття доступні не всім. Проте, після того, як вони зроблені, техніка швидко знаходить застосування більш відсталими у технологічному відношенні народами, які легко навчаються користуватися літаками і танками. Тому використання техніки народами, котрі її не створили, перетворюється на реальну небезпеку для народів, які її створили.

Водночас в образі ядерної зброї, як засобу знищення, техніка відкриває інші перспективи. Ця зброя стала аргументом на користь збереження миру, тому що війна з використанням ядерної зброї несе небезпеку для всіх. Запобігти небезпеці можна шляхом самовиховання людини, тобто у даному випадку справа не в технічному прогресі, а в людині. На жаль, робить висновок К.Ясперс, сьогодні ми є свідками не духовних (вічних) творінь, а технічних і політичних перетворень. Тому наш час скоріше подібний до часу створення знарядь праці і зброї, ніж до часу Конфуція і Сократа. На його думку, в умовах антропологічної кризи, спричиненої техногенними факторами, які негативно впливають на духовність людини, тільки усвідомлення небезпеки втрати її справжнього буття дозволить подолати кризу.

3.5. Концепція “політичного реалізму” (неопозитивізм) та дихотомія «мир» і «війна» у площині міжнародних відносин

Дослідження війни в позитивізмі (концепція “політичного реалізму”). У філософії і методології науки позитивізм — це концепція (підхід) згідно якої людське мислення проходить три етапи розвитку: теологічний (релігійний), метафізичний (філософський) та позитивний (науковий) та згідно якої єдиним джерелом справжнього знання є емпіричне наукове дослідження, а не філософське пізнання. Концепція сформована О.Кантом у 30-х роках XIX ст. та продовжує відігравати значну роль у розвитку філософії науки у XXI ст. Теоретичним джерелом позитивізму виступало Просвітництво з його вірою у всемогутність розуму, а передумовою стрімкий розвиток науки. В еволюції філософії позитивізму виділяють: початковий позитивізм, емпіріокритицизм (махізм), неопозитивізм. Програма початкового позитивізму зводилася до таких засад:

- пізнання необхідно звільнити від усякої філософської інтерпретації;
- традиційна філософія повинна бути скасована і змінена спеціальними науками (кожна наука сама собі філософія);
- у філософії необхідно прокласти третій шлях, який подолав би суперечність між матеріалізмом та ідеалізмом;
- вивчення людського суспільства потрібно проводити науковими методами.

Історично позитивізм найбільше критикували за віру в те, що всі процеси можна звести до фізіологічних, фізичних чи хімічних, а соціальні процеси зводяться до дій індивідів та стосунків між ними. Тому у рамках сучасного позитивізму (постпозитивізму) існує установка на зростання аналізу ролі соціокультурних чинників у динаміці науки. Він висуває ідеї гуманізації науки, теоретичного плюралізму і історичного контексту науки.

В межах філософії неопозитивізму найбільш відомою та практично значимою концепцією, в якій з системний позицій розглядається влада, державна політика та війна є концепція “політичного реалізму”. Ця концепція *надовго визначили шляхи розвитку науки про міжнародні відносини, а головними її ідеологами стали американський учений Ганс Моргентау (1904-1980) та французький соціолог і політолог Реймон Арон.*

Концепція політичного реалізму пропонує розглядати міжнародні відносини як суму політик окремих держав, а боротьбу держав за владу, силу і домінування - як універсальну для всіх часів і регіонів. Основи концепції найповніше були розкриті Г. Моргентау у 1947 р. у його праці "Політичні відносини між націями. Боротьба за владу". У своїй концепції він виходить з шести принципів політичного реалізму:

- політика підпорядкована об'єктивним законам, підґрунтя яких знаходиться у вічній і незмінній людській природі. Тому можна створити раціональну теорію, яка дозволяє відносно об'єктивно відтворити зміст міжнародної політики;
- політичний реалізм ґрунтується на "понятті інтересу, вираженого у термінах влади" і вимагає раціональної політики. Така політика правильна, бо вона мінімізує ризики та максимізує переваги. Водночас раціональність політики залежить також від її моральних і практичних цілей;

політичний реалізм переконаний у тому, що змінити існуючий світ можна лише за допомогою вмілого використання об'єктивних законів, а не шляхом підпорядкування політичної реальності якомусь абстрактному ідеалу, що відмовляється визнати такі закони;

визнання морального значення політичної дії, але при цьому моральні вимоги повинні розглядатися не як абстрактні та універсальні норми, а в конкретних обставинах місця і часу. Тому вища мораль у міжнародній політиці - це поміркованість і обережність;

відмова ототожнювати моральні прагнення будь-якої нації з універсальними моральними нормами. Одна справа знати, що нації підпорядковуються моральному закону в своїй політиці, а зовсім інша претендувати на знання того, що добре і що погано в міжнародних відносинах;

політичний реалізм виходить із визнання плюралістичної концепції природи людини. Реальну людину треба розглядати в комплексі, але при цьому враховувати при аналізі відносну самостійність окремих сторін її буття (економічної, моральної, релігійної).

Таким чином, на думку Г. Моргентхау, міжнародні відносини спираються на об'єктивні закони суспільного розвитку і є ареною гострого протиборства держав. В основі всієї їхньої міжнародної діяльності знаходиться прагнення до збільшення своєї влади або сили та зменшення влади інших двома основними шляхами: воєнної стратегії і політичної гри та балансу влади (сили), яка є єдиним реальним способом забезпечити і зберегти мир. Стан миру і є стан рівноваги сил між державами. При цьому треба враховувати норми міжнародного права і моралі, але ні в якому випадку не можна їх надмірно ідеалізувати та надто довірятися їм.

У дусі політичного реалізму розглядав міжнародні відносини у своїх основних працях і Р. Арон, який доповнив політичний аналіз міжнародних реалій соціологічним. На його думку, в епоху індустріальної цивілізації та ядерної зброї завойовницькі війни стають не вигідними й ризикованими. Але це не означає докорінної зміни основної особливості міжнародних відносин, яка полягає у законності та узаконеності використання сили їх учасниками. Тому, вважав Р. Арон, мир неможливий, але й війна невіргодна. Нормальним для міжнародних відносин є конфлікт, а не його відсутність. Тому головне, що вимагає пояснення це не стан миру, а стан війни.

Таким чином, політичний реалізм абсолютизував роль сили в міжнародних відносинах, а відтак війну розглядав як засіб політики сутністю якої вважав боротьба за владу і могутність. Сама політика не пов'язувалась з економікою, мораллю та іншими суспільними структурами. При цьому вважається, що війну слід розпочати, якщо вона ефективна з огляду завдань політики та може принести успіх. У даному випадку коріння війни – у тверезому мислительному розрахунку, бо єдині фактори, що діють на міжнародній арені це досвід, наявність фактів й розсуд.

Варто зазначити, що певною мірою концепція “політичного реалізму” співзвучна підходам, які реалізуються в теорії ігор, яка є розділом прикладної математики та одним із методів дослідження операцій. Ця теорія досить успішно використовується в воєнних, політичних, економічних та інших соціальних науках й намагається математично зафіксувати поведінку в стратегічних ситуаціях, в яких успіх суб'єкта, що робить вибір, залежить від вибору інших учасників.

Ця теорія була розроблена американськими дослідниками Джоном фон Нейманом та Оскаром Моргенштерном після Другої світової війни. Вона формалізує відношення двох і більше сторін, що змагаються та дозволяє розкрити механізм виникнення та перебігу війни. Зокрема, радянсько-американські відношення моделювалися як гра з “нулевою сумою”, тобто така гра, у якій одна з сторін має бути знищеною. Теорія ігор стала методологічною базою дослідження війн та прогнозування ймовірних збройних змагань, стану, цілей, перспектив зовнішньої політики та військових планів США, їх союзників та супротивників. У 70-ті роки концепція гри з нулевою сумою була скорегована на моделювання “гри з нульовою сумою типу торгу”, де перше місце посідає політичний вплив через загрозу термоядерної війни.

Дихотомія «мир» та «війна» у площині міжнародних відносин. У площині міжнародних відносин війна і мир позначають певний стан взаємодії між народами – стан воєнних дій між державами або їх відсутність. Якщо країни не мають відносин, вони перебувають у нейтральному стані. В історії суспільства щільно переплетені когнітивно-вербальні та силові засоби вирішення конфліктних ситуацій – дипломатія та військові дії.

Традиційне розуміння війни полягає у його визначенні як збройного зіткнення двох або більше сторін, представлених різними державами або їхніми коаліціями. Попри історичні відмінності та характер різні типи війни мають усталену структуру – комплекс ознак, що відрізняють стан війни від стану не-війни (миру), війну від конфлікту. Війна – збройна фаза конфліктного протистояння, що виникає тоді, коли вичерпані політичні засоби владодержання суперечностей або беруть гору владні амбіції однієї із сторін, яка зорієнтована на безумовне знищення або підкорення противника.

У ширшому сенсі війна і мир є ознаками стану взаємодії людських спільнот або соціальних груп та державних організацій, що уособлюють соціально-історичну реальність, кожне зі свого боку. Стан війни означає комплекс дій, спрямованих на руйнування усталеного порядку з його правилами комунікації та кодами поведінки. Війна призводить до знищення чужого, незрозумілого і неприйняттого, якщо його буде визначено як загрозу власному існуванню. Стан миру означає ствердження порядку, розбудову або відновлення свого впорядкованого світу, зрозумілого, осмисленого й звичного, що, однак, не виключає і деяку еволюцію правил взаємодії у межах прийнятої моделі.

Розуміння логіки війни і миру може бути чіткіше прояснене, якщо зважити на відносний характер обох понять. За словами І.Канта, стан миру між сусідніми народами не є природним, навпаки, таким є стан війни, тобто наявність постійних ворожих дій або їх загроза. Отже, стан миру має бути встановленим. Це досягається шляхом порозуміння щодо припустимих норм поведінки при взаємодії між народами, і в першу чергу це стосується меж їхніх територій. Тоді мир слід розуміти як сукупність правил і норм поведінки у взаємодії з іншими народами та меж їхніх володінь, про які домовлено шляхом переговорів. Порушення домовленостей має наслідком покарання у вигляді воєнних дій.

Таким чином, вихідним судженням щодо смислу концепту «мир» є його протиставлення концепту «війна». За відсутності війни поняття миру втрачає сенс. Не можна говорити про війну, не торкаючись того, що її обмежує просторово та в часі, тобто стану, який позначають як мир. І, навпаки, стан миру не має визначеного сенсу, якщо він не пов'язаний із попереднім конфліктом або з можливістю нової війни.

Мир може обернутися на війну різними способами, навіть ураховуючи, що мир – це негативна абстракція (відсутність війни), яка не містить у собі жодних само руйнівних феноменів, тоді як війна містить у собі можливість саморуйнування. Ситуація миру може створити передумови війни, якщо миролюбну сторону переконати відмовитися від утримання значних сил оборони або заохочувати можливого агресора до війни. «Вічний мир», який існує безвідносно від війни, – абстракція, ідеалізована модель реальності як усталеного порядку, так само як абстракцією є і стан «вічної війни» – війни, що не передбачає жодної можливості для встановлення миру. Між двома абстракціями існує низка проміжних значень, що характеризують рівень стабільності соціально-політичної системи та взаємодії народів, ступінь упорядкованості відносин або їх хаотичний стан. У бінарній опозиції «війна – мир» різні інші концептуальні елементи виявляють своє значення через ставлення до того або іншого полюсу. Зокрема, поняття влади може бути осмислене через наближеність до війни (амбіції та зазіхання на чуже володіння) або до миру (усталений порядок володіння).

Мир – не просто відсутність війни, це також результат конвенцій або мирного договору, яким завершено війну. Війни не буває там, де немає зіткнення, взаємодії або якогось дотику. Мир – це встановлення деякого порядку, правил взаємодії. Що більший рівень взаємодії, то більше розвинені правила, регламентація поведінки. Важливим запобіжником ворожості є ввічливість, етикет, дипломатичний протокол, тобто взагалі культура миру як цивілізованої взаємодії та спілкування. Світовий порядок тримається не тільки на балансі сил або міждержавних угодах, а й на культурі спілкування, можливості діалогу в широкому комунікаційному просторі. Дипломатичний етикет повертає сторони, що ворогують, до рівня загальнолюдської солідарності та створює умови для досягнення компромісів, як це належить цивілізованим країнам.

Війна у традиційному сенсі має фіксований початок (оголошення) і кінець (мирна угода). Кожна зі сторін визначає власні цілі у війні та знаходить ресурси для їх досягнення, накреслює стратегію

ведення воєнних дій, оборонну або наступальну тощо. Уявлення про перемогу формуються як повне або часткове досягнення своїх стратегічних цілей, з чим має погодитись і протилежна сторона, яка вважається такою, що зазнала поразки.

Стан, позначений як мир, закріплений неявними конвенціями та формальними угодами і тримається на балансі сил, взаємному стримуванні та правових відносинах. Війна порушує угоди й домовленості, робить їх недійсними, стверджує право сили. Історичний досвід взаємодії між державами набуто у процесах чергування станів війни та миру. У світовій практиці цей досвід закріплений механізмами регулювання відносин. Світова спільнота прагне поставити міжнародну взаємодію у правові рамки, що стосується і способів ведення воєнних дій, типів озброєнь тощо. Проте сучасні війни не визнають себе такими. Вони замасковані під різного типу «гуманітарні операції» та відбуваються поза межами міжнародного права.

У міжнародних взаємодіях дипломатія зазвичай асоціюється із мирними засобами вирішення суперечностей, тоді як збройні операції віднесені до переважної сфери війни. Але, оскільки війна і мир лише аспекти одного цілого, можна також і певні елементи дипломатії відносити до сфери війни. Перемовини можуть вважатися засобом ведення воєнних дій у ситуації, коли потрібно взяти паузу для накопичення сил або для обманного маневру з метою нанесення несподіваного удару. У той же час військові операції можуть використовуватися з метою «примусу до миру», тобто мають функцію елементу переговорного процесу.

Цілі у зіткненні досягаються шляхом насильства або домовленостей і компромісів. На екзистенційному рівні війна виглядає як збройне зіткнення угруповань індивідів, організованих у війську з особливими правилами функціонування. На рівні когнітивному – це неможливість порозуміння, розрив у ланцюжках комунікації, зумовлений різними уявленнями про соціальний порядок, включно з владними відносинами, різницею у розумінні правил регулювання взаємин.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Основні ідеї А. Тойнбі щодо дослідження проблем війни і миру А. Тойнбі в межах цивілізаційної теорії
2. Як інтерпретується сутність війни у концепції «гри» Й.Гейзинги?
3. Розкрийте зміст ідеї О.Шпенглера про цикли цивілізаційного розвитку
4. Рокрийте культурні детермінанти в циклічній теорії змін П.Сорокіна
5. Чому, на думку П.Сорокіна, війни є наслідком зміни та взаємодії систем вищих цінностей суспільств? та соціальна теорія революції П.Сорокіна
6. Розкрийте зміст соціальної теорії революцій П.Сорокіна
7. Дайте характеристику ідей Ф.Ніцше щодо війни, як соціального явища
8. Дайте характеристику ідей Я.Буркгардта щодо війни, як соціального явища
9. Дайте характеристику ідей К. Ясперса щодо війни, як соціального явища
10. Розкрийте зміст концепції “політичного реалізму” у контексті інтерпретації сутності війни
11. Розкрийте зміст дихотомії «мир» і «війна» у площині міжнародних відносин

ЛЕКЦІЯ 4. Приховані смисли гібридної війни та безпекові ризики для України

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 4.1. Гібридна війна як простір невизначеності
- 4.2. Роль ідеологічної компоненти війни
- 4.3. Маніпулятивний дискурс гібридної війни та паралельний світ як її механізм
- 4.5. Ризики геополітичного характеру та їх наслідки для України

-
- 4.6. Ризики людських ресурсів, економічні ризики та їх наслідки для України
- 4.7. Техногенні катастрофи, несподівані руйнівні ризики та їх наслідки для України

4.1. Гібридна війна як простір невизначеності

Коли позначають війну як «гібридну», мають на увазі, що узвичаєні визначення не є достатніми в сучасних реаліях масштабного комплексу явищ, який, наприклад, має місце у вигляді агресивних дій РФ проти України та світового порядку. Традиційне розуміння війни тут також має місце. Проте традиційний підхід до розуміння війни у даному випадку є недостатнім.

Війну іноді називають «гібридною», тому що в ній поєднуються засоби «жорсткої» і «м'якої» сили, військової та інформаційної. Але таке поєднання наявне в усіх війнах. Відмінність полягає в тому, що в традиційній війні інформаційно-психологічне протистояння супроводжує воєнні операції, надаючи відповідну мотивацію до боротьби та обґрунтовуючи її необхідність. Натомість у сучасних війнах і передусім «гібридних» психологічне протистояння набуває домінуючого значення. Через це істотно зміщується центр тяжіння боротьби з її силового складника на психологічний та інформаційний, на процеси у сфері людської свідомості.

У фізичному вимірі війна залишається війною, навіть якщо її позначають як гібридну. Дії, спрямовані на фізичне знищення супротивника або його волі до спротиву, як і раніше ведуться на різних рівнях і в різних сферах. Як і раніше війна включає широкий спектр протистояння: від технічної підготовки до проведення воєнних операцій. При цьому держава може вважатись учасником війни уже на підготовчому рівні, коли населення мілітаризується та чітко визначено, якого ворога потрібно знищити. Наприклад, Перша світова війна починалася з оголошення мобілізації ворогуючими сторонами, а не з дня оголошення війни.

В цілому доцільно виокремити такі стратегічні рівні підготовки до ведення війни по завершенню яких можна розпочинати реальні військові операції:

перший (підготовчий), на якому відбуваються інтенсивне озброєння та переозброєння, нарощування потенціалу ОПК, збільшення чисельності збройних сил та підвищення інтенсивності їх підготовки тощо;

другий (політико-дипломатичний), на якому здійснюється пошук потенційних союзників, зміцнення або утворення нових альянсів, нейтралізація можливих союзників визначено супротивника, схилення до нейтралітету у можливій віні держав, що коливаються, морально-психологічна та політико-ідеологічна підготовка населення тощо;

третій (військово-стратегічний), на якому відбувається розробка сукупності керівних документів щодо ведення війни (стратегії, концепції, оперативні плани тощо), опрацьовуються практичні питання підготовки стратегічних операцій та тактичних дій тощо.

Таким чином, можна вважати, що фактично війна розпочинається на стадії її підготовки. При цьому, якщо одна сторона переозброюється та модернізує свою армію, а інша не займається модернізацією озброєння, скорочує чисельність війська тощо, то на цьому етапі є велика ймовірність, що друга сторона вимушена буде капітулювати вже до початку активної фази війни. Так само й на дипломатичному ґрунті: одна сторона може вести підготовку своїх партнерів, нейтралізуючи їхню можливу негативну реакцію, тоді як друга сторона може вести політику, яка позбавляє її можливої підтримки союзників, вагається вступати в оборонні альянси тощо. За такої політики вона сама провокує напад.

У найбільш загальній формі гібридну війну визначають як воєнну агресію однієї держави проти іншої, зовнішньо замасковану, наприклад під внутрішньополітичний конфлікт у державі, яка є жертвою агресії. Істотною рисою такої війни є поєднання елементів внутрішнього протистояння та зовнішньої інтервенції з метою знищення держави як суб'єкта міжнародних відносин. При цьому у гібридній війні акцент переноситься на нав'язування свого бачення реальності та своєї моделі світового порядку й міждержавних відносин. Співвідношення інструментів «м'якої» та «жорсткої» сили може бути різним. Проте, як правило, воно дозволяє проводити жорсткі (силові) операції під

прикриттям привабливих гасел, конструювати ті чи інші симулякри, впроваджуючи їх у суспільну свідомість для обґрунтування необхідності подальших силових дій. Тому збройні та інші силові операції подають як вимушені, спрямовані на захист скривджених, підтримку політичної стабільності, на подолання світового зла тощо.

Принциповою ознакою гібридної війни є дії за парадоксальною логікою, коли стан війни є одночасно й станом миру (стан ні війна-ні мир). Це зумовлено тим, що на відміну від традиційних, у війнах гібридного типу акцент робиться на створенні ситуації невизначеності, непевності, хаосу тощо. Для цього генеруються різноманітні контрверсійні (суперечливі, дискусійні) уявлення щодо причин та цілей війни, її учасників, характеру їхніх дій тощо. Тому в умовах гібридної війни інформаційно-психологічний тиск, проведення потужних інформаційних операцій, перетворюється на зброю руйнування уявлення про дійсність, а відтак смислової реальності.

Невизначеність, як така не є сумнівом, наприклад, щодо динаміки перебігу тих чи інших подій або оцінки стану того чи іншого об'єкту (процесу). Невизначеність по суті є їх об'єктивною характеристикою, яка завжди існує та оцінюється суб'єктом у двох смислах-напрямах, а відтак немовби «розриває» його уявлення на частини. Тому дотримання смислової логіки гібридної війни досить чітко демонструє як руйнування реальності, так і її конструювання, тобто слідування за логікою миру. Іншими словами, у будь-який момент війна не є війною в чистому вигляді, а мир – миром. Це особливо проявляється в російсько-українській війни, коли, наприклад, одночасно наносяться ракетні удари по всій території України й водночас збільшуються прокачки російського газу на Захід по українських трубопроводах (бізнес є бізнес). Та й сама війна інтерпретується Російською Федерацією як спеціальна військова операція, а Україна не оголошує її офіційно війну.

Таким чином, можна характеризувати гібридну війну як війну у стадії становлення, як спрямованість на розвиток ситуації війни до її поглиблення та все більших масштабів, упритул до абсолютного стану війни як такої. Зворотний шлях означає розвиток ситуації миру до впорядкованого стану внаслідок виснаження, домовленостей або повної перемоги однієї зі сторін. Гібридна війна не оголошується і, отже, не має початку, так само як і закінчення, оскільки мирна угода в процесах становлення війни неможлива. Війна може лише вичерпатись унаслідок нестачі ресурсів або політичної волі.

Протилежна сторона може не визнаватись правовим суб'єктом, тоді як сторона, яка насправді веде війну, може за певних умов навіть претендувати на роль посередника у конфлікті. Цілі війни не визначені або приховуються. Агресивні дії гібридного типу завжди мають замаскований характер та, як правило, спрямовані на підриг внутрішньополітичної та економічної стабільності з метою, наприклад зміни політичного режиму. Вони включають широкий спектр заходів – від економічного тиску, експорту тероризму, проведення масованих інформаційно-пропагандистських операцій тощо до прямого військового втручання.

Особливістю сучасної війни є те, що вона ведеться в умовах глобалізованого світу, коли світовий простір звужений інтенсивними комунікаціями, а щільніший характер взаємодій народів сприяє й зростанню суперечностей між ними. Вже війна на початку XXI ст. з міжнародним тероризмом продемонструвала наявність щільного зв'язку між діями терористичних організацій та ЗМІ. Сучасні гібридні війни виникають та ведуться в умовах значно розвиненішого інформаційного середовища. Без соціальних мереж, поза світовим комунікаційним простором гібридна війна не мала би сенсу. Саме вказаний простір дозволяє формувати за певними лекалами (ідеологічними кліше) масову свідомість, налаштовувати населення на бажаний емоційний стан, створюється смислове навантаження подальших агресивних дій. Тому врахування принципів, закономірностей та особливостей управління психологією натовпу в сучасних умовах набуває визначального значення та значною мірою визначає успіх (досягнення цілей) гібридної війни.

Гібридна війна ведеться із одночасним застосуванням звичайних озброєнь та військової техніки і методів та засобів нетрадиційного насильства («м'якої сили») на різних операційних просторах: військовому, політико-дипломатичному, економічному, психологічному, інформаційному, тощо. При цьому в умовах гібридної війни невійськові засоби силового впливу також, як і військові спрямовуються на руйнування важливим систем життєзабезпечення противника Тому у воєнних

операціях використовують ресурси, які за початковим призначенням не є зброєю, як такою але використовуються як зброя з реальним руйнівним ефектом.

Принципово важливим є й те, що як важливий функціональний елемент війни неодмінно залучається мирне населення як об'єкт захисту в пропаганді або як щит у військовій тактиці. Замість чітко окресленої стратегії, а відтак і визначених за часом і у просторі цілей війни, декларуються загальні наміри, що, наприклад, випукло проявляється у російсько-українській війни. Тактичні дії і кроки здійснюються з огляду на конкретну воєнну, політичну, економічну, соціальну тощо ситуацію.

Таким чином війна гібридного типу є більш складним явищем, аніж збройна агресія проти тієї чи іншої країни (групи країн). Її можуть також вести для зміни світового порядку (світового устрою) загалом, маючи за мету створити політичний, економічний та соціальний хаос для дестабілізації міжнародновизнаних правових основ вказаного порядку. Тому насправді гібридна війна не має власного сенсу. Вона не пропонує чітко визначених обрисів нового світового порядку, але створюється враження, буцімто йдеться про переформатування світових геополітичних схем (полюсів сили). Подібні констатації виглядають сумнівними з огляду на більш ширший контекст конфронтації у різних сферах життєдіяльності держав та водночас намагання зберегти певне коло взаємодій мирного часу, від яких неможливо відмовитися без значних втрат для власної економічної спроможності в умовах глобалізованого світу.

Розпливчата межа між війною і миром підштовхує до розширення поняття війни. Мир – це відсутність прямих ворожих дій і гострих збройних конфліктів з людськими жертвами, тобто мир позначає соціально-політичну реальність у стані спокою. Коли, наприклад євроатлантична спільнота проголошує стан війни з міжнародним тероризмом, це відбувається в умовах відносного миру з державами, які підтримують терористів. Як можна визначити будь-які агресивні дії проти іншої держави, при збереженні з нею дипломатичних відносин, – це війна чи мир? Коли євроатлантична спільнота підтримує Україну у війні з Російською Федерацією фінансовими ресурсами, зброєю, підготовкою особового складу тощо, зберігаючи з нею дипломатичні відносини – це війна чи мир вказаної спільноти з Росією? Ізраїль веде повітряні атаки проти озброєних угруповань у Сирії, хоча не перебуває з останньою у формальному стані війни.

Це означає, що у сучасному глобалізованому світі стан війни і миру необхідно трактувати у відмінний від традиційного спосіб розуміння, який до цього часу остаточно не з'ясований. І це по суті не надає достатніх підстав до вживання нових термінів: гібридні, нетрадиційні, приватизовані, мереживі тощо війни.

Інший ракурс розуміння війни може бути представлений через спосіб її організації. Традиційна регулярна армія є єдиною озброєною системою, взаємозв'язки між частинами якої мають органічний і централізований характер. Партизанська (добровольча) армія складена з відносно автономних елементів, спроможних діяти самостійно або у координації. Сучасні збройні сили, які залучаються до ведення бойових дій у гібридній війні, часто нагадують розподілену мережу. Вона нагадує множини, що здається аморфною і спроможною вдарити в одну точку з усіх боків чи розсіюватись у вигляді батально-тактичних (ротно-тактичних) та розвідувально-диверсійних груп, загонів приватних компаній (ЧВК Вангер) тощо.

4.2. Роль ідеологічної компоненти війни

Відомо, що ідеологія надає вищий смисл людському буттю. Вона також мобілізує населення для ведення війни значно більше аніж мотивація, звужена до мети здобування матеріальних благ. Водночас історія свідчить, що в ідеологічному вимірі війна ведеться значно жорсткіше, оскільки починає діяти принцип відторгнення тих, хто сповідує іншу ідеологію.

В індустріальну епоху в основі міжнародних взаємодій та воєн були переважно прагматичні (раціональні, матеріальні) інтереси. Це були головним чином інтереси правлячої еліти, які маскувались під суспільні (загальнонародні) наприклад, Перша світова війна була зумовлена передусім експансією держав на нові території, бажанням перерозподілити колонії та знищити

конкурентів на світових ринках тощо, хоча і під гаслами патріотизму. Проте вже у цю війну стала очевидною відсутність смислу у величезних людських жертвах заради цих цілей. Виникла потреба у створенні нової ідеологічної компоненти війни. Вона була втілена у комуністичній та нацистській ідеологічних системах, які пропонували своє бачення нового світового порядку. Боротьба цих систем (ідеологій) призвела до Другої світової війни. Тому ця війна була війною за виживання цих систем, тобто за цінності, на яких вони базувалися.

Біполярне протистояння часів холодної війни, також мало чітке ідеологічну основу у вигляді боротьби антагоністичних за своєю сутністю моделей: «комуністичного світу» та «вільного світу». Ця боротьба мала різні складові: світоглядно-ідеологічну, ядерне стримування, локальні війни, економічну тощо. Сенс боротьби (протиборства) полягав у досягненні перемоги однієї із моделей, які могли співіснувати, але залишаючись у власних межах (кордонах). Руйнування цих кордонів призвело до переходу низки спочатку постсоціалістичних, а потім і пострадянських країн до «вільного світу», «демократичного світу». Цей світ побудовано не тільки на демократичних засадах. Він сповідує раціональний прагматизм у всіх сферах суспільного життя. Тому в умовах «демократичного світу» досить важко мобілізувати населення на воєнні дії з великими жертвами, якщо цього не вимагають потреби захисту власного майна та життя.

Історія свідчить, що у будь-якій війні протиборчі сторони завжди намагаються знайти ті чи інші внутрішні сили у таборі супротивника, які б сприяли їх перемозі. Тому підкуп провідної еліти, намагання здійснити заколоту таборі супротивника тощо є традиційними елементами у війні. Інколи осел навантажений золотом швидше візьме фортецю аніж військо. Ці слова приписують македонському царю Філіпу IV – батьку Олександра Македонського. Водночас поява ідеологічної компоненти війни свідчила про її нову якість, оскільки практично зникає різниця у визначенні зовнішнього та внутрішнього ворогів.

Як відомо, під час Першої світової війни у середовищі радикальних політичних кіл соціалістичного спрямування (соціал-демократів) народилася формула «перетворити війну імперіалістичну на громадянську». Її творцями стали більшовики, яких очолював В.Ленін. Це означало, що ідеологічний принцип класової боротьби визначався пріоритетом серед принципів, за якими будувалися міжнародні відносини. Класова солідарність робітників і раніше визнавалася ідеологами міжнародного робітничого руху вищою за національну або державницьку солідарність. Під час першої світової війни цей принцип набув практичної реалізації у військовому вимірі. З ідеологічної схеми протиставлення класової боротьби міждержавним суперечностям виникає також ідея світової революції, яку на думку більшовиків, можна було здійснити суто воєнними засобами, повернувши повернути озброєні маси проти власних урядів.

Цікавим історичним фактом є те, що найвпливовіша у міжнародному робітничому русі партія німецьких соціал-демократів у 1914 р. віддала свої голоси за воєнні кредити. Цим вона відкрила Німеччині шлях до війни. Тобто національна свідомість німецьких соціал-демократів подолала винайдену фактично ними формулу класової солідарності. Звичайно, це була зрада міжнародного робітничого руху. Під час Другої світової війни спогади про принцип класової солідарності викликали тільки іронічну посмішку, особливо у комуністичного керівництва СРСР.

Під час Першої світової війни практично всі її учасники перебували в полоні патріотичних почуттів і сподівань на швидку перемогу. Проте, коли вони почали нести величезні людські жертви, почали усвідомлювати безперспективність війни та її смислу, оскільки придбання нових територій не могли окупити ці жертви. Це означало, що ідеологія традиційної війни вичерпала себе, оскільки цілі щодо захоплення територій, право переможців на анексії і контрибуції тощо, втрачали значення в умовах розвитку світового ринку та глобальних комунікацій. Західне мислення почало схилалося до пріоритетності цінності людського життя, прав людини тощо порівняно з цінностями великодержавності.

Стрімке переосмислення поняття війни і миру відбувається після лютневої революції 1917 р. в Російській імперії. Скориставшись ситуацією, масштабними протестами проти війни, кайзерівська Німеччина направляє до табору противника групу більшовиків на чолі з Леніним та фінансово підтримує їх діяльність. Більшовики ще більше розхитують підвалини існуючого в Росії порядку, провокують стан хаосу і здобувають владу збройним шляхом.

З приходом до влади головним питанням для більшовиків стало питання припинення війни та укладання мирної угоди «без анексій і контрибуцій». Для більшовиків питання територій поступалося міркуванням революційної доцільності. Ти більше, що російське військо було небоєздатне (значною мірою завдяки зусиллям більшовицьких пропагандистів) і його потрібно було розпустити. Окрім того від укладання мирної угоди значною мірою залежала стійкість більшовицького уряду. Цього бажало не тільки населення, а й необхідно було терміново роззброїти армію, яка могла б бути використана проти більшовиків. Тому один із перших його декретів уряду був Декрет про мир. Кайзерівська Німеччина шлях до миру вбачала за рахунок значних територіальних поступок з боку нової більшовицької влади, тобто ідеологія нею була визначена у традиційному ключі. Для більшовиків питання територій поступалося міркуванням революційної доцільності та збереження влади. Йшлося про те, наскільки угода про мир сприятиме реалізації гасел світової революції, насамперед у Німеччині та Австро-Угорщині. Їх формула «ні війни ні миру, а військо демобілізувати» виглядала парадоксально, але була максимально наближеною до ситуації гасла «перетворемо світову війну та громадянську».

Звичайно, укласти мир на німецьких умовах означало угоду з буржуазією. Це погано позначилось би на перспективах революційного руху в європейських державах, де внутрішня ситуація була напруженою. Вести війну більшовики також не могли через відсутність боєздатної армії, ресурсів та відсутність бажання населення. Для більшовицького уряду важливо було якнайдовше підтримувати стан невизначеності («ні війни ні миру»), сподіватися на виснаження німецьких сил у випадку їхнього просування у глибину російської території та революційні бунти у Німеччині. Тому більшовики проводили «гібридну» політику: вели пропаганду серед німецьких солдат, підготували збройні загони для «допомоги» своїм прихильникам на окупованих територіях, розпалювали партизанську боротьбу тощо. На їх думку, це мало призвести до зростання шансів світової революції на основі класової солідарності, оскільки, як вони вважали, пролетаріату різних країн нема чого ділити між собою, якщо їхні партії отримають владу.

Таким чином, згідно із більшовицькими уявленнями, ідея вічного миру мала бути реалізована внаслідок світової революції та заміни соціально-економічного базису, який, на їх думку, у реаліях буржуазної економіки означає конкуренцію та війни за світові ринки, на економіку соціалістичну – мирну і справедливу. Тобто кардинально змінювалися уявлення як про війну, так мир, заради якого велася революційна війна. Звичайно, ідея досягнення вічного миру шляхом поширення «правильної» ідеології на весь світ була не нова. Таких настанов дотримувалася свого часу і християнська церква. Вона пов'язувала вічний мир з перемогою власної моделі віри. При цьому діяльність церкви супроводжувалась не тільки поширенням своїх переконань через проповідь, а й через знищення тих, залишався у сфері єретичних поглядів.

Лідери більшовиків підняли до рівня абсолюту розповсюдження своєї ідеології (віри) через світову війну. Тому значна частина XX ст. проходила під гаслами світової комуністичної революції. Вона мала певний успіх. Було створено світовому соціалістичну систему. Цьому сприяло, зокрема те, що в країнах, завжди можна знайти прошарки населення, незадоволеного своїм станом. Їм можна обіцяти досягнення всіляких благ, якщо вони візьмуть на озброєння потрібні ідеї. За певних умов політичним силам, які були спроможні розв'язати громадянську війну надавалась фінансова, військова та інші допомога. Таким чином, ідеологія класової боротьби дозволяла здійснювати експансію з одного плацдарму влади на інші території, маючи підтримку частини їх населення і реалізуючи ідею світової революції. Її метою було встановлення системи світового порядку, у якому можна забезпечити власне панування. У сучасних умовах такі дії кваліфікують як гібридну війну, маючи на увазі комбінацію воєнних дій та комплексу підривних операцій диверсійного, інформаційного, соціального, культурного, економічного та іншого характеру.

Більш вузькі ідеологічні підстави для війни виникають через трактування права націй на самовизначення, за яким етнічно однорідне населення має перебувати в межах однієї держави. Реалізація цього принципу призводить до розпаду держав та утворення нових на етнічній основі, а відтак, як правило, до війн. Наприклад, абсолютизацією ідеї нації-держави стає німецький нацизм. Він для об'єднання німців у кордонах Третього рейху бере на озброєння гібридні засоби ведення війни, зокрема поєднання підривної діяльності та зовнішньої агресії. Дія цього принципу

обмежена ареалом розселення німців. Тому подальша експансія за межі етнічного простору мотивується іншими тезами, наприклад, особливою місією німців у світовій історії та расовими перевагами. Таким чином, нацистською Німеччиною гібридна тактика використовувалася при аншлюсі Австрії та приєднанні Судет, коли опорою були пронацистські угруповання німецькомовного населення та підризна діяльність нацистських агентів, в інших випадках здійснювалася пряма воєнна агресія.

Таким чином, влада, котра прагне абсолютного домінування в суспільстві, має впевненість, що її зміцнення та подальше функціонування може відбуватися лише через знищення ідеологічно-світоглядних основ життєдіяльності конкурентних суспільних структур (інститутів). Так діяли більшовики, з приходом до влади знищуючи такі інститути, включно з церквою та створюючи свої інститути підконтрольні їм. Таким чином діяли і нацисти у Німеччині здобуваючи необмежену владу, тобто ставлячи під тотальний контроль усі прояви суспільного життя.

4.3. Маніпулятивний дискурс гібридної війни та створення паралельного світу як її механізму

Сутність маніпулятивного дискурсу гібридної війни. Досвід ведення гібридних війн бере початок від радянської практики, коли більшовицька влада виступала проти нових національних державних утворень на теренах зруйнованої імперії. Вони спочатку формально визнавались, але згодом підлягали «реінтеграції», тобто поверненню до імперії. Досвід ведення гібридних війн було збагачено нацистською Німеччиною, але під іншими привабливими гаслами. Інформаційно-психологічні операції вже тоді були знаряддям підривної діяльності, спрямованої на дестабілізацію та хаос, знищення національних урядів держав. Більшовиками проводилась політика ідентичності, побудовану на гаслах солідарності «трудящих мас» проти «буржуазних експлуататорів». Нацисти в основу своєї стратегії поклали ідею расової зверхності німецької нації, а відтак її історичне призначення щодо світового панування. Штучно створювані місцеві уряди, як правило, закликали до вторгнення військ «агресора», які мали прийти та допомогти навести «потрібний» порядок.

Водночас варто акцентувати увагу на тому, що справжні цілі (абсолютна влада та створення відповідної системи панування) не сприймаються суспільством та більшістю людей. Як свідчить історичний досвід, будівництво та підтримка функціонування таких систем супроводжується величезними втратами людських життів ресурсів, що викликає сумнів у їх доцільності. Тому виникає потреба у різних прийомах маскуванню, підміні понять та цілей, нищенні здорового глузду та раціонального осмислення реальності у свідомості різних верств населення тощо. Поступово суспільство починає одночасно керуватися у своїй поведінці протилежними, взаємовиключними настановами, а стан перманентної параної стає буденним для суспільства. Спроби спротиву жорстко придушуються репресивним апаратом. В політичній практиці використовують переважно силові засоби вирішення проблем, оскільки «мирний» шлях формування потрібних для влади переконань вбачається довгим і малоефективним. Це підтверджує, зокрема фанатична впертість більшовиків та нацистів у досягненні поставлених цілей та нерозбірливість у засобах щодо їх досягнення (мета виправдовує засоби!!!), які призвели до масового терору та репресій, хоча й під різними гаслами.

Класичним історичним прикладом маскуванню істинних цілей боротьби за владу, нищення здорового глузду та раціонального осмислення реальності уособлює практика реалізації ідеї світової революції. Це зумовлено тим, що ця ідея надає мотивацію для поєднання міждержавної та громадянської воєн. Тому цілі світового панування можна маскувати через внутрішні політичні суперечності, що призводять до громадянських збройних конфліктів, які легко можна інспірувати за революційний порив мас. З іншого боку, згідно ідеї світової революції внутрішня революція отримує логічне продовження у вигляді зовнішньої революційної війни, яка стає світовою. Більшовицький досвід подвійної війни і підтримки стану невизначеності був вдосконалений у зовнішньополітичній практиці багатьох країн, які через наявні та створені канали впливу та

підригну діяльність намагаються привести до влади уряд, головним призначенням якого є рух у руслі національних інтересів та цілей «ініціаторів» внутрішнього конфлікту. Залежно від ситуації це можуть бути і цілі щодо створення або підтримки системи свого регіонального чи світового панування.

Так, свого часу СРСР спрямовував величезні ресурси на підкуп політичних сил, ідеологічну обробку та економічну підтримку лояльних до себе урядів у країнах «третього світу». В окремих випадках вдавався до відкритої збройної інтервенції під виглядом допомоги. Водночас, у відносинах із капіталістичною системою створювалася ситуація невизначеності у контексті «і війна і мир» та реалізація тези «мирного співіснування двох систем, за умови нарощування військової могутності». Варто зазначити, що саме після проголошення цієї тези світ перебував як ніколи на межі ядерної війни під час Карибської кризи.

Сьогоднішня російсько-українська війна також вирізняється станом невизначеності та її значною маніпулятивною складовою, які створюються сучасними специфічними засобами. Логіка маніпуляції проста – справжня реальність підмінюється штучними уявленнями про неї, створенням паралельного світу, в існування якого пропонується вірити, і ця віра є заміною істинному (достовірному) знанню. При цьому байдуже, що маніпуляція може нікого у чомусь переконувати. Принципово важливою є імітація віри і істинності запропонованої реальності, оскільки насправді визначальною рисою гібридної війни є феномен приховування у просторі невизначеності. У традиційних війнах прямо говориться про претензії чи амбіції держав щодо інших. Тому чітко визначаються цілі війни, стратегічні наміри супротивників. У сучасних війнах гібридного типу головний акцент робиться на створенні ситуації страху, нестабільності, невизначеності тощо. Система маскуванню реального смислу війни стає необхідною з огляду на потребу виправдати свої дії в очах власного населення так світової спільноти. Реальна ситуація в умовах гібридної війни може стрімко змінюватись і набувати небажаних обрисів для учасників збройного конфлікту. Тому стає необхідним висувати різноманітні версії, пояснення, інтерпретації щодо перебігу подій (війни), за допомогою яких ще більше затьмарюється їх суть, причини, наслідки тощо. Над цим цілодобово працюють сотні і сотні різноманітних журналістів-пропагандистів, політтехнологів, експертів, аналітиків тощо, які виконують волю і побажання керівництва.

Процесам гібридної агресії сприяють механізми «втечі від реальності» у вигляді небажання політиків швидко організувати необхідний дієвий спротив агресії. Так буває, коли політики заради власного спокою та виправдання бездіяльності схильні не помічати або замовчують непривабливі риси дійсності у країнах із диктаторським або фашистським режимом. Навпаки, вони воліють приймати маскуванню за дійсність і прагнуть співпрацювати з диктаторами проти інших, на їхню думку, більших загроз. Таким чином, виникає конфлікт у розумінні та інтерпретації подій, пов'язаних із гібридною війною. Зіткнення пояснень тих самих подій перетворюється на самостійний чинник деструктивного впливу, застосування якого призводить до руйнування уявлень про реальність та справжні причини, цілі і наслідки гібридної війни.

Паралельний світ як механізм гібридної війни. Характерною рисою гібридної війни є те, що в ній задіяний особливий вимір агресивної поведінки, умотивований створенням паралельної реальності як поєднання елементів справжньої дійсності та уявної. Нова якість сучасної гібридної війни полягає у радикальному зміщенні акцентів мотивації дій на рівень конструювання уявної псевдореальності. Сміслова модель світу організує сприйняття реальності як цілісного комплексу фактів і явищ з відповідною оцінкою їхньої значущості. Те, що не вкладається у загальну модель світу, позначається як периферійне та вороже, спроможне зруйнувати реальність, а отже, від нього потрібно захищатися, вдаючись до певних дій, наприклад усіма способами вилучати із інформаційно-комунікативного простору.

Окрім того, визначальною передумовою ведення будь-якої сучасної війни (а гібридної - особливо) є формування світового соціально-інформаційного та культурного простору. Він розглядається як основний механізм моделювання реальності відповідно до певного правила (завдання, цілей, смислів тощо). Головна мета цього механізму полягає в тому, щоб інтерпретувати реальним і справжнім те, що пропонується у цьому просторі, належним чином подане та «оцінене» відповідними «експерами», «аналітиками» тощо. Справжні факти та події замовчуються

або якщо це неможливо - витісняються на периферію цього простору. Тому псевдо реальність безперервно формується керованими ЗМІ, які лише підтримують та розвивають поширені в суспільстві уявлення у потрібному напрямку.

Таким чином, сучасна гібридна війна передусім відбувається в соціально-комунікаційному просторі. Телевізійне та комп'ютерне середовище кардинально змінює всі елементи сприйняття реальності. Це середовище ліквідувало дихотомію громадян (цивільних) та і військових. Тому все населення залучене до кожної фази війни та бойових операцій, через що бойові дії відбуваються немовби у всій країні, а не тільки в зоні військових дій. Особливо, коли по території країн наносяться ракетно-бомбові удари на оперативну і навіть стратегічну глибину. При цьому практично втрачає значення обсяг руйнувань, жертви тощо. Головні події війни мають тільки те значення, яке їм надається в інформаційно-комунікаційному просторі та як вони інтерпретуються (подаються, оцінюються тощо). У цій штучній реальності живиться будь-яка гібридна агресія. При цьому в умовах гібридної війни психологічні засоби впливу спрямовані і на свідомість супротивника, якого потрібно дезорієнтувати та підкорити власній волі. Головні битви відбуваються на рівні свідомості, мислення, уявлень, почуттів, переконань. Бойові дії також мають значення, але вони важливі передусім на завершальній стадії зіткнення психічних сил у соціально-комунікаційному просторі.

Характерною рисою нового типу гібридних війн є використання подвійної або багатовимірної тактики у проведенні політики, спрямованої на досягнення стратегічної мети. На поверхневому рівні створюється квазіреальність. Цьому слугують соціальні конструкти типу «арійський світ», «російський світ», «демократичний світ», «ісламська держава» тощо. Квазіреальність створюється та, як правило, потужно підтримується засобами пропаганди та дезінформації, висловлюваннями та діями політичних лідерів та ідеологів. Водночас, на глибинному рівні відбуваються жорсткі дії, спрямовані на реалізацію справжніх цілей. Йдеться про фактичне формування потрібної реальності для смислового забезпечення влади й утримання в покорі мас населення.

Феномен паралельної реальності набуває масштабного поширення у масовій культурі у вигляді комп'ютерних ігор, численних телесеріалів, кінострічок тощо. Внаслідок популярності вони істотно впливають на спосіб мислення і думки мас населення. Водночас, перебуваючи психологічно у паралельній вигаданій реальності, людина може здійснювати злочинні дії у цілком реальній. Непоодинокі розстріли у школах США мають підґрунтям феномен ототожнення уявного та реального, а технологія презентації уявного світу та уявного персонажу, створеного телесеріалом, була внесена у практику політичного життя в Україні під час президентських виборів 2019 р. Це означає, що фантазія стає елементом реальності, що сприяє перетворенню країни у «фейкову» державу.

Варто зазначити, уявний світ завжди є більш упорядкованим і насичений смислом, внутрішньо несуперечливим, де завжди відомо, хто є хто, тобто однозначно ідентифіковані «чужі», яких потрібно знищувати. Цей світ в силу різних причин повсякденно підтримується пропагандою. Реальний же світ є незрозумілим, часто виглядає хаотичним у своїй складності й неоднозначності, несправедливим тощо. Тому інколи здається, що життя в ньому не має сенсу. Феномен розстрілу невинних людей є своєрідним бунтом проти реальності та прагненням ствердити уявний світ, який має смисл і значення.

У контексті сказаного заслуговує на увагу думка Х.Арендт, яка звертає увагу на те, що ефективність пропаганди у тоталітарному суспільстві демонструє одну з рис свідомості мас, які не вірять у щось видиме, у реальність власного досвіду, своїм очам і вухам. Вони вірять лише наданим через пропаганду фантазіям, уяві, яку може заповнити будь-що. Не факти переконують маси і навіть не вигадані факти, а тільки тривкість системи, частиною якої вони є. Постійне повторення важливе не тому, що у мас недостатньо розвинені властивості запам'ятовування, а тому, що це доводить їм тривалість системи у часі.

Паралельний світ побудований за власною логікою. Однак відповідно до неї формується мотивація дій, приймаються рішення, здійснюються реальні операції, оцінюються факти, провадяться агресивні дії та весь комплекс заходів гібридної війни. Справжні корені загальної філософії паралельної реальності лежать значно глибше – в історичному досвіді та менталітеті. Він,

сконцентрований у певній моделі світу, яка, паразитуючи на вибірковій сукупності реальних фактів, їх спотворює та заміщує уявною картиною реальності. При цьому не має особливого значення, чи вірять самі політики в ці міфи. У будь-якому випадку певна міфологія вимагає і відповідної логіки поведінки. Якщо політичні лідери вірять у ці ідеї, вони стають небезпечними фанатиками. Якщо не вірять у ці ідеї, то стають цинічними прагматиками, мета яких – збереження влади та гроші. Однак в обох випадках логіка дій залишається тією самою.

Якщо не враховувати змін в об'єктивних історичних процесах, то розбіжності між звичними уявленнями та реальним станом речей починають зростати. Це призводить до міфологізації дійсності. Конфлікт із реальністю завершується тим, що суб'єкту або вдається пристосувати реальність до своїх уявлень, або змінюється сам суб'єкт до рівня справжньої дійсності. Як свідчить історія, спротив з боку об'єктивної реальності неодмінно веде до трансформації самого суб'єкта або його знищення.

Стан, коли уявлення про дійсність віддалені від дійсності фактично створюють паралельний до неї світ, позначають як стан шизофренії. Тому поведінка суб'єкта стає неадекватною, а колектив, соціальна або міжнародна спільнота намагаються його ізолювати, оскільки існує ризик створення проблем для оточення. Якщо уявлення формуються відірвано від об'єктивних реалій або з плином часу перестають відповідати змінам у реальному житті, виникає суперечність між уявленнями та дійсністю. Це може призвести до катастрофічних наслідків, особливо якщо суб'єкт не бажає або неспроможний змінювати свої уявлення.

Будь-яка політична система задає правила, якими визначається, що можна висловлювати, а що ні, які дії допустимі, а як ні. Тоталітаризм ставить межу між ними більш чітко, ніж у демократичних державах. В останніх межа визначається політичною культурою та традицією, а не репресивним апаратом. Тоталітарна система робить межу непроникною для фальсифікації суспільного життя. Тому така система орієнтована на знищення реальності, як такої. Через це у структурах свідомості формується колективне несвідоме. На практиці вказана межа є вододілом між вимислом і реальністю.

Але обидві сфери є взаємно проникними, навіть коли влада жорстко контролює складні комунікативні системи та спроможна конструювати фальшиві повідомлення у зовнішніх каналах комунікації. У складних комунікаційних структурах соціуму неодмінно з'являються паралельні потоки повідомлень закритого і відкритого типів, які, власне, і відповідальні за існування двох і більше паралельних світів зі своїми системами значень і мовно-когнітивним апаратом. Ситуація таємності значної маси повідомлень потребує закритої комунікаційної мережі та складної системи забезпечення таємності. Така ситуація пов'язана із формуванням взаємно непроникних дискурсивних практик, а також – відповідних мов. Практика послідовно впроваджених заборон створює умови формування відокремлених культур і мов.

У тоталітарному суспільстві взаємна непроникність дискурсів, наявність внутрішньої та зовнішньої мов зумовлені, з одного боку, необхідністю для влади оперувати реальною інформацією про стан речей та події у світі, а з іншого – потребою надавати інформацію у відповідному ідеологічному оформленні. Партійний функціонер вимушений оперувати обома сферами дискурсивних практик, хоча в його свідомості вони є непроникними. Їх принципово неможливо поєднати. Коли суб'єкт має справу з ідеологічно окресленим дискурсом, він надає речам відповідного значення, потрібного для пропаганди серед мас, але у практичних справах змушений оперувати реальними речами та використовувати мову, яка надає можливість схопити суть питання.

Зростання внутрішньої конфліктності владної ідеології призводить зрештою до її руйнування. Головний стрижень владного дискурсу – несвідома полеміка із самою реальністю, яка проникає у свідомість через практику та життєвий досвід. Звідси виникає потреба постійно конструювати уявну реальність у вигляді наприклад, неперевершених економічних успіхів, політичних та культурних здобутків нації. Проте дійсність постійно репродукує факти, які свідчать про зворотнє, а влада намагається подати їх як тимчасові труднощі тощо. Оскільки змінити самі факти чи форми їхнього сприйняття тоталітарна влада неспроможна, то знищуються самі реципієнти (об'єкти комунікації).

Традиційні або замкнені суспільства невпинно руйнуються внаслідок процесів інтенсифікації взаємодії зі світом, через формування мета цивілізаційних структур внаслідок глобалізації. Тому можна говорити про мета реальність, яка має функції істинної, справжньої відносно окремих локальних смислових моделей із їхніми претензіями на істинність. Це означає, що можна будувати або реанімувати будь-які паралельні світи з їхнім ціннісно-інформаційним наповненням, але вони будуть фактично вторинними, тобто обмеженими певними соціальними групами або країнами. Це сучасні виклики глобалізованого світу. Вони підтримуються ресурсами окремих держав, які, власне, й ведуть гібридні війни проти існуючого порядку у світі в цілому, нав'язуючи йому свої світоглядні уявлення шляхом формування відповідних мета цивілізаційних структур, передусім культурно-цивілізаційних та інформаційно-комунікаційних.

4.4. Ризики геополітичного характеру та їх наслідки для України

Безпекове середовище – це сукупність зовнішніх і внутрішніх відносин між діючими силами в усіх сферах національної безпеки, а також факторів, які певним чином впливають або можуть впливати на ці відносини. Відносини породжуються інтересами сил і утворюються їх діями, які класифікуються як виклики або загрози. Оскільки сили формують свою безпекове політику на перспективу, передбачення розвитку зазначених процесів стає важливим елементом системного аналізу безпекового середовища. Це зумовлено тим, що процеси, які сьогодні не представляють особливого інтересу для забезпечення національної безпеки, у майбутньому можуть виявитись визначальними, генерувати нові виклики та загрози. Варто також акцентувати увагу на тому, що результат реалізації ризику може мати подвійний ефект, оскільки може надати додаткові можливості у реалізації інтересів сили.

У сучасній військових конфліктах їх учасники використовують весь спектр можливостей (політичних, військових, економічних тощо) для досягнення своїх інтересів. Тому аналізу підлягають як зовнішні, так внутрішні ризики для національної безпеки. Кожен ризик зароджується серед притаманних йому обставин, він має свою сутність (природу), структуру та динаміку. При цьому розуміння природи ризику надає ключ для оцінки інших його характеристик. При цьому поточний ризик може розглядатися лише з певною долею впевненості щодо його наявності у перспективі, а його реалізація може привести до сукупності наслідків. Це можуть, бути зміни інтересів та балансу сил, мотивації та характеру їх дій тощо, які у свою чергу визначатимуть зміни у міжнародних відносинах. Для держави це означає різний рівень шкоди від реалізації ризику або його наслідків для її безпеки.

Розвиток ризиків безпекового середовища здійснюється у системі. Тому реалізація одного може суттєво вплинути на можливості реалізації інших ризиків, утворюючи цим ланцюгову реакцію негативних наслідків. Цей процес може мати лавиноподібний характер та суттєво змінювати безпекове середовище у майбутньому. Системний аналіз сучасних тенденцій розвитку безпекового середовища, дозволяє виявити ризики, які потенційно можуть реалізуватись у майбутньому і призвести до негативних наслідків для безпеки України та інших держав.

Ризик масштабного конфлікту глобальних гравців. Цей ризик зумовлений низкою взаємопов'язаних факторів, серед яких передусім проблеми глобальної фінансово-економічної системи, агресія РФ проти України, неконтрольований розвиток кризових явищ у світовій економіці, що загострюються через торгівельні війни та санкційні обмеження, посилення могутності регіональних гравців, які фактично запустили процес відмови держав від глобалізації та інтеграцію держав орієнтовану на створення регіональних політико-економічних кластерів.

Зростання могутності окремих держав, їх прагнення посісти належне місце у світовому порядку у майбутньому десятиріччі стимулюватиме зростання ризику безкомпромісного загострення протистояння глобальних гравців та, відповідно ймовірності розв'язання світової війни у тому числі із застосуванням зброї масового ураження. Очевидно, що реалізація ризику масштабного конфлікту глобальних гравців буде мати незворотні негативні наслідки для світу. За суттю, ризик є

екзистенціальним. Україна фактично знаходиться у буферній зоні, що зароджується внаслідок вказаних політико-економічних процесів в світі і як наслідок знаходиться на вістрі протистояння світових гравців.

Водночас, серед глобальних еліт відсутнє єдине розуміння щодо обрисів майбутнього цивілізаційного розвитку. Існуюча парадигма продовжує функціонувати за інерцією, а відомі ідеологічні парадигми світоустрою вичерпали свій потенціал впливу на розвиток цивілізації. Тому сучасна модель цивілізаційного розвитку наблизилася до зламу, що призвело до зростання ризику зіткнення інтересів глобальних еліт. Наслідком є суттєве збільшення нестабільності безпекового середовища та ймовірність його неконтрольованого розвитку у найближчому майбутньому. Сьогодні різко зросли суперечності між провідними державами. Це вже призвело до агресії РФ, активізації торговельних війн, безпрецедентних економічних і політичних рестрикцій, зменшення реальної бази для пошуку компромісів при вирішенні глобальних проблем безпеки. Збройне вирішення цих суперечок поки що стримується наявністю значних об'ємів зброї масового ураження і значним розміром потенційних втрат світових гравців у разі масштабного конфлікту. Таким чином, ймовірність реалізації ризику масштабного конфлікту глобальних гравців є досить значною у середньостроковій та довгостроковій перспективі.

Щодо наслідків реалізації цього ризику, то скоріш всього неконтрольований розпад глобальної фінансово-економічної системи призведе до регіоналізації безпекового середовища і появи в регіонах нових центрів домінування. Формування безпекового середовища регіонів буде складним процесом. На кордонах цих регіонів в буферних зонах загостриться боротьба між світовими центрами сили для забезпечення свого домінування і територіального розширення власного регіону. Це призведе до виникнення низки воєнних конфліктів. Вони можуть мати характер прямих масштабних зіткнень глобальних гравців. Враховуючи наявність значних обсягів ядерної зброї та інших технологій масового знищення, у тому числі в регіональних центрах сили, регіональні воєнні конфлікти можуть перерости в глобальний конфлікт з непередбачуваними наслідками. При цьому з високою імовірністю Україна буде втягнута у протистояння світових держав як на боці однієї зі сторін конфлікту, так і як територія, де будуть розгортатися воєнні дії. Для України ризик з точки зору наслідків є катастрофічним і може поставити питання про її існування як держави.

З огляду на це, виходячи з інтересів глобальних гравців та враховуючи геополітичне положення України, у майбутньому цей ризик є одним з найголовніших, оскільки торкається основ її існування її як держави. Очевидно, що Україна найближчими роками залишиться в області зіткнення інтересів перш за все США і РФ. США, маючи значний вплив на формування безпекової політики України в силу надання політичної та військово-технічної підтримки, розглядають її союзником у справі протидії РФ. У разі реалізації ризику – безпосереднього конфлікту між США і РФ – Україна залишиться театром бойових дій. У разі конфлікту між США і Китаєм, РФ може виступити союзником останнього і тоді США будуть намагатися активізувати бойові дії на території України для стримування РФ. Цей ризик повною мірою торкнеться ЄС, в першу чергу з точки зору фінансово-економічних питань, обумовлених торговельними і санкційними війнами. Європейські країни будуть занепокоєні забезпеченням власної безпеки, а їх збройні сили братимуть участь у конфлікті в рамках спільних операцій НАТО на боці США, що посилить можливість негативних наслідків для України від розгортання воєнних дій.

Оскільки можливий конфлікт породжуватиметься екзистенціальними, цивілізаційними інтересами, суперечності між світовими гравцями матимуть антагоністичний, непримиренний характер, що обумовлюватиме рішучість їх дій без огляду на гуманітарне право або принципи моралі. Враховуючи це, у будь-якому випадку можливість появи негативних наслідків конфлікту досить в Україні значна.

Ризик неконтрольованої трансформації ЄС. Цей ризик може породжуватись загостренням світової фінансово-економічної кризи, а також агресією РФ проти України і пов'язаними з нею торговельними війнами та рестрикціями. В цих умовах США намагаються посилити прагматичний базис у стосунках з ЄС, примусити ЄС діяти виключно в інтересах протистояння з РФ та Китаєм. Це призведе до загострення кризових процесів в Європі, намагання деяких держав до вирішення

перш за все власних проблем, а відтак і до порушення принципів євроатлантичної солідарності. Подолання кризових явищ вимагатиме від ЄС відповідних трансформацій, насамперед у бік посилення фінансово-економічної стійкості, централізації управління і підвищення самостійності у сфері безпеки. Безпекове середовище вимагатиме від держав-членів ЄС досить швидко рухатися у цьому напрямі, щоб самостійним світовим фінансово-економічним гравцем. Водночас безпека ЄС майже повністю залежить від США. З іншого боку, в ЄС уже сьогодні є низка зовнішніх і внутрішніх проблем, які породжують ризик неконтрольованої трансформації ЄС, який може призвести до порушення європейської єдності, зокрема:

вихід з ЄС Великобританії, другої за фінансовим і економічним потенціалом країни, та її спроби вибудувати сферу власного впливу в Європі;

суттєвий дисбаланс у соціально-економічному розвитку ядра ЄС і периферії на лініях “Схід-Захід” і “Північ-Південь”;

зростання суперечностей між центральними бюрократичними структурами і інтересами окремих держав-членів;

великий вплив США на Східну Європу у сфері безпеки;

загроза закриття американських ринків збуту для європейських товарів;

російсько-українська війна та відчутні втрати від санкцій проти РФ;

значне міграційне навантаження, яке підвищує внутрішньополітичну напруженість і стимулює поширення євроскептицизму.

Таким чином можна констатувати, що зміни світової фінансово-економічної моделі посилюють можливість неконтрольованої трансформації ЄС в напрямі дезінтеграції. Але враховуючи інертність розвитку таких організаційних структур, як ЄС, можливість реалізації ризику можна оцінювати як високу лише у довгостроковій перспективі. Водночас наслідки реалізації цього ризику для України скоріш всього будуть мати досить важкі наслідки.

По-перше, Україна може втратити європейську зовнішньополітичну підтримку у протистоянні з РФ, оскільки європейські країни турбуватимуться насамперед про перебудову торгових зв'язків і пошук нових механізмів узгодження інтересів і забезпечення власної безпеки. Прагнучи забезпечити себе дешевими поставками енергоресурсів, європейські країни можуть розпочати відновлення відносин з РФ, нехтуючи інтересами України.

По-друге, реалізація ризику неконтрольованої трансформації ЄС суттєво розчарує і демобілізує українське суспільство, частина якого повністю втратить ціннісні орієнтири. Це породить глибоку соціально-політичну кризу і збільшить внутрішню нестабільність. Зросте і ймовірність загострення культурно-ідеологічного протистояння, який суттєво впливає на загрозу дезінтеграції України.

По-третє, серйозним наслідком для України у разі реалізації цього ризику буде значна втрата можливостей з допомоги ЄС у протистоянні з РФ, що неминуче потягне за собою ускладнення фінансово-економічної ситуації в країні. Крім того, реалізація ризику ще більш зменшить транзитний потенціал країни.

В цілому в разі реалізації ризику неконтрольованої трансформації ЄС можливість появи негативних для України наслідків є середньою, оскільки для провідних європейських країн вона втратить для них геополітичне значення. Можливість наслідків буде залежати від ступеню диверсифікації та сталості доступу на зовнішні ринки поза ЄС. Крім того, негативні наслідки можуть бути частково скомпенсовані за рахунок виходу на нові ринки та виваженої внутрішньої політики. Таким чином, критичність наслідків реалізації цього ризику для України не є однозначною та критичною.

4.5. Ризики людських ресурсів, економічні ризики та їх наслідки для України

Актуальність вирішення проблеми збереження та розвитку людських ресурсів в Україні у майбутньому десятиріччі зростатиме з точки зору забезпечення безпеки держави. З одного боку, економічно продуктивна частина людських ресурсів, яка зайнята в суспільному виробництві,

повинна забезпечувати соціально-економічний розвиток держави. З іншого боку, економічно непродуктивна частина, яка знаходиться на військовій службі або при необхідності може бути залучена для поповнення збройних сил, інших військових формувань, має забезпечувати збройний захист національних інтересів України. Обидві частини людських ресурсів є однаково важливими для України. Але у найближче десятиріччя існує низка ризиків їх зменшення.

Демографічний ризик. Одним з найбільш небезпечних ризиків буде демографічний, оскільки Україна в наступні десятиріччя не зможе забезпечити необхідний рівень збереження та зростання населення держави. Незважаючи на загальне зростання населення у світі, у найближчі роки в Україні буде продовжуватися негативна динаміка чисельності населення через величезні втрати людських ресурсів внаслідок російсько-української війни, збільшення загальних показників смертності, значної чисельності біженців, падіння народжуваності і трудову міграцію громадян. Вибухове зниження чисельності населення внаслідок війни буде мати серйозні демографічні наслідки. Динаміка падіння чисельності населення України може продовжитись внаслідок соціально-економічної кризи в державі, яка буде поглиблюватись в тому числі внаслідок світової кризи. Крім того структура населення України також може трансформуватись в негативному напрямі через зменшення якості освіти, збільшення частки незайнятого населення і втрати ним кваліфікації, старіння, поширення наркоманії тощо. Ризик недостатності населення держави буде мати негативний вплив на всі сфери життєдіяльності держави. Зараз немає підстав говорити про відсутність або зменшення цього ризику для України у майбутньому десятиріччі.

Таким чином, можливість реалізації демографічного ризику є високою. Вона буде збільшуватиметься у разі продовження російсько-української війни, руйнування промислового потенціалу країни та переходу до сільського господарства як основи економіки, зменшення освітніх стандартів, зниження стандартів лікування, поширення медичних і соціальних хвороб, збільшення чисельності біженців та трудової міграції громадян внаслідок загрози життю, збільшення безробіття і зменшення доходів населення. Є підстави очікувати збереження негативних демографічних тенденцій, що визначатиме дуже високу можливість реалізації демографічного ризику вже в середньостроковому періоді.

Наслідки реалізації ризику, тобто втрата кількості і якості людських ресурсів є дуже небезпечним явищем, особливо для країн з невеликим економічним потенціалом, які не мають можливості мобілізувати потрібні для усунення проблем зусилля. Наслідки втрати матимуть довгостроковий характер, виправлення ситуації може бути вкрай важким, витратним і потребуватиме тривалого часу. Ключові наслідки полягають у наступному.

По-перше, обмежаться можливості нарощувати економічний потенціал за рахунок високотехнологічних виробництв з високою доданою вартістю і держава ставатиме сировинним додатком у міжнародному поділі праці.

По-друге, держава зменшить спроможності до збройного захисту:

По-третє, суттєва втрата населенням цивілізаційної єдності, оскільки зменшення населення, за умов збереження відносної безпеки життя в Україні, неминуче призведе до міграції більш активних людей з іншими цивілізаційними цінностями з більш небезпечних регіонів.

Таким чином, кумулятивний ефект наслідків реалізації демографічного ризику для України буде мати критичний характер вже в найближчій перспективі. Проте ознаки цього ризику присутні вже сьогодні. Російсько-українська війна, значні втрати населення, руйнування економіки, невдалі реформи в сферах освіти, охорони здоров'я, економіки тощо за останні роки зробили значною можливістю появи негативних наслідків рід реалізації ризику. Стимування появи наслідків є можливим за умов завершення війни з вигідними для держави умовами, повернення мігрантів, ефективної комплексної державної політики у сферах народжуваності, охорони здоров'я, освіти, зайнятості тощо. Вплив наслідків на безпеку у десятирічній перспективі можна оцінити як високий.

Культурно-ідеологічний ризик. Україну є багатокультурною, багатоетнічною та багатоконфесійною країною. Така ситуація склалася історично, населення України природним чином дотримується різних культурних спадщин, мовних і релігійних традицій. Культурно-історичні, релігійно-етнічні корені тісно пов'язані з формуванням та закріпленням у суспільстві певних ідеологем та ідеологічних постулатів. Ці постулати є дуже сталими і спроби швидко їх

змінити приречені на невдачу. Якщо існує спорідненість та взаємне доповнення ідеологічних поглядів серед різних етнічних, культурних та релігійних груп населення, то культурно-ідеологічний фундамент суспільства стає міцнішим і надає державі додатковий духовний ресурс у відстоюванні національних інтересів. В той же час, порушення балансу культурно-ідеологічних відносин може призвести до серйозних негативних наслідків для країни.

Де-факто склалося, що в Україні різні групи населення мають різний культурно-ідеологічний базис, який розрізняється за територіальною ознакою. Це, в умовах російсько-української війни, може призвести до загострення внутрішнього протистояння з досить серйозними наслідками. Водночас через російсько-українську війну, загострення суперечностей в культурно-ідеологічних поглядах населення, обмежено ефективну внутрішню політику держави у сфері культури, мови, релігії, хоча вже сьогодні існують культурно-ідеологічні суперечності серед населення західних та південно-східних регіонів.

У цілому Україна, в результаті свого історичного розвитку, знаходиться під потужним впливом двох культурно-ідеологічних парадигм: європейської і євразійської. До першої тяжіє населення західних регіонів України, до другої – південно-східних. Російсько-українська війна, значні потоки тимчасово переміщених осіб, погіршення соціально-економічного становища, необачливе ставлення до зміни культурно-ідеологічного базису, примусове нав'язування певної точки зору може привести до загострення культурно-ідеологічного протистояння і руйнування єдності суспільства. Нажаль сьогодні слід констатувати, що у вже в середньостроковому періоді реалізація культурно-ідеологічного ризику має дуже високу можливість.

Ключовим наслідком реалізації ризику є ментальний розкол суспільства. Він провокуватиме зменшення духовного потенціалу держави та її подальшу дезінтеграцію під впливом дій зовнішніх гравців. Реалізація ризику може привести до збройного конфлікту вже в середині держави – конфлікту, в якому зброя застосовується найбільш жорстоким чином, всупереч правилам ведення війни. Водночас, є підстави стверджувати, що за умов перемоги в російсько-українській війні та проведення виваженої внутрішньої державної політики ймовірність виникнення протистояння в середині держави через загострення культурно-ідеологічних суперечностей є не значною. В іншому випадку реалізація такого ризику може стати критичною для існування держави, тобто наслідки будуть катастрофічними.

Ризик руйнівних наслідків світової фінансово-економічної кризи. Сучасна світова фінансово-економічна система побудована на основі позичкового відсотку, емісії головної світової резервної валюти та кредиту. Необхідна для стабільного розвитку цієї системи постійна експансія на нові зовнішні ринки без прямого зіткнення інтересів світових гравців фактично вичерпала свій потенціал. Система стала нестабільною, що значно активізувало кризові явища у світовій економіці і фінансах. Ситуація погіршується торгівельними війнами, санкціями, введеними внаслідок російсько-української війни, порушення логістичних шляхів руху товарів, обмежень на використання державних золотовалютних резервів тощо. Україна має експортно орієнтовану економіку. Тому глибока світова фінансово-економічна криза буде мати серйозні руйнівні наслідки для економіки України та її соціально-економічного розвитку, а її можливість реалізації цього ризику є дуже високою в коротко та середньостроковій перспективі.

Ознаками світової фінансово-економічної кризи вже сьогодні є процес руйнування торгових союзів, розгортання валютних і торгових війн, посилення намірів повернути статус золота як засобу розрахунків, зростання структурних перекосів у провідних західних економіках, у тому числі диспропорції між рівнем прибутковості у фінансовому та індустріальному секторах, надвеликі державні та корпоративні борги, стійке падіння фондових ринків, енергетична криза, прояви продовольчої кризи, перманентне негативне сальдо зовнішньої торгівлі, непропорційне споживання, закредитованість населення і економіки, значні розривні у розвитку регіонів тощо.

Виходячи з досвіду попередніх криз, головних наслідків поточної світової фінансово-економічної кризи можна очікувати кілька.

По-перше, перетік коштів з реальних секторів економіки до фінансових, насамперед держав-емітентів світових резервних валют. Це суттєво зменшить доступні для економічного розвитку кредитні ресурси та інвестиції, а також призведе до витоку капіталів з країн, що розвиваються,

зокрема з України. У свою чергу, виток капіталів призведе до падіння вартості національних валют і розкрутить інфляційну спіраль.

По-друге, реалізація ризику зробить нестабільними крос-курси перерахунку валют, що загальмує світову торгівлю, особливо скоротить довгострокові замовлення.

По-третє, скоротися рівень споживання та світові ринки, що вдарить по експортно-орієнтованих економіках, знижуючи їх валютну виручку і додатково впливаючи на здешевлення національних валют.

Для України наслідки кризи будуть критичними, оскільки її економіка орієнтована на експорт товарів з низькою доданою вартістю та сировини. Вона також не має запасу економічної стійкості. Тому кризові явища у світових фінансах і економіці можуть знищити її економічні галузі, зокрема машинобудування, металургію, хімічне виробництво тощо.

Крім того, внаслідок російсько-української війни і руйнації українських економічних об'єктів експортний потенціал держави фактично вже зменшився, внаслідок чого Україна буде втрачати ринки збуту та місце у міжнародному поділі праці. Кризові явища у світі будуть значно обмежувати можливості країн-партнерів щодо економічної допомоги Україні. Це суттєво обмежить для України можливість залучення міжнародних інвестиційних та кредитних ресурсів і підвищить можливість дефолту.

В цілому, розгортання світової фінансово-економічної кризи для України буде мати дуже серйозні економічні наслідки, що стимулюватиме реалізацію інших ризиків, які можуть мати кумулятивний характер. Тому у разі реалізації ризику руйнівних наслідків світової фінансово-економічної кризи поява його наслідків буде невідворотною для соціально-економічного розвитку України. Реалізація цього ризику також суттєво вплине на обороноздатність держави.

Ризик знищення транспортної інфраструктури та втрати транзитного потенціалу України. Україна розташована на перехресті географічних шляхів Схід-Захід і Північ-Південь, що визначає її значний транзитний потенціал. Територією України проходить кілька міжнародних транспортних коридорів залізничного, автомобільного і повітряного транспорту, існує розгалужена трубопровідна система, яка використовується для транзиту нафти і природного газу з РФ і середньо-азійських країн до Європи. Розмір транзитного потенціалу України має можливість забезпечити значні надходження до бюджету, високий рівень інвестиційної привабливості, та ефективні важелі під час вирішення різних проблем міжнародних відносин. Але російсько-українська війна призвела до суттєвої деградації транзиту територією України. Зупинені транзитні потоки, а також фактично зупинена для України дія зони вільної торгівлі в рамках СНД. Поки ще функціонує газотранспортна система України, але в значно скороченому об'єму. Та й вона може припинити своє функціонування у найближчі роки. Подальший розвиток негативних явищ може привести до повної втрати транзитного потенціалу України.

Ймовірність реалізації ризику знищення транспортної інфраструктури та втрати транзитного потенціалу України дуже висока вже в короткостроковій перспективі. Російсько-українська війна стрімко руйнує транзитний потенціал України. Бажання ЄС зберегти поставки природного газу через ГТС України скоріше за все не буде мати реального результату. Обсяги постачання газу через ГТС України не дозволять забезпечити економічну ефективність реалізації транзиту.

Наслідки реалізації цього ризику будуть мати критичний характер в економіці і соціальній сфері. Знищення транспортної інфраструктури внаслідок війни буде гальмувати відновлення економіки України. Втрата транзитного потенціалу призведе до додаткового зменшення внутрішнього валового продукту на величину більш ніж 5% щорічно. Крім того, руйнування транспортної системи України не дозволить отримувати допомогу від країн ЄС в повному обсязі. Це суттєво обмежить економічний потенціал України. Припинення транзиту природного газу ускладнить умови його поставок для внутрішнього споживання. В свою чергу, це вплине на функціонування багатьох підприємств, ускладнить економічну стійкість домогосподарств, призведе до зростання безробіття, підвищить внутрішню соціально-політичну нестабільність тощо.

Наслідки реалізації цього ризику проявляються вже сьогодні у контексті припинення частини залізничного, автомобільного транзиту і авіаперевезень. Наслідки цього Україні вдалося частково компенсувати за рахунок розвитку торгівлі з європейськими країнами і освоєння нових ринків. Але

руйнування транспортної інфраструктури України внаслідок російсько-української війни дає підстави говорити, що можливість наслідків є незворотною. Наслідки для економіки країни будуть незворотні, для соціально-політичної ситуації поява наслідків буде залежати від багатьох чинників і може оцінюватися як можлива. Реалізація ризику буде мати суттєвий вплив на безпеку України внаслідок обмеження можливостей постачання в Україну необхідних продуктів, товарів, в тому числі військового призначення.

Ризик втрати промислово-технологічного потенціалу України. Україна до 1991 року розвивалася як одна з найбільш індустріальних та високотехнологічних республік СРСР. На її території зосереджувались наукомісткі виробництва з високою доданою вартістю, зокрема науково-виробничі комплекси і підприємства металургійного комплексу, станко- і машинобудування, авіакосмічної, гірничодобувної, хімічної галузей тощо. Після розпаду СРСР ця спадщина складала основу економічного потенціалу держави. Але через брак інвестицій промислово-технологічний комплекс держави своєчасно не був модернізований і сьогодні застарів. Він потребує суттєвого оновлення, яке неможливо без ефективної промислової політики держави, значних інвестиційних коштів, а також розвитку науково-технічної та науково-технологічної бази, що спирається на передові наукові досягнення, ефективну освіту і високий рівень кваліфікації людських ресурсів.

Ситуація значно погіршується внаслідок російсько-української війни. Внаслідок бомбардувань знищується промислово-технологічний потенціал України, особливо підприємства, які мають подвійне призначення. Обмеження експортного потенціалу України призводить до втрати ринків збуту продукції і зупинення інвестицій. Світова фінансово-економічна криза призводить до падіння попиту на експортні товари, зростанню цін на сировину та енергію. Таким чином, Україна зіштовхується з ризиком повної втрати промислово-технологічного потенціалу України. Вже зараз доля промислової продукції в структурі внутрішнього валового продукту зменшується загрозливими темпами. Ситуація є особливо загрозливою внаслідок критичної зношеності виробничих потужностей і значних необхідних обсягів для їх модернізації та/або виведення з експлуатації коштів.

Ймовірність реалізації ризику втрати промислово-технологічного потенціалу України дуже високою вже в короткостроковій перспективі. Для її зменшення перш за все необхідно зупинити руйнацію промислових об'єктів України, а в подальшому – забезпечити ефективність промислової політики держави і достатній рівень інвестицій. Особливу увагу необхідно приділяти підтримці та розвитку власної науково-технічної та науково-технологічної бази, що в свою чергу потребуватиме радикальних змін у сфері освіти та науки.

Реалізація цього ризику закріпить за Україною статус країни третього світу, призведе до зростання рівня бідності серед населення, деградації науки і освіти, збільшення відтоку молоді з країни тощо і у цілому переходу України до кластеру країн “третього світу” без будь-яких перспектив виходу звідти. І можливість появи таких негативних наслідків є досить висока. Повна втрата промислово-технологічного потенціалу України буде мати вкрай негативний вплив на безпеку держави. Це призведе до втрати воєнно-промислового комплексу України і неможливості військово-технічного забезпечення суверенітету та територіальної цілісності держави.

4.6. Техногенні катастрофи, несподівані руйнівні ризики та їх наслідки для України

Ризик виникнення техногенних катастроф. Факторами, які визначатимуть ризик техногенних катастроф у майбутньому, будуть: російсько-українська війна, значна зношеність і застарілість небезпечних промислових виробництв, недосконалість технологій, критичне накопичення екологічно небезпечних відходів, низька кваліфікація персоналу, руйнівний вплив природних явищ, а також фінансово-економічні проблеми, що заважають державі надавати належну увагу запобіганню виникнення техногенних катастроф. Реалізація ризику може привести до відчутних загроз здоров'ю громадян, падінню економіки, карантинним обмеженням тощо

Імовірність реалізації ризику виникнення техногенних катастроф є дуже високою у короткостроковому періоді внаслідок ведення бойових дій на території України та нанесення ракетно-бомбових ударів по об'єктах критичної інфраструктури країни з боку збройних сил РФ. Водночас ситуація ускладнюється через надвисоку концентрацію промисловості в окремих регіонах України, у тому числі потенційно небезпечних промислових комплексів з агрегатами великої і надвеликої потужності, розвинуту мережу транспортних комунікацій, нафто-, газо- та продуктопроводів, велику кількість енергетичних об'єктів, використання у виробництві потенційно небезпечних речовин у великих кількостях, накопичення екологічно небезпечних відходів, активний видобуток корисних копалин, у тому числі з підземних родовищ тощо. На підвищення можливості реалізації ризику впливатиме недостатнє фінансування заходів безпеки на виробництвах, неналежне виконання процедур виведення з експлуатації промислових об'єктів..

В довгостроковій перспективі зі збереженням екстенсивних способів експлуатації економічних ресурсів можливість техногенних катастроф збільшуватиметься. Ця можливість також збільшуватиметься у разі розгортання кризових явищ у світовій економіці, які матимуть наслідками бажання виробників скоротити невиробничі витрати.

Варто акцентувати увагу на тому, що виникнення техногенних катастроф в Україні може мати кілька критичних наслідків, пов'язаних з особливостями окремих галузей і об'єктів:

руйнація каскаду дніпровських гідроелектростанцій призведе до появи "річкового цунамі", яке змие розташовані у заплаві Дніпра території з об'єктами житловою інфраструктури, промисловості і сільського господарства;

виникнення пожеж або виток небезпечних хімічних речовин на арсеналах, базах і складах Збройних Сил України може спричинити втрати серед населення і пошкодження промислових та інфраструктурних об'єктів;

руйнування, а також продовження експлуатації об'єктів атомної енергетики понад крайніх термінів без гарантій виробника може призвести до радіаційного забруднення великих територій;

руйнації або аварії на хімічних підприємствах також призводитимуть до забруднення територій, ураження населення, втрати сільськогосподарських земель тощо;

функціонування на території України біологічних лабораторій з особливо патогенними організмами підвищує можливість виникнення епідемій.

Масштабні техногенні катастрофи, як правило, матимуть транскордонний характер, породжуватимуть претензій з боку сусідніх держав і викликатимуть зростання міждержавних суперечностей. Крім того, вони призводитимуть до зменшення економічного потенціалу держави та відволікання ресурсів від вирішення інших нагальних проблем.

В цілому можливість появи наслідків техногенних катастроф значно залежить від особливостей об'єктів, конкретних умов і обставин, а також від своєчасності реагування державних органів. Можливість появи наслідків реалізації цього ризику оцінюється як висока, а розміри можливих втрат від техногенних катастроф можуть виявитись вищими за втрати від інших ризиків. Реалізація ризику буде мати суттєвий вплив на безпеку держави.

Несподівані руйнівні ризики. Основні несподівані руйнівні ризики можуть бути зумовлені чинниками, які визначають стан міжнародних відносин на геополітичному рівні, природними катаклізмами, а також принципово новими відкриттями.

Геополітичний рівень міжнародних відносин. Події, які можуть радикально вплинути на безпекове середовище і змінити геополітичний ландшафт, повинні мати світовий масштаб. Однієї з таких подій може статися зникнення одного з центрів світової сили внаслідок внутрішніх подій соціально-політичного характеру на кшталт розпаду СРСР. Певні підстави для цього існують. Вони полягають у тому, що в рамках встановленого горизонту передбачення в провідних країнах світу відбуватиметься транзит влади, який є вищою точкою протистояння правлячих еліт. Враховуючи наближення існуючої фінансово-економічної системи до межі стійкості, а з нею – й системи забезпечення світової безпеки, непримиренний характер внутрішніх соціально-політичних суперечностей, не можна виключати різкого загострення соціально-політичної ситуації, виходу її з під контроль, переходу до підбурюваного ззовні жорсткого протистояння у суспільстві і, в решті

решт, від'єднання регіонів, розпаду держави і втрати статусу світового центру сили. Такі події корінним чином змінять увесь хід розвитку безпекового середовища.

Для України такі події можуть сформувані як нові загрози, так й надати нові можливості. Зокрема, у разі “обрушення” одного із західних центрів сили, Україна втратить найсильнішого союзника і неминуче підпаде до російської сфери впливу. Протистояти цьому Україні буде дуже важко, це може привести до втрати суверенітету або державності взагалі. В той же час, у разі “обрушення” РФ, Україна може відновити суверенітет в АР Крим і на сході держави та навіть спробувати придбати нові території, оскільки стане центром тяжіння для слов'янських земель.

Таки події значно підвищать можливість самознищення людства у ядерній війні. У цьому випадку про майбутнє вже не йдеться.

Природні катаклізми. У майбутньому не можна виключати виникнення непередбачених подій катастрофічного характеру, які пов'язані з природними явищами. Ці процеси мають потужну і надвелику силу, їх негативний перебіг може завершити існування не лише окремих країн, але й в сьогоднішньої цивілізації. за станом на поточний момент ніколи не буде відомо, що саме з'явиться у якості природного катаклізму і чи з'явиться взагалі у наступному десятиріччі. В той же час, такі питання необхідно задавати для себе, щоб все спробувати підготуватись і протистояти наслідкам. Можливість загибелі людства внаслідок катастрофічних подій природного характеру має бути зрозумілою для усіх без виключення держав і перш за все світових гравців. Вона має бути тією платформою, що зосереджуватиме зусилля людства на пошуку спільного і розвитку неконфліктних відносин.

Нові відкриття, що змінюють реальність. Невтомний геній людства постійно рухає нашу цивілізацію, як здається, до вершин розвитку. Але, по-перше, не можна впевнено стверджувати, що індустриальна цивілізація є єдиним можливим і безсумнівно позитивним шляхом розвитку людства, а по-друге, не можна стверджувати, що обраний шлях розвитку не заведе людство до якоїсь пастки. Історія людства вже мала багато прикладів, коли генії створювали проривні технології, які повністю змінювали безпекове середовище. Не можна повністю виключати подібні випадки у майбутньому. Нові технології, відкриття можуть змінити, наприклад, принципи видобутку енергії, життя людини, виробництва продуктів харчування тощо. Не можна виключати можливість появи принципово нових засобів знищення, контролю за свідомістю людини тощо. Цей перелік можна довго продовжувати, але єдине, що можна стверджувати однозначно – не можна виключати появи нових проривних винаходів, наукових або навіть не зовсім наукових з точки зору традиційної науки результатів, які можуть повністю або частково змінити не лише безпекове середовище, але й цивілізаційний уклад взагалі. Можливість появи таких подій неможливо оцінити, але також немає підстав стверджувати, що вони взагалі не можливі.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Чому гібридну війну інтерпретують як простір невизначеності?
2. Розкрийте роль ідеології як компоненти війни
3. Розкрийте сутність маніпулятивного дискурсу гібридної війни
4. Чому паралельний світ є одним із механізмів гібридної війни?
5. Дайте характеристику ризиків геополітичного характеру та їх можливих наслідків для України
6. Дайте характеристику ризиків людських ресурсів та їх можливих наслідків для України
7. Дайте характеристику економічних ризиків та їх можливих наслідків для України
8. Якими можуть бути наслідки для безпеки України через техногенні катастрофи?
9. Які загрози для безпеки України зумовлюють несподівані руйнівні ризики?

ЧАСТИНА 2

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ВІЙНУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ БАГАТОПОЛЮСНОГО СВІТУ

ЛЕКЦІЯ 5. Еволюція способів, форм та цілей збройних конфліктів у XXI ст.

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 5.1. Смысловий вимір війни (збройних конфліктів)
- 5.2. Взаємодія держав крізь призму цивілізаційного підходу та імовірних війн у XXI ст.
- 5.3. Принципові особливості збройних конфліктів (війн) в індустріальну епоху
- 5.4. Принципові особливості збройних конфліктів (війн) у постіндустріальну епоху
- 5.5. Дестабілізація політичної ситуації як пріоритет у війнах постіндустріальної епохи
- 5.6. Геоекономічна та інформаційна складова як сучасних військових стратегій

5.1. Смысловий вимір війни (збройних конфліктів)

Онтологія війни та миру пропонує розуміння механізмів оволодіння реальністю, які використовує влада для панування над світом людини. Той, хто розпочинає війну, має на меті підкорити противника власній волі, тобто отримати владу, включити країну та її ресурси у власну сферу домінування. Тому справжньою метою будь-якої війни є влада у широкому розумінні. Якщо війна ведеться однією державою проти іншої, її стратегічна мета – встановити або розширити межі свого панування. Спротив агресії, навпаки, є способом відстояти власну свободу. Традиційні війни зазвичай відбуваються задля захоплення певних життєвих ресурсів. Смысловий вимір війни вищого рівня пов'язаний із функціонуванням ідеологічних систем з їх особливими уявленнями про порядок, за яким мають жити люди, та про цінності, якими вони мають керуватись у повсякденному житті.

На думку Е.Люттвака, усі аспекти ведення війни на одному чи більше театрах воєнних дій, так само як і підготовку до неї в мирний час, слід розглядати як прояв боротьби націй на рівні великої стратегії держав. На цьому рівні все, що має відношення до війни, розглядається у значно ширшому контексті внутрішньої політики, міжнародної дипломатії, економічної діяльності та всього іншого, що може послабити або зміцнити могутність нації.

Сенс війни визначається її політичними цілями. Військові дії не можуть вестись лише заради воєнної перемоги над ворогом. Війна повинна мати політичний смисл, певну користь для держави та її національних інтересів, як їх розуміє вище політичне керівництво. На це спрямована загальна стратегія війни. Тому головна функція стратегії держави полягає в тому, щоб координувати та спрямовувати ресурси країни або угруповання країн на досягнення політичних цілей війни, які визначаються цією стратегією (державною політикою). У смысловому вимірі війна – це не тільки фізичні дії, спрямовані на знищення противника. Як правило, відбувається протистояння різних систем порядку, якими живе людина, суперечливих моделей реальності, що мають вияв через дії суб'єктів з їхніми усталеними уявленнями. Війна на знищення виникає у площині фізичних дій, якщо суб'єкти не можуть або не бажають дійти порозуміння, адаптувати власні уявлення до уявлень інших, мають амбіції щодо підкорення інших або схильні вважати чужі уявлення про порядок загрозою власному існуванню. У будь-якому випадку в зіткненні, де задіяні фізичні, моральні, та когнітивні ресурси, відбувається насильство над волею й розумом іншого. При цьому

більше шансів на перемогу отримує той, хто використовує всі наявні у нього знаряддя насильства, не вагаючись у засобах і не шкодуючи ресурсів. Це надає йому перевагу над супротивником, який із якихось причин, наприклад морального характеру, воліє уникнути надмірних жертв.

Війна має власну логіку розвитку. Знищуючи матеріальні та моральні ресурси, потрібні для воєнних дій, війна сама заважає своєму продовженню, обертається власною протилежністю, коли проходить точку кульмінації та перетікає в стан пасивного умиротворення, невизначеного стану миру, який забезпечується переговорами або тимчасовим припиненням вогню. Лише в точці кульмінації, коли сили сторін вичерпані та використані всі засоби, втрачені надії на успіх, стає можливим досягнення стабільного миру. Але якщо війну перервати до того, як буде досягнутий стан її саморуйнування, то ніякого миру може й не настати. Тому так або інакше ескалація амбіцій, рано чи пізно припиняється внаслідок виснаження сил, нестачі ресурсів тощо. Тоді вектор спрямування зусиль переноситься на завдання миру та вдосконалення світу, Водночас, відмова від насилля фізичного не означає відмови від насильства інтелектуального. Сторони завжди намагаються затвердити в супротивника власні уявлення про світовий (післявоєнний) порядок, представити свою логіку міркувань як єдино правильну. У будь-якому випадку, зіткнення волі двох суб'єктів продовжується. Зумовлено це тим, що прагнення до інтелектуальної зверхності є одним з проявів волі до влади, тобто встановлення відносин панування та підкорення. Тому пропонуючи діалог та мирний обмін думками, насправді мають приховані прагнення з метою встановити свій контроль над свідомістю та волею іншого з метою оволодіти його ресурсами, соціальним капіталом тощо. Однак суб'єкт, упевнений у власній зверхності, рано чи пізно наражається на жорсткий опір з боку волі іншого, що володіє логікою, незбагненою для першого.

5.2. Взаємодія держав крізь призму цивілізаційного підходу до історичного процесу та імовірних війн у XXI ст.

Структура взаємовідносин на міжнародній арені значно ускладнилася після руйнування зони панування США–СРСР, які були побудовані на ідеологічних принципах після Другої світової війни та під впливом глобалізаційних процесів. Формування сучасного світового порядку значною мірою здійснюється на принципах приналежності до тієї чи іншої цивілізації. Для цивілізаційного підходу до історичного процесу характерна наявність взаємодії цивілізацій, які узагальнено можна представити наступним чином: діалог між цивілізаціями та конфліктна взаємодія. При цьому, соціальні явища та процеси на глобальному та національному рівні, змінюються із різною швидкістю. Тому у міждержавній взаємодії в кожен історичний момент в різних співвідношеннях проявляються архаїчні, сучасні та новітні погляди щодо концептуальних засад, елементів та динаміки формування структури архітектури світового порядку.

Водночас вказане співвідношення залежать від гостроти та масштабів невирішених проблем в тих чи інших сферах життєдіяльності суспільства та держав. Серед цих проблем, зокрема високий рівень невизначеності наслідків глобалізаційних процесів для глобальної та національної безпеки, зростання загрози втрати самодостатності національно-державної форми людського буття та ускладнення концептуального осмислення змістовних вимірів війни крізь призму кардинальних змін у тактико-технічних характеристиках засобів її ведення та у природі сучасних військово-політичних (збройних) конфліктів. Це дає підстави констатувати, що в сучасних умовах трансформації світового порядку:

зберігається конфліктний потенціал, який генерується протиріччями: міжцивілізаційними, геополітичними, економічними, політичними, військовими та іншими;

цивілізаційні фактори відіграють визначальну роль у формуванні геополітики держав та їх геополітичного позиціонування, а відтак формують геополітичний обрис сучасної цивілізації;

в соціокультурних координатах, вздовж ліній (меж) восьми цивілізацій, до яких належать західна, православно-слов'янська, конфуціанська, ісламська, японська, індуїстська, латиноамериканська, африканська (згідно концепції С. Хантінгтона) у майбутнього виникатимуть воєнні конфлікти (війни);

кожній з епох розвитку людської цивілізації (хвилі) відповідає певний тип війн (Е. Тоффлер виокремив три типи країн – слабзорозвинуті держави доіндустріальної (аграрної) цивілізації, середньорозвинуті держави індустріальної цивілізації і високорозвинуті держави постіндустріальної (техногенної) цивілізації; людство вже пройшло крізь війни аграрної та індустріальної епох і наближаються до епохи війн, визначальною складовою яких буде інформаційна (інформаційні технології).

Виходячи з викладеного можливі такі типи війн у XXI ст.:

між державами різних цивілізацій;

між державами одного типу (рівня) цивілізації;

між державами різних потоків і осередків цивілізації;

в середині кожного осередку і потоку сучасної цивілізації.

За прогнозами аналітиків різних країн імовірність виникнення великих (світових) війн у довгостроковій перспективі значно менша ніж імовірність збройних конфліктів середньої та низької інтенсивності. Водночас до російсько-української війни спостерігалось певне зниження значення військового фактору в міжнародних відносинах в порівнянні з невійськовими, зокрема фінансово-економічними факторами. Це призвело до стану, коли стратегія держав як правило більше ґрунтуватися на методах, засобах і прийомах досягнення очікуваних результатів без безпосереднього прямого збройного зіткнення з противником, які прийнято останнім часом називати «м'якою силою». Інструментарій вказаної сили досить широкий від технологій державного перевороту і так званих «кольорових революцій» до дипломатичних і фінансово-економічних.

Очевидно, що системний аналіз передумов, перебігу та наслідків російсько-української війни зумовлює гостру необхідність концептуального осмислення інструментів, які держави індустріальної та постіндустріальної цивілізації сьогодні вважають за доцільне використовувати для досягнення своїх геополітичних інтересів. Тому принципово важливим є розгляд уявлень про парадигму війни, місце і роль військової сили в практиці формування міждержавних відносин, що панували в індустріальну та характерні для постіндустріальної епохи.

У даному випадку під парадигмою війни розуміють зразки військової діяльності по досягненню перемоги у «гарячих» війнах шляхом застосування засобів ведення збройної боротьби. Парадигми війни конструюються на основі поглядів на війну та стійких тенденцій збройної боротьби, які, в свою чергу детерміновані науково-технічними революціями та революціями у військовій справі.

Парадигми війни є вихідними концептуальними моделями постановки та вирішення єдиного взаємопов'язаного комплексу впорядкованих стратегічних, оперативно-тактичних і тактичних завдань та воєнно-політичних проблем, пов'язаних із досягненням перемоги у війні. Тому вказані парадигми в конкретно-історичних умовах регламентують вибір форм і способів ведення бойових дій та характер військово-політичних та військово-управлінських рішень.

5.3. Принципові особливості збройних конфліктів (війн) в індустріальну епоху

Смисл простору в кожен епоху визначається тими уявленнями, які люди складають про середовище, в якому їм випало жити, методами пересування та ведення війни на суходолі й на морі, тими ставками, які суспільства (держави) вкладали в боротьбу, тобто ресурсами (людським, фінансово-економічним тощо), які вони вважали за доцільне спрямувати на ведення війни. Держав індустріальної епохи перш за все цікавило володіння землею та природними ресурсами, робочою силою і капіталом. За основу приймався постулат обмеженості землі та ресурсів. Тому основна боротьба проходила за володіння землею, водою, природними копалинами, тобто за розподіл сфер впливу за володіння цими ресурсами.

Суспільство будувалося по ієрархічному принципу. Здавалось, все можна було врахувати і проконтролювати. Економічна ефективність і науковий раціоналізм визначались ефективністю належного планування і контролю використання наявних ресурсів. Це вимагало створення відповідних бюрократичних структур державного управління (державного апарату). Тому сучасний

державний апарат з'явився саме в індустріальну епоху. Його організаційно-функціональна структура ґрунтується на адміністративно-командних принципах сформованих у ту епоху. Водночас в умовах, так би мовити “дефіциту ресурсів” характерних для індустріальної епохи основна мотивація діяльності від індивіда до держави (державного апарату) полягала в отриманні якомога більшої кількості матеріальних цінностей і благ. В цих умовах збагатитися можна було лише шляхом пограбування, тобто шляхом розширення “життєвого простору” національно-державних утворень.

Виходячи із зазначеного можна констатувати, що міжнародній порядок (світовий порядок) в індустріальну епоху був принципово територіальним. Він передбачав ті чи інші домовленості між суверенними державами (націями-державами) про розподіл простору. Концептуально і сьогодні він залишається територіальним, оскільки, незважаючи на глобалізаційні процеси, держава і нині розглядається, так би мовити, як власник певного простору. Тому кожен фрагмент цього простору може бути предметом конфліктів між державами (групами держав) або між соціальними групами всередині держави, якщо ці групи мають сепаратистські наміри (цілі).

Традиційна (класична) геополітика, зародилася на початку індустріальної епохи. Вона розглядала міжнародні відносини як силові відносини між державами. Системотворчим фактором тої чи іншої системи світового порядку були великі війни, які змінювали існуючий баланс сил. Водночас домінуючою була концепція отримання тією чи іншою державою (групою держав) повного передусім військового контролю над тим чи іншим простором. Це зумовлювало відповідну експансіоністську політику держав, спрямовану на розповсюдження і зміцнення свого військового, економічного, ідеологічного тощо панування над іншими державами. З часом набір інструментів проведення такої політики розширився за рахунок включення до неї невійськових засобів. Так, поява балістичних ракет у 60-х років ХХ ст., здійснила переворот у ієрархії стратегічних сил. Більшість географічних факторів (острівне положення, геоморфологічні особливості тощо) втратили для геостратегії провідних країн свій початковий смисл.

Водночас поява ядерної зброї стало базою війн п'ятого покоління. Однак ядерна зброя з моменту її появи переросла мету, заради якої вона створювалася. Її застосування навіть в обмеженій кількості в будь-якій війні з великою ймовірністю може призвести до ядерної катастрофи та загибелі людської цивілізації. Стало зрозумілим, що великим державам для досягнення своїх стратегічних інтересів мети не обов'язково було кожен раз застосовувати збройне насильство один проти одного. Тому в II половині ХХ століття стратегія великих держав була більше спрямована на встановлення контролю над потоками інформації, товарів, послуг, капіталів, робочої сили ніж над простором. Це свідчить про перехід від статичного до динамічного використання простору.

В епоху індустріалізації відбулося становлення і подальший розвиток війн четвертого покоління, які досі ще мають місце. Парадигма війн четвертого покоління передбачає:

- ведення збройної боротьби масовими арміями;

- метою збройної боротьби є знищення збройних сил противника;

- бойові дії розгортаються на досить протяжних фронтах (лінії зіткнення армій противників в смугах – зонах глибиною кількох десятків кілометрів) при недосяжності для ураження зброєю великих територій в тилу;

- збройна боротьба ведеться на землі, морі і в повітрі узгодженими діями всіх видів збройних сил і родів військ при вирішальній ролі сухопутних військ;

- головними об'єктами вогневого ураження є жива сила противника, війська, озброєння, бойова техніка, а головним методом дій є виштовхування, виснаження і захоплення території противника;

- зосередження основних сил на напрямку головного удару;

- головною силою збройної боротьби є людина, озброєна автоматичною зброєю і могутньою технікою;

- провідна роль тактики в накопиченні передумов для стратегічної перемоги;

- перемога у війні є результатом розгрому збройних сил противника, окупації його території, ліквідації політичного режиму.

Є сенс зауважити, що збройна боротьба, як основна форма боротьби у війні та її специфічний зміст, полягає в організованому застосуванні збройних сил для досягнення певних політичних і воєнних цілей. Характер збройної боротьби визначається сукупністю багатьох рис, які формуються під впливом характеру війни в цілому. При цьому характер війни має дві основні сторони: соціально-політичну та воєнно-стратегічну. Якщо для характеру війни визначальну роль відіграють її соціально-політичні ознаки, то характер збройної боротьби залежить від воєнно-стратегічних контурів війни, зокрема:

масштабу (локального, регіонального, світового);

складу воюючих сторін (двосторонній конфлікт або конфлікт між коаліціями держав); засобів збройної боротьби, що застосовуються (тільки звичайна зброя або зброя масового знищення);

тривалості (швидкоплинний або довготривалий хід подій);

форм і способів ведення бойових дій (загальний рівень розвитку військового мистецтва);

воєнно-географічних умов.

Слід також враховувати взаємозв'язок окремих сторін воєнно-стратегічного характеру війни.

Дослідження досвіду найбільш значних локальних війн і воєнних конфліктів другої половини ХХ – початку ХХІ століть дозволило визначити декілька їх характерних рис та особливостей.

1. Серед основних суперечностей і причин, що призводить до виникнення конфліктів, які впливають на їх хід і результат, домінуючу роль відіграють інтереси провідних держав світу, що не беруть участі у безпосередніх воєнних діях.

2. У конфліктах низької інтенсивності, як правило, висуваються територіальні, етнокультурні та етноконфесійні претензії, що переважно провокуються радикально налаштованими громадськими організаціями, політичними партіями та рухами.

3. Як основні потенціальні дестабілізуючі фактори в стратегії розв'язування локальних війн були використані випадки надання підтримки “державам–терористам”, “масові” порушення прав людини, порушення міжнародних режимів, що регулюють воєнно-політичні питання міжнародної безпеки (режим нерозповсюдження ядерної зброї, біологічної зброї та хімічної зброї, режим контролю над ракетними технологіями, режим багатостороннього експорту стратегічних товарів, режим обмеження передачі звичайних озброєнь, режим контролю за експортом звичайних озброєнь і високих технологій до країн з нестабільними політичними режимами та в регіони, де тривають воєнні конфлікти). Останнім часом особливо помітно, як деякі країни намагаються виправдати свої агресивні наміри і дії, посилаючись на рішення міжнародних інститутів.

4. Межі воєнних конфліктів небезпечно розширюються, зростає коло держав, національних інтересів яких вони торкаються.

5. В більшості локальних війн явно визначений агресор, що виступає за застосування військової сили для вирішення політичних суперечностей в міжнародних відносинах. При цьому на кінцевий результат дій значно впливає розуміння нації та національними збройними силами справедливого характеру війни, яка ведеться. Це дозволяє навіть в безнадійній ситуації переламати хід бойових дій і одержати перемогу над більш сильним противником.

6. У воєнних конфліктах локального масштабу, як правило, лише два учасника, які намагаються заручитися підтримкою союзників та міжнародної суспільної думки. Історичний досвід показує, що навіть моральна підтримка інших країн та міжнародного співтовариства допомагає воюючим. Якщо дружні країни залучаються до надання економічної, політичної і військової допомоги або до блокади противника, то такі дії суттєво впливають на хід і результат воєнного конфлікту і прирівнюються до безпосередньої участі в ньому.

7. Наступною характерною рисою локальних війн і воєнних конфліктів є те, що населення воюючих країн особливо чутливо ставиться до людських втрат, що, в свою чергу, сильно впливає на суспільно-політичну обстановку в країні. В країнах, де усвідомлено справедливий характер війни, населення активно допомагає уряду і збройними силами, піднімається на захист інтересів держави. В іншому випадку воєнні втрати можуть викликати негативне ставлення значної частини народу до владних структур, що обумовлено не стільки масштабами втрат, скільки їх невідповідністю цілям війни.

8. Усі локальні війни і воєнні конфлікти другої половини ХХ ст. велися із застосуванням в основному звичайних засобів ураження. Разом з тим окремі види зброї масового ураження, застосовувались, наприклад, в корейській (1950–1953 рр.), в'єтнамській (1964–1973 рр.) і ірано-іракській (1980–1988 рр.) війнах. Загроза масованого застосування засобів масового ураження, у тому числі і ядерного, існувала практично у всіх значних війнах сучасності. Водночас наявність у держави зброї масового ураження і засобів доставки стримує агресора у виборі застосовуваної ним зброї, а також у розширенні бойових дій.

9. Застосування в локальних війнах і воєнних конфліктах високоточної зброї, що обумовлено прагненням не тільки завдати максимально ефективного ураження противнику, але й зменшити непрямі втрати серед мирного населення противника.

10. Сучасна локальна війна (воєнний конфлікт), незважаючи на її місцевий і обмежений характер, у зв'язку з розвитком засобів збройної боротьби, містить у собі небезпеку нанесення протиборчими сторонами ударів по всій території воюючих держав, а не лише в районі ведення безпосередніх воєнних дій. Тому вогневий вплив може охоплюючи всю територію воюючих країн, і виходити далеко за межі дій сухопутних військ. Так, авіація НАТО завдала ударів по об'єктах, що розташовувались на всій території Югославії. Теж саме ми спостерігаємо й в російсько-українській війні.

11. Тривалість війн і воєнних конфліктів другої половини ХХ століття була різною: від шести днів у третій арабо-ізраїльській війні (5–10 червня 1967 р.) до восьми років у ірано-іракській війні (1980–1988 рр.). Це залежало або від досягнення цілей війни однієї зі сторін, або від ресурсного виснаження сторін. Принципово важливими чинником, який здійснює вплив на тривалість збройного конфлікту (війни) є досягнення поставлених цілей. Якщо одній зі сторін не вдається досягти поставлених цілей в короткі терміни, війна набуває затяжного характеру і призводить до непередбачуваних результатів (війни в Кореї 1950–1953 рр., В'єтнамі 1964–1973 рр., Алжирі 1954–1962 рр., в Афганістані 1979–1989 рр.). Як правило, здобути перемогу вдається стороні, що нападає, а також тому, хто зміг створити значну воєнно-стратегічну, морально-психологічну, вогневу і, головне, технологічну перевагу над противником.

У швидкоплинній війні угруповання збройних сил, що сформовані на професійній основі, виявляються сильніше регулярних збройних сил, які побудовані на інших принципах. Водночас, у затяжних війнах, як показує досвід, перевагу мають армії, побудовані на основі загального військового обов'язку, оскільки це дозволяє залучати до ведення бойових дій весь народ і в кінцевому рахунку добиватися успіху (війни в Кореї 1950–1953 рр., В'єтнамі 1964–1973 рр.).

Вивчення локальних війн і воєнних конфліктів показує, що на їх підготовку, розв'язання і ведення крім "класичних" військових факторів, (склад і характер угруповання сил противника, дислокація, фізико-географічні умови та оперативне обладнання театру воєнних дій тощо), здійснюють все більший вплив воєнно-політичні фактори. Йдеться зокрема, про: розвиток воєнно-політичної обстановки в регіоні; національно-етнічний та релігійний склад місцевого населення та його політичні настрої і традиції місцевого населення; ефективність інформаційно-психологічної боротьби.

З огляду на викладене, вирішення стратегічних і оперативних задач воєнного конфлікту реалізовувалось часто нетрадиційними способами, а саме досить типовим було:

одночасне вирішення різних за характером і змістом задач у різних, інколи ізольованих районах;

автономність дій частин і підрозділів при активізації бойових дій у містах та інших населених пунктах, у нічних умовах;

виконання задач збройними силами у тісній взаємодії з внутрішніми і прикордонними військами, спецслужбами;

явно виражений терористичний характер воєнних конфліктів (мирне населення воюючих сторін перетворилось у найважливіший об'єкт збройного впливу з боку всіх суб'єктів боротьби з метою в такий спосіб підірвати волю і здатність противника чинити опір).

Вироблені міжнародним співтовариством правила ведення війн грубо порушуються практично всіма учасниками воєнного конфлікту.

Отже, вивчення досвіду локальних війн і воєнних конфліктів другої половини ХХ – початку ХХІ століть дозволяє належним чином осмислити сутність і зміст явищ і процесів, що відбуваються у військовій справі на сучасному етапі, а також особливості російсько-української війни.

5.4. Принципові особливості збройних конфліктів (війн) у постіндустріальну епоху

Зростання значення інформації та знання, як такого, призвело до кардинального перегляду ієрархії цінностей та домінуванню інформаційної складової (комунікаційного чинника) в структурі сучасної цивілізації. Визначальними чинниками переходу до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації є залежність розвитку у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави від запровадження передових інформаційних технологій та глобалізація комунікацій.

Вплив комунікаційного чинника на формування постіндустріальної (інформаційної) цивілізації відображено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Вплив комунікаційного чинника на формування постіндустріальної цивілізації

Тип цивілізації	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Ієрархія цінностей	Природні ресурси, капітал	Знання, інформація
Спрямування боротьби	За сфери впливу	За здатність до нововведень
Тип структури влади	Бюрократія	Адхократія
Управління	Лінійне	Нелінійне
Сутність управління	Прямий контроль за сферами впливу	Використання знань для отримання інформації і відшукування найефективніших способів його застосування для досягнення результатів
Функції керівника	Службовець, який видає накази та розпорядження	Службовець, який відповідає за застосування та ефективність знань
Система управління	Чітка вертикаль влади	Матрична форма організації

Перехід до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації розпочався на початку 60-х років ХХ ст., коли почав формуватися геоекономічний простір, в якому сьогодні розгортається діяльність акторів сучасних міжнародних відносин (постіндустріальних держав, ТНК, міжнародних та неурядових організацій). Ряд дослідників вказують на вступ постіндустріалізації у найвищу фазу свого розвитку – техногенну фазу. Для останньої характерним є культ новацій, технологічних революцій, в результаті яких “зрізаються” життєздатні виробничі відносини на вигоду новітнім. Відбулося перегрупування стратегічних факторів – військовий фактор став включатися в цю технологію. Таким чином, в надрах постіндустріалізації зароджується нова модель – неоекономічна для якої характерним є нові суб’єкти розвитку та їх нова організаційно-функціональна форма. В цій ситуації можна очікувати:

виродження ТНК, які функціонують на відносно постійній основі, і заміна їх на тимчасово діючі консорціуми в рамках інтернаціонально-відтворювальних ядер (ІВЯ). Їх центральне завдання – реалізація товар-програм (соціально-економічних, культурних, структуро-формуєючих, і т. д.);

за утворенням ІВЯ слідує переродження урядових та державних органів.

Відтворювальні ядра, подолавши національні кордони і вбравши нові “позасистемні” компоненти, створюють умови для формування урядів, які будуть функціонувати на міждержавній основі, але в рамках цих ядер. Не виключно, що в майбутньому, по мірі “політизації” контуру економічних кордонів, нових організаційно-економічних форм, можливо виникнуть нові державні

структури. Таким чином, неоекономіка здійснює перекомпановку світового гео економічного атласу по новій, виробничій схемі.

Прикладом зазначеного може слугувати намагання Європи до неоекономічного симбіозу. Високим темпами відбувається нарощування європейського інтернаціоналізованого відтворювального ядра (ЄІВЯ). Перша фаза – оформлення ЄС. В рамках цього ядра по-новому виглядає військовий фактор. НАТО стає невід’ємною частиною, милітаризованою компонентою європейського відтворювального ядра. Виходячи з цього спостерігалися спроби, наприклад, з боку Франції очищення від “сторонньої” військової машини, зокрема американської, яка тяжіє до “своїх” ядер.

У даній ситуації намагання низки східноєвропейських країн увійти до ЄІВЯ лише за формою набуває військовий підтекст. Тому в рамках високих гео економічних технологій можливим є механізм перегрупування військових альянсів через блукаючі ІВЯ, конфігурація яких не співпадає з конфігурацією військових союзів. Окрім того, принципи неоекономіки залучають до цих процесів, свого роду, реліктові системи, які ґрунтуються на національно-етнічних, культурних коренях. Тобто, проглядається механізм ослаблення, розмивання і, насамкінець, розрив будь-яких альянсів на військово-політичній основі. Все це свідчить про те, що з часом військовий контроль над простором все більше буде відходити на другий план на користь економічному та інформаційному.

Варто також зазначити, що більшість дослідників констатують перехід найбільш розвинених країн до підготовки застосування військової сили у війнах шостого покоління для якої буде характерним застосування звичайної, але високоточної зброї. Як свого часу зазначав український дослідник С. Бодрук війни шостого покоління, швидше за все, не будуть довготривалими, і весь процес збройної боротьби протікатиме більш швидкоплинно за законами й правилами, нав’язаними найсильнішою стороною. Це означає, що використання військової сили все частіше буде зводиться до обмеженої і превентивної демонстрації волі до її застосування, а також вражаючих технічних можливостей, ніж до повномасштабного застосування бойової могутності.

Водночас, військові конфлікти (війни) між державами, які не належать до групи країн постіндустріальної цивілізації, ще упродовж тривалого часу зберігатимуть якісні риси аналогічні конфліктам ХХ ст. Проте міждержавні та міжкоаліційні збройні сутички здатні повністю демонтувати звичні стереотипи розв’язування війн за сценаріями Першої та Другої світових війн.

Наприкінці ХХ ст. ми стали свідками того, як в ході протиборства на міжнародній арені без безпосереднього застосування збройної сили розпадалися держави та коаліції держав – СРСР, Варшавський договір, Югославія, Чехословаччина та інші. Тобто США і НАТО досягали своєї політичної мети без застосування збройних сил проти держав, які призупинили своє існування (за виключенням Югославії). Це дає підстави констатувати про важливі тенденції сучасного силового протистояння у світі як застосування новітніх технологій для повного або часткового паралічу економіки та управління масовою свідомістю громадян.

Таким чином “безкровна” війна між провідними державами стає дедалі більше розповсюдженим засобом вирішення міждержавних суперечностей. У всякому випадку прями дії їх збройних сил обов’язково будуть доповнені опосередкованими інструментами силового впливу на супротивника. Серед цих інструментів чільне місце посідатимуть економічні, політико-дипломатичні, ідеологічні, інформаційні та інші, які активно будуть використовуватися для кардинальної зміни ситуації на власну користь. Тобто комплексне застосування цих інструментів кінцевим результатом матиме зміни військово-політичних та соціально-економічних характеристик супротивної сторони. При цьому стратегія держав для досягнення очікуваного результату, як правило, передбачає підтримку сильного покровителя-союзника (союзників), нав’язування (генерування) противнику низки інших проблем (економічних, іміджевих тощо).

Військові конфлікти 90-х років ХХ ст., в яких безпосередньо приймали участь США, свідчать також про тенденцію щодо посилення ролі “небойових” форм протиборства в ході розгортання військових дій. На думку американських військових теоретиків, використана ними концепція “стратегічного паралічу” є логічною і своєчасною заміною застарілої школи військової думки. Йдеться про заміну стратегії ведення війни на знищення супротивника на стратегії його

виснаження. Ця концепція також ґрунтується на силовому вирішенні, але включає не тільки фізичний, а й ментальний та моральний виміри. Тобто метою концепції “стратегічного паралічу” є виведення із ладу організаційно-функціональної спроможності супротивника передусім на рівні стратегічного управління у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави, а не його знищення. Вважається, така стратегія дозволяє досягти максимально можливого політичного ефекту або вигоди з мінімально необхідними військовими зусиллями або витратами.

Є всі підстави стверджувати про апробацію тих чи інших елементів концепції “стратегічного паралічу” і в російсько-українській війні, як з боку Російської Федерації, так і України та країн, які її підтримують у цій війні (передусім США).

На початку ХХІ ст. американські фахівці стверджували, що “гарячі” міждержавні війни, вичерпають себе упродовж найближчих трьох десятиріч. Такі війни орієнтовані на взаємне руйнування і виснаження, що, на їх думку, в сучасних умовах втрачає економічний, соціально-політичний і екологічний сенс. Проте війни в Афганістані, Лівії, Іраку, і особливо в Лівії, яку самі США вели разом із союзниками та й російсько-українська війна, поки що не дозволяють бути такими «оптимістами». “Гарячі” міждержавні війни орієнтовані на взаємне руйнування і виснаження, поки що є реальністю сучасного міждержавного протиборства.

З іншого боку, існування можливості досягнення політичних цілей, економічного та духовного “підкорення” народів, нав’язування їм вигідних для провідних держав моделей розвитку без застосування військової сили – шляхом ведення цілеспрямованої дипломатичної, економічної, інформаційної, ідеологічної, психологічної та інших форм боротьби є незаперечним фактом. Тому серед політиків, журналістів та інших досить розповсюдженими стали соціальні конструкти типу «економічна війна», «інформаційна війна» тощо. Проте війни, із застосуванням лише невійськових засобів не може бути як такої, оскільки головна ознака війни, полягає в застосуванні збройного насильства.

5.5. Дестабілізація політичної ситуації як пріоритет у війнах постіндустріальної епохи

В кінцевому підсумку основною метою проведення операцій з використанням традиційних та нетрадиційних засобів протиборства є здійснення дестабілізації політичної ситуації у регіоні, країні, створення умов для досягнення певної цілі, наприклад, зміни курсу держави. Як правило, вказана дестабілізація ніде та ніколи не може бути самоціллю. Для з’ясування мети здійснення будь-якої операції, її вивчення або захист від неї необхідно розглядати події відповідно до ситуації. Є досить широкий набір методик, інструментів та сценаріїв проведення таких операцій. Більшість із них фактично побудовані за схемою, в якій як основні потенціальні дестабілізуючі фактори можуть бути використані, зокрема:

- кризові явища суспільно-політичного життя в столиці держави, що свідчить про “точкове” сприйняття геопростору, яке характерне переважно для держав постіндустріальної цивілізації;
- етнотериторіальні люфти в геополітичній структурі регіонів світу, що свідчить про “суцільне” сприйняття геопростору державами як індустріальної так і постіндустріальної цивілізацій;
- масові порушення прав людини;
- надання підтримки “державам–терористам”;
- порушення міжнародних режимів, що регулюють воєнно-політичні питання міжнародної безпеки.

Наявність та активація цих фактори надає можливість державі-нападниці здійснити: дискримінацію влади держави-супротивника у вирішенні зазначених проблем з метою її подальшої делегітимізації;

створення та подальша підтримка сепаративних рухів, опозиції тощо, включаючи за необхідності і військову допомогу (підтримку);

приведення опозиції, політичні цілі якої знаходяться у руслі національних цілей держави-агресора до влади;

інституційне закріплення позитивних результатів операції.

Безумовно, силові компоненти зовнішньої політики держав доіндустріальної та індустріальної цивілізації досить тривалий час будуть як і раніше пов'язані із веденням "гарячих війн", які розгортатимуться в геополітичному та геостратегічному просторах.

В основі цих війн лежатимуть устремління до панування на певних життєвих просторах інших національних утворень, а також бажання підтримувати свій вплив не лише дипломатичними, але й військовими засобами, різноманітними інтригами, зокрема шляхом маніпуляції сіткою державних кордонів. Водночас, як правило, апелюючи до геополітичної пам'яті та відновлюючи ознаки давно минулих епох, а також вплітаючи у підсвідомість теперішніх та наступних поколінь геополітичний менталітет мислення.

Геополітика завжди міцно утримує в геополітичній пам'яті народів та їх лідерів криваві конфлікти минулих етапів історії, підбурюючи психоз суверенізації, політичної помсти і відсічі, перегруповуючи, залежно від конкретної ситуації та інтерпретації історичних фактів ворогів, друзів, союзників, партнерів тощо. Тому в геополітичному просторі закріплюються не лише національні інтереси, але й інтереси наднаціональних структур, які вбирають всю зазначену гаму геополітичного мислення. Через це класична геополітика (її основні концептуальні ідеї) не сходять зі сцени міждержавного протиборства.

При цьому варто акцентувати увагу на тому, що розуміння сутності геополітики як просторової логіки державної політики є не якесь безладне накопичення тих чи інших придбаних володінь, а системне впорядкування самого простору. Тому геополітика тяжіє до безликої тотальної війни за переосмислення світу як універсального простору, під яким, наприклад Челлен Р. розумів імперію. Поступово така війна в геостратегічному просторі редукує до типу суто територіальної прив'язки військових операцій ("у В'єтнамі", "в Україні", "в Афганістані"). Саме тому дестабілізація політичної ситуації в країні-жертві шляхом маніпуляції геополітичною пам'яттю вплітаючи у підсвідомість населення геополітичний менталітет мислення характерний для війн попередніх епох залишається одним із пріоритетів у стратегіях війн постіндустріальної епохи.

В цілому перебіг соціальних змін впродовж другої половини ХХ століття призвів до стану, коли сучасним державам стало важко контролювати не лише політику, економіку, міграцію населення, інформаційний простір та сферу мілітаризації, але й головне – майже всі прояви нелегітимного збройного насильства. Звичайними стали незаконні організовані збройні формування типу повстанських армій, терористичні акції, які є визначальними факторами (суб'єктами) дестабілізації політичної ситуації.

В ході постійної боротьби за світове панування, яка ведеться інакшими методами та засобами, ніж раніше, періодично виникають конфліктні ситуації в різних регіонах світу. Реакцією на це є поява міжнародного тероризму. Якщо раніше держави боролися використовуючи збройне насилля або зброю геноциду і відповідно зустрічали протидію такою зброєю з боку держав – суперниць, то в сучасному світі насилля здійснюється в основному інформаційною та економічною зброєю. Остання доступна виключно державам постіндустріальної цивілізації, тоді як політичний тероризм є однією із форм ведення боротьби за виживання державами доіндустріальної та індустріальної цивілізацій. Тому міжнародний тероризм, який США та їх союзники представляють світові як варварство, глобальну загрозу світовому порядку насправді є геополітичним модусом дестабілізації. Адже, для нанесення випереджальних ударів по потенціальним базам тероризму використовується і пряме вторгнення в окремі країни чи регіони збройних сил з послідуною окупацією та зміною керівництва країни-регіону. Ці вторгнення фактично являються локальними війнами різної інтенсивності і розмаху. Як приклад, можна розглядати військову операцію США в Афганістані проти талібів.

5.6. Геоенкономічна та інформаційна складова сучасних військових стратегій

Геоенкономічна парадигма, як основа військових стратегій держав. Безпекова складова зовнішньої політики держав постіндустріальної цивілізації, міжнародні відносини яких ґрунтуються на геоенкономічній парадигмі, вже не пов'язана безпосередньо із завоюванням територій та навіть

з прямим підкоренням економічного простору противника. Вона головним чином має за мету нав'язування оточенню своєї політичної волі і бачення майбутнього. Тому принципово важливим стає встановлення і досягнення стратегічних горизонтів, які визначаються геоекономічною конкуренцією і масштабами управління стратегічними для національної безпеки ризиками, а також на зміцнення чи піддрив (руйнування) соціально-економічної системи тієї чи іншої держави.

Політичні лідери провідних країн світу, які досягли стадії постіндустріального розвитку, розуміють, що їх національні ресурси обмежені, а це є реальною загрозою для них втратити статус великих держав. Обмеженість ресурсів на планеті є об'єктивною реальністю. Тому вони вважають, що єдиним шляхом нейтралізації вказаної загрози є максимально можлива мобілізація "чужих" накопичених національних багатств. Тобто така мобілізація розглядається як визначальна передумова забезпечення подальшого розвитку власної постіндустріальної моделі економічного розвитку. Це зумовило розробку та практичну реалізацію державами, які досягли стадії постіндустріального розвитку відповідних стратегій головною метою яких є фактично грабунок інших країн, в тому числі із використанням військово-економічного фактору. Підтвердженням цього є, зокрема військові конфлікти та військова присутність провідних держав в ресурсних регіонах планети (Ірак, Кувейт, Сирія).

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що межа між геоекономічним і геополітичним впливами та прямим силовим втручанням все більше "розмивається", оскільки основою геостратегії провідних держав світу стає геоекономічна парадигма метою якої є геоекономічний експансіонізм, а військовий фактор її доповнює. Варто акцентувати увагу на тому, що на відміну від торгових війн, які раніше мали місце в історії у геоекономічних війнах діють свої специфічні стратегічні прийоми конкурентної боротьби. Серед них:

- завуальовані механізми переливання національного і світового прибутку;
- різноманітні методи руйнування економічної критичної інфраструктури;
- апробовані відповідні процедури оперування фінансово-кредитними ресурсами на світовій господарській арені, завершальним підсумком яких часто є "кредитний удар";
- трансформація та втрата функціональної спроможності через проведення тих чи інших реформ соціально-економічної та інших систем забезпечення життєдіяльності суспільства та держави (вказані реформи, як правило, ретельно готуються та інформаційно підтримуються різними «незалежними» неурядовими, міжнародними і національними організаціями та експертами, які насправді є «агентами впливу»).

Геоекономічні війни також суттєво відрізняються від "холодних війн". Основним ядром і певною мірою двигуном в геоекономічних війнах є наявність потужного мілітарного (силового) компоненту в національній економіці. Для цього ще в період "холодної війни" були відпрацьовані відповідні та ефективні прийоми включення вказаного компоненту в економічну політику держав, зокрема шляхом:

- нагнітання воєнних загроз;
- штучне моральне старіння озброєння та бойової техніки;
- формування широкомасштабних глобальних "ініціатив" (американська стратегічна оборонна ініціатива (COI) є типовим прикладом);
- підбурювання до національно-етнічних та релігійних конфліктів;
- висунення територіальних претензій.

Все це в сукупності призводило до гонки озброєнь та сформувало глобальний ринок озброєння, тобто ще під час "холодної війни" було запущено механізм оперування високими геоекономічними технологіями.

При цьому у сучасному глобалізованому світі жодна держава, не може уникнути жорстокого впливу на геоекономічному просторі. У неї є лише дві альтернативи, тобто вибір однієї з двох можливостей, що виключають одна одну.

Перша альтернатива, держава вбудовується у світову систему інтернаціонально-відтворювальних ядер (її туди приймають), тобто вона стає частиною глобальної виробничої інфраструктури і тим самим займає свою нішу в інтернаціональному відтворювальному процесі. Внаслідок цього у неї з'являється можливість отримувати частину світового прибутку та разом з

іншими членами «ядра» диктувати свої умови (правила) поведінки іншим на геоекономічному просторі.

Друга альтернатива, держава витісняється на та так би мовити на “господарчий двір” по обслуговуванню держав інтернаціонально-відтворювальних ядер, у тому числі війн, які вони ведуть в сучасну епоху. Внаслідок цього територія цих країн перетворюється у полігони випробування, де проходить перевірку новітня зброя зовнішньоекономічних війн. Така політика спричиняє руйнівний вплив на національні економіки, і участь їх в цьому процесі супроводжується пасивною реакцією на найменші геостратегічні глобальні “ініціативи”.

Ряд дослідників провівши аналіз воєнних конфліктів в останні десятиріччя не без підстав стверджують, що основним завданням цих конфліктів є передусім руйнація провідними країнами інфраструктури (індустріальних осередків) держав індустріальної епохи з метою подальшого геоекономічного освоєння тих чи інших держав (або частини їх територій). Насправді часто дійсно відбувається масштабна операція шляхом знищення існуючих індустріальних популяцій, руйнування центральних (базових) вузлів обраного анклав (транспорту, комунікацій, системи зв'язку, інфраструктури елітних статей експорту тощо). Інакше кажучи, обирається “жертва” для “розчищення” території, де можна впровадити новітні технологічні ідеї. При цьому воєнним конфліктам, як правило, передують формування світових консорціумів, здатних швидко створити нову інфраструктуру на заміну знищеної.

Початком цих процесів стали кувейтська та іракська кризи та певною мірою події в Югославії. Вони показали, що вперше у світовій історії лідери країн, які досягли стадії постіндустріального розвитку просуваючи свої геоекономічні інтереси відійшли від традиційних мирних (часто потаємних) методів просування цих інтересів до військових (силових), кинувши відверто агресивний виклик етнонаціональним системам.

Таким чином, сьогодні у збройних конфліктах стратегічний акцент зроблено на військово-економічному симбіозі, тобто вплетені військових компонентів не в геополітичні (як раніше), а геоекономічні системи з метою просування національних геоекономічних інтересів, які делеговані державі ТНК. При цьому аналіз передумов та наслідків регіональних збройних конфліктів дозволяє стверджувати, що геополітична функція дестабілізації в державах (регіоні) полягає в руйнуванні політичних, економічних та інших структур на просторі, який готують до геоекономічного засвоєння, а сам регіональний конфлікт є поодиноким локальним сюжетом тотальної війни в геоекономічному просторі.

Якщо під цим кутом розглядати російсько-українську війну, то тоді стають зрозумілими і руйнування російськими ракетними ударами української енергетичної системи, і підриви трубопроводів «Північного» потоку і різноманітні, передусім економічні, санкції не тільки проти Російської Федерації (що зрозуміло), а й інших країн, які є конкурентами інтернаціонально-відтворювального ядра, очолюваного США, наприклад проти Китаю.

В цілому в сучасних умовах для будь-якого регіонального конфлікту характерними є такі фактори:

збудження настроїв аморфних соціальних спільнот (етнічних, релігійних тощо) персоніфікація, провокування їх зіткнення, що, як правило призводить до кровопролитних зіткнень (як це було в Лівії, Сирії та інших країнах);

ескалація конфлікту із втягненням в нього ближніх і дальніх держав, загроза їм дезінтеграцією; період “виснаження” від конфлікту як на національних теренах, так з боку «світової» спільноти; деескалація конфлікту і підведення під шкалу геополітичних статусів, меншин і автономій, які гарантовані міжнародними силами;

Активізація вказаних факторів дозволяє ліквідувати історичні претензії і розірвати традиційні відносини політичних суб'єктів на території, яка підготовлена до інтернаціоналізації. При цьому геоекономічним фактором інтернаціоналізації виступає єдиний ринковий простір. Це дає підстави констатувати, що регіональний конфлікт – це не війна в основі якої ті чи інші суперечності, вирішення яких у подальшому призводить до встановлення миру, а безплідне кровопролиття спровоковане ворожнечею сторін перед лицем “повчальної” світової спільноти. У своїй геополітичній кульмінації регіон виступає як територіальна проекція ініціативи вказаної спільноти.

Вирішення регіонального конфлікту завершується переводом його в геоекономічний стан регіональної економічної співпраці з країнами інтернаціонально-відтворювальних ядер та структурами, які вони і створили (МВФ, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, ТНК тощо). Наприклад, економічна допомога Югославії та Іраку була декларована на згадку конфлікту.

Таким чином, сьогодні війна як соціальне явище набуває нових форм та геополітичних характеристик. Зокрема, все частіше робляться спроби розширити поняття “війни”, виходячи за межі продовження політики засобами лише збройного насильства. Висуваються пропозиції щодо розуміння війни як найвищого ступеня будь-якого протистояння, включаючи й мирні її форми (економічну, інформаційну і т. ін.).

Водночас відбувається зміна концепції тотального контролю над простором, характерної для системи “метрополія-колонія”, концепцією контролю над “лініями” – комунікаціями, матеріально-речовими та інформаційними потоками, а також над геополітичними базами, що виключає необхідність окупації всієї території держави. При цьому військовий контроль над простором все більше поступається місцем контролю економічному, що має власний простір – геоекономічний. Тому основою сучасної експансії є економічна агресія, а стратегічний акцент робиться на військово-економічному симбіозі, який передбачає вплетення військових компонентів не в геополітичні, а геоекономічні системи національних інтересів. При цьому держави доіндустріальної та індустріальної цивілізації, як і раніше будуть вести війни, що розгортатимуться в геополітичному та воєнно-стратегічному просторах, а постіндустріальної цивілізації - переважно геоекономічні війни, в яких пряме застосування військової сили пов’язане із геополітичною функцією дестабілізації простору, який готується до геоекономічного засвоєння.

Інформаційна складова у війнах постіндустріальної епохи. Домінування інформаційної складової у формуванні постіндустріальної цивілізації якісно змінило військову стратегію і тактику.

По-перше, зникають чіткі межі між різними рівнями військових дій;

По-друге, здійснюється розширення простору військового впливу і скорочення його часу (зникає географічно заданий традиційний театр військових дій);

По-третє, оперативні і тактичні дії в інформаційному просторі випереджають суто фізичні дії.

По-четверте, “інформаційна агресія” як правило, має місце на початку військових дій.

Варто зазначити що початок та хід російсько-української війни переконливо підтверджують вплив інформаційної складової на військову стратегію і тактику збройних формувань Російської Федерації та України.

При цьому активне застосування різноманітних невійськових засобів, а також інформаційних є головною особливістю протікання першої фази сучасних війн. Неможливість вирішення міждержавних протиріч без застосування військових засобів зумовлює перехід політичного процесу до другої фази війни. Саме друга фаза є фактично війною, оскільки застосовується збройне насильство, ллється кров, руйнується життєво важлива для людини інфраструктура.

Переважна більшість фахівців не без підстав розглядають можливість інформаційного впливу на психіку та свідомість військовослужбовців і цивільного населення інших країн як один із елементів своєї військової могутності. Тому цей вплив розглядається як відносно самостійний вид інформаційної зброї, застосування якої має за мету досягнення як політичних, так і військових переваг.

Сьогодні провідні у військовому відношенні держави світу визначили інформаційну війну як елемент протистояння XXI століття. Підготовка до неї розгорнута в США, країнах НАТО, Росії, Китаї та в інших країнах на концептуальному, інформаційно-технологічному, організаційному рівнях. Нове покоління засобів, що їх отримує керівництво розвинених країн у результаті вдосконалення інформаційної зброї, дозволяє уже зараз досягнути могутності та ефективності, яке наближується до видів зброї масового знищення. Тому на думку дослідників інформаційне протистояння у безконтактних війнах варто розуміти як нову стратегічну форму боротьби сторін, де використовуються спеціальні способи і засоби для досягнення стратегічних цілей, і кваліфікувати їх можна як війни сьомого покоління.

**Питання для повторення та обговорення
на семінарських заняттях**

1. Розкрийте зміст Дайте характеристику смислового виміру війни (збройного конфлікту)
2. Дайте характеристику особливостям взаємодія держав крізь призму цивілізаційного підходу та імовірних війн у XXI ст.
3. Які принципові особливості збройних конфліктів (війн) в індустріальну епоху?
4. Які принципові особливості збройних конфліктів (війн) у постіндустріальну епоху?
5. Чому дестабілізація політичної ситуації є одним із пріоритетів у війнах постіндустріальної епохи?
6. Розкрийте роль геоекономічної складової сучасних військових стратегій
7. Розкрийте роль інформаційної складової сучасних військових стратегій

**ЛЕКЦІЯ 6. Революції у військовій справі та їх
вплив на ведення війни**

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 6.1. Сутність та принципові ознаки революції у військовій справі
- 6.2. Вплив революції у військовій справі на стратегію війни
- 6.3. Військово-технічні революції та вимоги до озброєння і технічних засобів захисту
- 6.4. Основні тенденції сучасної збройної боротьби та парадигми війн 4-го і 6-го поколінь

**6.1. Сутність та принципові ознаки революції
у військовій сфері**

Загальною проблемою в сфері забезпечення воєнної безпеки держави є адекватне реагування на загрози у військовій сфері. Успішне розв'язання цієї проблеми неможливе у межах традиційних підходів до прогнозування загроз та забезпечення належного рівня воєнної безпеки держави.

В процесі воєнної глобалізації і домінуванні інформаційної складової в структурі сучасної цивілізації невпинно ускладнюється зміст і характер війн. Ця обставина викликає зміни у підходах щодо збройного захисту державою національних інтересів та визначає зв'язок загальної проблеми з найбільш важливими завданнями дослідження тенденцій сучасної збройної боротьби та ускладнення змістовних вимірів війн. Вирішення цих завдань має принципове значення, оскільки затримка у зміні традиційних підходів забезпечення воєнної безпеки держави призводить до консервації відставання у воєнно-політичній сфері від провідних країн світу, а відтак ускладнює захист національних інтересів.

Аналіз виконаних досліджень дозволяє дійти висновку, що проблеми ускладнення змістовних вимірів війни на основі динамічних змін як у тактико-технічних характеристиках, так і у самій природі військових дій сучасності постійно перебувають у колі наукового дискурсу. Водночас лишаються недостатньо вивченими проблеми, що спричинені фундаментальною суперечністю в розвитку воєнної науки й практики, а саме: стратегія, оперативне мистецтво, тактика, прикладні військово-гуманітарні дисципліни адаптуються до динамічних змін у зброї, бойовій техніці з певним запізненням. Для подолання інерції воєнно-політичної свідомості суспільства та неспроможність її швидкої адаптації до змін у контексті воєнної глобалізації, необхідно системно осмислювати як характер військово-технічної революції, так і сучасні тенденції в еволюції збройної боротьби.

Характерною особливістю еволюції військової сфери є залучення до неї новітніх науково-технічних ідей та досягнень. Це дозволяє вдосконалювати наявну зброю та створювати принципово нові зразки військової техніки. Революційні зміни в засобах збройної боротьби

упродовж ХХ століття породили феномен тотальної війни. Тобто, військова техніка стала найбільш радикальним засобом перетворення світу.

Вікторіо Гльосе не без підстав стверджував, що техніка перетворилася на панівну структуру сучасності, в чому власне і полягає небезпека перетворення світу засобами техніки, оскільки вона є засобом для реалізації різних цілей. Досить поширеним уявленням про техніку є етично нейтральний феномен, що ґрунтується на переконанні щодо техніки як тільки засобу, який застосовується і на зло, і на добре. Однак, з іншого боку, сучасна техніка не просто пропонує свої засоби, але й зацікавлена в їх використанні, залучаючи сюди інвестиції. Це зумовлено тим, що наука орієнтується на техніку, а техніка – на капітал. Тому техніка потрапляє до дедалі більшої політичної та економічної залежності від капіталу, і водночас навіює потребу у власному застосуванні.

В контексті сучасного розвитку техніки постає питання щодо необхідності обмеження появи нових засобів, зокрема, новітніх зразків військової техніки. Це обумовлено тим, що доки відносини між державами ґрунтуються на відносинах природного стану (війни всіх проти всіх), винаходження нової зброї є обов'язком кожної держави, адже якщо цього не зробиш ти, це зробить інша держава, і тоді неминуча залежність від неї. При цьому навіть за гіпотетичної умови взаємного роззброєння залишається проблема технічного знання. Воно само по собі аж ніяк не зменшується. Тому подолати хворобливу підозру, що інший потай озброюється, складно. Окрім того Вікторіо Гльосе звертає увагу й на побічні наслідки розвитку техніки: екологічні, економічні та політичні.

Прикладом політичних наслідків технологічних інновацій є феномен тотальної війни. Починаючи з ХІХ століття, механізація зброї, транспорту й комунікацій уможливили ведення війн у таких масштабах, які важко було уявити в минулому. Війни, в підготовці яких бере участь весь народ і які ведуться народами проти інших народів у глобальному масштабі, стали в ХХ століття реальністю.

Перебіг соціальних змін упродовж другої половини ХХ століття ознаменувався зміною парадигм міжнародних відносин та війни. Це у свою чергу спричинило вплив на шляхи та методи відстоювання національних інтересів за допомогою військової сили. В результаті грандіозних економічних досягнень у низці провідних країн світу продовжується воєнно-технічна революція, активно формується матеріально-технічна база, основу якої становлять високі технології. При цьому найважливішу роль відіграють мікроелектроніка, оптоелектроніка, сенсорна техніка, а також нові технології виробництва й застосування високоякісних матеріалів.

Застосування в економічно розвинених країнах вже створених передових технологій у військовій сфері дозволяє створювати та накопичувати зброю, котрою можна буде по-новому вести як ударні, так і оборонні дії збройних сил у межах війн четвертого покоління. Поряд з уніфікацією зброї зростає багатоманітність її базування: повітря, суша, море, космос. Проте це не означає, що такі зміни, пов'язані з революційними процесами у військовій справі. Сьогодні, незважаючи на досить часте вживання поняття “революція у військовій справі”, до цих пір немає строго наукового визначення цієї категорії. Її тлумачення зазвичай пов'язують із появою практично будь-якого нового виду зброї: меча, списа, автомату, танка, літака, корабля, космічного апарату тощо. Проте не в кожному випадку можна вести мову про революцію, так як не кожна нова зброя революціонує військову справу. Революція передбачає різкий перехід від одного якісного стану до іншого. Поява навіть самої нової зброї, воєнної техніки не обов'язково призводила до корінної зміни форм та способів збройної боротьби та ведення війн. У кращому випадку нова зброя могла спричинити зміни в тактиці або оперативного мистецтва.

Сліпченко В.І. вперше запропонував поняття “революція у військовій справі” розглядати стосовно до історичної епохи з чіткої позиції зміни війни в цілому. Це дозволило йому виокремити шість революцій у військовій справі та дати відповідні характеристики шести поколінь війн.

1. Перша революція у військовій справі відбулася у ту історичну епоху, коли для воєнного протистояння замість каміння та палиць воїни стали застосовувати спеціально виготовлені списи, мечі, луки, стріли, а також бойовий обладунок. Три з половиною тисяч років із п'яти з половиною тисяч років існування цивілізації на нашій планеті велися контактні війни першого покоління у

вигляді рукопашного протиборства із застосуванням холодної зброї. За цей період часу багаторазово мінялась зброя. Із більш міцного матеріалу виготовлялись мечі, кольчуги, шоломи, але війни не міняли якісного стану і продовжувалися вестися способами першого покоління.

2. У XII – XIII ст. війни першого покоління поступилися місцем війнам другого покоління. Друга революція у військовій справі була пов'язана з винайденням пороху, а з ним – вогнепальної зброї: гвинтівок, пістолетів, гармат. Відбувся різкий перехід від одних війн до інших. Війни другого покоління також були контактні, але велися вже зовсім інакше, ніж у першому поколінні. Ураження противника могло здійснюватися на деякій дистанції. Війни другого покоління проіснували біля 600 років.

3. Приблизно 200 років тому науково-технічний прогрес сприяв винайденню нарізної зброї й технології її виробництва. Зброя стала більш точною при ураженні цілей, більш далекобійною, багатозарядною і різнокаліберною. Це призвело до третьої революції у військовій справі й появи контактних війн третього покоління. Вони набули окопного характеру, нового оперативного масштабу і вимагали більшої кількості живої сили, яка володіла цією зброєю.

4. Майже 100 років тому відбулася четверта революція у військовій справі. Вона була пов'язана з винайденням автоматичної зброї, котру у великій кількості почали встановлювати на танках, літаках, кораблях. Контактні війни четвертого покоління набули стратегічного розмаху. Для їх ведення також необхідною була велика кількість живої сили, зброї та військової техніки. Ці війни також потребували великих зусиль по охороні та обороні державних кордонів, оскільки всі контактні війни розпочинались саме на кордонах. Війни, породжені четвертою революцією у військовій справі, продовжують мати місце і сьогодні.

5. У 1945 році відбулася п'ята революція у військовій справі. Вона була пов'язана з появою ядерної зброї, а з нею вперше виникла можливість безконтактної ракетно-ядерної війни (п'яте покоління). Нині низка ядерних країн перебувають у постійній готовності до ведення такої війни. Деякі країни намагаються заволодіти ядерною зброєю.

6. В останні десятиріччя XX ст. розпочалася шоста революція у військовій справі. Вона пов'язана з появою високоточної звичайної зброї, а з нею і безконтактних війн нового покоління. Безконтактні війни характеризуються активним застосуванням високоточної зброї, яка за своєю руйнівною силою еквівалентна, а інколи перевищує потужність ядерної зброї. Збройна боротьба у таких війнах перемістилася в навколосемний простір, який з часом може перетворитися у головний театр воєнних дій. У цих війнах нападник за допомогою тривалих масованих високоточних ударів звичайною зброєю може, не порушуючи державних сухопутних і морських кордонів, позбавити економіки будь-якої країни, в будь-якому регіоні нашої планети. Можливість деяких країн без наказано позбавити життєвого потенціалу інших, але самим залишатися неуразженими, безумовно, є могутнім дестабілізуючим чинником у світі. Про це свідчать останні збройні конфлікти, у тому числі російсько-українська війна.

7. Подальші зміни у розвитку збройної боротьби свідчать, що в перспективі людство перейде в епоху війн сьомого покоління. Основними рисами збройної боротьби в цих війнах можуть стати:

- перенесення основних зусиль у космічний простір;
- широке й активне застосування космічних розвідувальних, навігаційних і ударних систем;
- поява роботизованої бойової техніки;
- зростання ролі інтелекту в створенні новітніх засобів збройної боротьби;
- поступове витіснення людини з поля бою;
- зростання масштабів інформаційної, інформаційно-психологічної і радіоелектронної боротьби не лише в наземному і повітряному середовищах, але й у віртуальній сфері;
- застосування зброї на нових фізичних принципах;
- поява інтелектуальної, інформаційної та інших видів несмертельної зброї.

У війнах сьомого покоління багато в чому зміняться сталі положення не лише стратегії, але й оперативного мистецтва і тактики. Ці війни матимуть широкий просторовий розмах, без чітко визначених головних та інших напрямів дій. Удари завдаватимуться одночасно з усіх можливих напрямів існуючого театру воєнних дій по всій території противника без обмежень.

Основні характеристики поколінь війн наведені у таблиці. 1

Покоління війн

<p>ПЕРШЕ ПОКОЛІННЯ Холодна зброя, бойовий обладунок. Контактне рукопашне протиборство. Війни кінних та піших підрозділів, частин. <i>Головна мета</i> – знищення противника, заволодіння його зброєю, цінностями.</p>	<p>П'ЯТЕ ПОКОЛІННЯ Безконтактна ядерна війна безперечно досягає стратегічного масштабу. Ніякі цілі в цій війні не досягаються – сторона, яка першою застосувала ядерну зброю, гине дещо пізніше другої.</p>
<p>ДРУГЕ ПОКОЛІННЯ Порох, гладкоствольна зброя. Контактні (на деякій дистанції) окопні війни підрозділів, частин, з'єднань піхоти. Бойові дії морських сил на узбережжі морів. <i>Головна мета</i> – знищення противника, заволодіння його територією, цінностями.</p>	<p>ШОСТЕ ПОКОЛІННЯ Високоточна ударна та оборонна зброя різноманітного базування звичайного типу, зброя на нових фізичних принципах, інформаційна зброя, сили та засоби радіоелектронної боротьби. <i>Головна мета</i> – розгром безконтактним способом економічного потенціалу будь-якої держави, на будь-якій віддалі від противника</p>
<p>ТРЕТЄ ПОКОЛІННЯ Нарізна багатозарядна зброя підвищеної швидкості стрільби, точності та дальності. Контактні (на певній дистанції) траншейні, окопні війни загальновійськових з'єднань та об'єднань. Бойові дії на морях та океанах <i>Головна мета</i> – розгром збройних сил противника, руйнування його економіки та повалення політичного устрою.</p>	<p>СЬОМЕ ПОКОЛІННЯ Високоточна зброя різноманітного базування звичайного типу (перенесення основних зусиль у космічний простір); зброя на нових фізичних принципах, поява інтелектуального, інформаційного та інших видів не смертельної зброї; інформаційна зброя (космічні розвідувальні, навігаційні та ударні системи); сили та засоби інформаційно-психологічної і радіоелектронної боротьби не лише в фізичній, але й у віртуальній сфері. <i>Головна мета</i> – не фізичне знищення противника, а його “внутрішнє крушіння”. Військові зусилля будуть спрямовані на такі цілі, як підриг моральних засад населення противника в місці проживання і руйнування його культурного середовища. При цьому важливим стане правильне визначення “стратегічних центрів” противника.</p>
<p>ЧЕТВЕРТЕ ПОКОЛІННЯ Автоматична та реактивна зброя, сухопутні війська, танки, авіація, флот, транспортні засоби та засоби зв'язку. Контактні (на певній дистанції) траншейні війни на суші, повітряні удари по військам, війни на морях та океанах. <i>Головна мета</i> – розгром збройних сил противника, руйнування його економічного потенціалу, повалення політичного устрою.</p>	

Таким чином, революція у військовій справі – це суттєві та якісні зміни, що відбуваються під впливом науково-технічного прогресу в засобах збройної боротьби, які докорінним чином змінюють військове будівництво та підготовку збройних сил, способи ведення воєнних дій і війни в цілому.

6.2. Вплив революції у військовій справі на стратегію війни

Починаючи з четвертого покоління, революція у військовій справі проявляється, перш за все, через стратегію ведення війни як головної складової частини воєнного мистецтва. Перші три революції проявлялись в основному через тактику та оперативне мистецтво ведення війни. Воєнна стратегія – найбільш консервативна частина воєнного мистецтва. Вона в меншій мірі підлягає змінам, ніж тактика та оперативне мистецтво. Тому А.Свечін називав її “біблією війни”.

Саме при зміні поколінь сучасної війни мають місце кардинальні зміни найважливіших положень воєнної стратегії у самому широкому розумінні цього слова, таких як синтез, інтеграція

всієї військової справи. Вони є результатом вивчення як власного, так і чужого досвіду ведення війн і воєнних конфліктів, а також появи нових видів озброєння та військової техніки. Якщо у війнах стратегія ведення війни не змінюється, а міняються лише оперативне мистецтво або тактика, то не можна вважати, що відбулися корінні зміни і здійснилася революція у військовій справі. Швидше всього, мова повинна вестися лише про результати науково-технічного прогресу або військово-технічної революції.

Так, у 1980-і роки у війні на Близькому Сході були проведені експериментальні пуски високоточної зброї, проте це не змінило війни загалом, і революції у військовій справі не сталося. Але у війні в Югославії в 1999 року змінився характер війни загалом. Вона була проведена в основному безконтактним способом, без порушення державних сухопутних кордонів, без наземних бойових дій. Це свідчить про початок шостої революції у військовій справі в США. Після 11 вересня 2001 року, була проведена операція військами США та Великобританії по ліквідації терористичних військ в Афганістані. Вона також велася безконтактним способом, хоча були застосовані і спеціальні сухопутні війська для контактних дій під час пошуку Бен Ладена.

Нині у світі йде безперервний процес військово-технічної революції. В низці країн він досить суттєвий, проте його результати поки що не всім із найбільш розвинених країн вдалося впровадити в галузі стратегії. Це означає, що нині немає країн, в повній мірі підготовлених до безконтактних війн, проте багато з них перебувають на марші до цього.

На підготовку збройних сил до ведення війн шостою покоління у більшості економічно слабо розвинених ядерних та без'ядерних країнах немає можливостей. Тому вони не можуть в повній мірі вести збройну боротьбу в формах і способах безконтактних війн. Застосовані заходи відстаючих у військовому розвитку ядерних країнах безумовно будуть пов'язані тільки з підвищенням ставки на ядерну зброю. Це означає, що необхідно очікувати подальшу модернізацію ракетно-ядерної зброї, а також більш жорстких положень у воєнних доктринах цих країн стосовно відмови від принципів незастосування ядерної зброї першими. Характерним прикладом цього є Російська Федерація.

Варто зазначити, що шоста революція у військовій справі повністю підтверджує формулу К. Клаузевіца про взаємозв'язок війни та політики. Вона тісно пов'язана з подальшим розвитком засобів збройної боротьби, воєнним освоєнням космосу, комп'ютеризацією, застосуванням надшвидкісних перемикачів схем, штучного інтелекту, лазерів, мікрохвиль, елементарних частинок тощо. Передові технології вже зараз дозволяють створювати практично нову зброю космічного базування, яка буде сприяти зміні характеру збройної боротьби та війни загалом. Державний кордон будь-якої країни може бути порушено через повітряно-космічний простір, із котрого буде завдано масовані високоточні удари по об'єктам економічної інфраструктури країни. Може відбутися не лише розширення кількості країн, які використовують космос у військових цілях, але й передбачаються випереджаючі дії в космосі з боку деяких країн з метою захоплення орбітальних діпазонів і створення глобальної космічної інфраструктури для протиракетної оборони і забезпечення ведення безконтактних війн.

Не виключена можливість і того, що можуть бути досить швидко втрачені переваги, досягнуті раніше на кількісному рівні співвідношення сил і засобів, створені минулими війнами четвертого та війнами п'ятого покоління. Це зразу виявить безпорадність держав, які відстають в поколіннях війн, і неминуче дестабілізує міжнародну та стратегічну обстановку.

6.3. Військово-технічні революції та вимоги до озброєння і технічних засобів захисту

Порівняльна характеристика військово-технічних революцій. Для усвідомлення головних тенденцій сучасної збройної боротьби дослідники виходять з уявлень, що військова діяльність і надалі буде ґрунтуватися на принципі "наукові відкриття – нові засоби збройної боротьби". Тобто наукові відкриття значно детермінують тенденції збройної боротьби, що будуть домінувати у недалекому майбутньому і вимагають відповідних зразків озброєння та військової

техніки. При цьому провідною тенденцією в розвитку сучасної збройної боротьби є використання високоточної зброї. Порівняльна характеристика військово-технічних революцій другої половини ХХ століття – початку ХХІ століття наведена у таблиці 2.

Таблиця 2.

Порівняльна характеристика військово-технічних революцій

Порівнювальний параметр	Перша ВТР (50–70-і роки ХХ століття)	Друга ВТР (початок 80-х років ХХ століття – початок ХХІ століття)
Бойова техніка – лідер військово-технічного розвитку	Ракетно-ядерна зброя	Високоточна зброя (ВТЗ)
Системоутворюючий елемент військово-технічної системи	Засіб ураження ядерний (термоядерний) заряд	Засіб управління – система управління та зв'язку

Закінчення табл. 3

Порівнювальний параметр	Перша ВТР (50–70-і роки ХХ століття)	Друга ВТР (початок 80-х років ХХ століття – початок ХХІ століття)
Енергія, на використання якої заснована дія засобів бойового ураження	Енергія ядерного вибуху	Енергія хімічного вибуху (пороховий заряд); енергія радіоелектронного випромінювання (НВЧ-зброя)
Нові види бойових дій	Ядерний удар, хімічний і біологічний напад	Електронно-променевий бій; роботизований бій; радіоелектронний удар
Головні бойові характеристики зброї	Потужність заряду, площа ураження	Адресність і точність ураження
Об'єкти ураження	Промислові центри, міста, великі маси військ	Центри політичного, державного управління; центри управління військами; пускові установки МБР; аеродроми, склади зброї
Технічні засоби зв'язку та управління	Електрод і радіозв'язок; ЕОМ перших трьох поколінь	Комп'ютери четвертого-п'ятого поколінь; системи штучного інтелекту; інформаційні мережі; космічний зв'язок
Військово-політичне застосування лідерів військово-технічного розвитку	Ракетно-ядерна зброя як засіб стримування й залякування; реальне бойове застосування, здатне викликати всепланетну катастрофу	ВТЗ знову вводить збройну боротьбу до "раціональних" засобів політики. Можливе досягнення політичних цілей засобами збройної боротьби
Провідна технологічна парадигма військового виробництва	Комплексне машинізоване потокове машинобудування	Гнучкі інформаційні немеханічні технології
Місце провідних промислових технологій	У військовому виробництві	У цивільному промисловому виробництві
Адекватний спосіб комплектування армії	Загальний військовий обов'язок	Добровільний спосіб вступу до військової служби
Технічна основа бойової підготовки	Натурні зразки військової техніки	Засоби програмованого індивідуального навчання на основі мікропроцесорів; моделюючі установки
Головна функція, що упредметнюється на новій технічній основі	Бойового ураження; бойової доставки	Бойового управління
Базові напрямки технологічної основи озброєння	Атомна енергія; електроніка; ЕОМ	Мікроелектроніка; інформатика; робототехніка; біотехніка
Зміст мобілізаційного технічного потенціалу	Наявні запаси озброєння	Наявність сучасних військових технологій і можливість на цій основі швидкого розгортання військового виробництва

Новітні вимоги до озброєння та технічних засобів захисту. Зміст вимог до озброєння та технічних засобів захисту впливає із необхідності захисту геоекономічних національних інтересів та необхідності адекватності новітнім формам ведення геоекономічної війни. Класична геополітика, в центрі якої була боротьба за просування ідеології на величезних світових просторах,

висувала вимоги і до зброї: “удар по площинам”. Тобто, зброя, за допомогою якої здійснювалася геополітична експансія мала вигляд зброї масового ураження (ядерна, хімічна, бактеріологічна).

Геоелектроніка, висуває власні вимоги до функціонування системи міжнародних відносин. Вона породила новий клас озброєння – точкову зброю (високоточну зброю), що застосовується лише по стратегічним точках (підприємства, комунікації, пункти управління тощо). Це означає, що сучасна економіка знаходиться на порозі зародження нового покоління озброєння – лінійно-контурного (геоелектронічного). Це озброєння покликане захищати великі «блукуючі» інтернаціонально-відтворюючі ядра (ІВЯ) та їх постійно змінні контури ареалів геоелектронічних національних інтересів. Тому це вже не окремі військові бази і високоточні засоби ураження. Тут вже йде мова про об’єднані системи точкової зброї, технічно пов’язані із можливістю нанесення ударів по контурам ІВЯ з одночасною мобільною та еквідистантною (рівновіддаленою) перебудовою системи базування.

Наприклад, відрив військової компоненти від просування на геоелектронічному атласі світу магістральних газо-, нафтопроводів, великих комунікаційних мереж загрожує втратою цих систем в умовах постійного геоелектронічного перерозподілу світу. Це, в свою чергу, потребує постійного узгодження військової та енергетичної «сторінок» геоелектронічного атласу світу.

6.4. Основні тенденції сучасної збройної боротьби та парадигми війн 4-го і 6-го поколінь

Зміст та джерела основних тенденцій сучасної збройної боротьби. Основними тенденціями сучасної збройної боротьби є:

- розширення просторового континуума воєнних дій;
 - створення і зростаюче використання інформаційного континуума;
 - зміна логіко-часової побудови збройної боротьби;
 - посилення дедуктивних і ослаблення індуктивних зв’язків і відносин збройної боротьби;
 - організація й ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу;
 - збільшення розриву в можливостях засобів ураження та захисту.
- Зміст і джерела цих тенденцій представлені в таблиці 3.

Окремо варто акцентувати увагу на одній з основних тенденцій збройної боротьби, а саме на зростанні значення інформаційного континуума. Використання інформації обумовило перехід від одиничних і автономних одиниць озброєння до автоматизованих комплексів і систем – розвідувально-вогневих (розвідувально-ударних), інформаційно-бойових та ін. Бойові системи зі штучним інтелектом стають головним засобом збройної боротьби. Саме інформація, її цілеспрямоване використання визначає створення бойових систем озброєння далекої і глобальної дії. Вона є матеріальною передумовою ведення об’ємної операції та розроблення її теорії. Роль інформації з погляду її впливу на хід і результат воєнних дій є настільки значною, що дозволяє говорити про інформаційну складову збройної боротьби.

Створення керованої, “розумної” зброї веде до того, що і збройна боротьба стає “керованою”. Застосування найбільш новітньої зброї, в тому числі з космосу, дає можливість проведення «хірургічно» точних ударів в операції будь-якого масштабу. За таких умов ураження найважливіших об’єктів і цілей досягається гарантовано, в лічені хвилини, незалежно від їх віддаленості від державного кордону і місця розташування. Таким чином, можна стверджувати, що однією з закономірностей розвитку сучасної військової справи є реалізація на практиці прямої індуктивної схеми «від керованої зброї до керованої збройної боротьби і до керованої війни».

Керованість збройної боротьби досягається, окрім застосування «розумної» зброї, комплексом заходів на її підготовчому і основному етапах, насамперед створенням вигідної і контрольованої обстановки, рефлексивним керуванням супротивником тощо. Є всі підстави стверджувати, що російсько-українська війна є яскравим провісником майбутніх “керованих воєн”.

Таблиця 3.

Зміст і джерела тенденцій сучасної збройної боротьби

Тенденція	Зміст	Джерела
Розширення просторового континуума воєнних дій	Освоєння всіх сфер збройної боротьби, перенесення її переважно в повітряно-космічну сферу	Збільшення дальності й висоти дії зброї
Створення і зростаюче використання інформаційного континуума	Цілеспрямоване системне використання інформації для підвищення ефективності бойових дій; появлення нової – інформаційної складової збройної боротьби (інформаційна боротьба, інформаційно-психологічний вплив, рефлексивне управління)	Перехід від постіндустріальної (енергетичної) цивілізації до інформаційної. Створення “інтелектуальної” зброї (автоматизованих і автоматичних бойових систем і систем забезпечення). Необхідність “інформаційного” узгодження бойових дій, віддалених у часі і просторі. Переваги організації збройної боротьби в реальному масштабі часу
Зміна логіко-часової побудови збройної боротьби	Збільшення тривалості підготовчих і зменшення періоду активних дій	Інформатизація процесів збройної боротьби. Переваги повітряно-космічної сфери. Зміна змісту поняття “перемога”
Посилення дедуктивних і послаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби	Зміна співвідношення стратегії, оперативного мистецтва й тактики	Використання стратегічних та оперативних засобів для ураження тактичної ланки
Організація й ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу	Перехід від управління військами до управління збройною боротьбою (теорія “керованих воєн”)	Автоматизація процесів розвідки, оцінки обстановки, прийняття рішення, наведення й контролю
Збільшення розриву в можливостях засобів ураження та захисту	Випереджальний розвиток засобів і способів ураження порівняно із засобами захисту	Підвищення вражаючої потужності й точності наведення зброї, застосування зброї на нових фізичних принципах дії з повітряно-космічної сфери

Порівняльний аналіз парадигм війн 4-го та 6-го поколінь. Парадигма війни являє собою систему теоретичних, методологічних настанов та настанов, які прийняті як зразок у вирішенні воєнно-політичних завдань і поділяються всіма акторами даної військової системи. Тобто дана парадигма є сукупністю фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок військової діяльності. Використовуючи саме таке розуміння війни, зосередимо увагу на порівняльному аналізі парадигм війн 4-го та 6-го поколінь, що представлена в таблиці 4.

Головна мета воєн нового покоління – підпорядкування інших держав своїй волі – досягається не стільки фізичним впливом на населення країни, скільки його морально-психологічним придушенням, створенням нестерпних умов життя (руйнування екологічного середовища, підприємств, електростанцій, систем водопостачання, зв'язку, транспорту, медичної допомоги тощо) та підтримкою стресового стану, що є передумовою зміни матриці суспільної свідомості. Голод, хвороби, епідемії, екологічні катастрофи, просто страх можуть нищити людей, не поступаючись у цьому звичайній зброї (бомбам і ракетам). Тому радість деяких політиків із приводу створення «безпечної» моделі війни передчасна. Парадокс, але новітні військові технології ведуть до соціальної деградації війни, як би повертаючи її до диких первісних часів, коли ворог (населення іншої сторони) позбавлявся всіх прав і проти нього вважалось дозволеним усе. На жаль, припущення К.Клаузевіца про те, що в міру розвитку цивілізації розум усе більш буде стримувати руйнівні властивості воєн і в них не будуть вбивати мирних людей, руйнувати села й міста, дотепер спростовується практикою. Яскравий приклад тому і російсько-українська війна.

Таким чином аналіз військової діяльності дозволяє констатувати, що наукові відкриття значною мірою детермінують тенденції збройної боротьби, що будуть домінувати у майбутньому і вимагають відповідних зразків озброєння та військової техніки. При цьому нова сфера діяльності

людини перетворюється в сферу збройної боротьби за наявності принаймні трьох основних передумов:

стан науки і техніки, економіки і соціальних умов забезпечує створення і підготовку необхідних сил і засобів для всебічного освоєння нової сфери;

нова сфера забезпечує більш ефективно розв'язання існуючих і якісно нових задач збройної боротьби;

наявність достатньої кількості відповідних сил і засобів для розв'язання самостійних стратегічних задач.

Таблиця 4.

Порівняльні характеристики парадигм війни

Основні характеристики	Парадигма війни	
	стара	нова
Суб'єкти збройного протиборства	Масові армії	Відносно невеликі професійні армії
Головна мета воєнних дій	Знищення збройних сил противника, захоплення його території	Дезорганізація управління державою порушення його життєдіяльності, боєздатності збройних сил
Розмах воєнних дій	Бойові дії розгортаються на протяжних фронтах, охоплюють величезні території	Відсутність суцільних фронтів, ареною збройної боротьби стає вся територія держав
Характер збройної боротьби	Ведеться на землі, на морі й у повітрі при вирішальній ролі сухопутних військ	Здобуває об'ємний характер (наземно-повітряно-космічний) при вирішальній ролі ВТЗ
Об'єкти першочергової поразки	Жива сила, озброєння і військова техніка	Центри політичного і військового управління, інформаційні системи, об'єкти економіки, засобу ВТЗ
Зосередження вогневих зусиль військ	На напрямку головного удару сухопутних угруповань	На ударах ВТЗ по найважливіших об'єктах
Головна сила (фактор) збройної боротьби	Людина, озброєна автоматичною зброєю і могутньою технікою	Новітні технології, що автоматично діють, системи зброї
Логіка перемоги на полі битви	Вирішальна роль тактики в нагромадженні передумов для стратегічної перемоги	Вирішальна роль стратегії в одночасній поразці супротивника
Критерії перемоги у війні	Розгром збройних сил супротивника, окупація його території	Руйнування систем політичного і військового управління, економіки, транспорту, зв'язку без окупації країни

Усім цим вимогам поки відповідає лише наземна сфера. Тому сьогодні сферою збройної боротьби є суша, на якій базуються і діють не тільки сухопутні та основна частина військово-повітряних сил, але й частина сил і засобів військово-морського флоту, здатного проводити самостійні операції.

В III тисячолітті ймовірною сферою збройної боротьби стане навколосферний космічний простір, розгорнуті в ньому орбітальні, наземні угруповання космічних сил і засобів, що мають військово-політичне значення і дозволяють розв'язувати стратегічні задачі в космосі і з космосу, а у взаємодії з угрупованнями в наземних сферах – задачі збройної боротьби різного розмаху. При цьому зародження нової парадигми війни не усуває відразу стару, Стороні, що прагне діяти без наземних боїв, супротивник може нав'язати такі війни, що якийсь час у них будуть сполучатися елементи старої і нової парадигм, будуть поєднуватися «контактні» і «безконтактні», «криваві» і «безкровні» дії в ході наземних операцій і без них. Поряд із дотриманням міжнародного права, норм і законів будуть спостерігатися спроби повного їх нехтування. Тому сучасна матеріально-технічна база війни обумовлює різке збільшення різноманіття способів збройної боротьби, сполучення воєнних і невоєнних засобів, різних видів і типів воєн.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Сутність та принципові ознаки революції у військовій справі
2. Які принципові ознаки революції у військовій справі?
3. Дайте характеристику впливу революції у військовій справі на стратегію війни
4. Розкрийте сутність військово-технічної революції
5. Розкрийте зміст новітніх вимог до озброєння та технічних засобів захисту
6. розкрийте зміст та джерела основних тенденцій сучасної збройної боротьби
7. Дайте порівняльний аналіз парадигм війн 4-го та 6-го поколінь

ЛЕКЦІЯ 7. Сучасні тенденції воєнної глобалізації

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 7.1. Глобальна мілітаризація та воєнна глобалізація як соціальні явище
- 7.2. Інституалізація геополітичного простору крізь призму еволюції геополітики
- 7.3. Історичні форми та основні риси воєнної глобалізації
- 7.4. Епоха глобальних конфліктів та геополітичні моделі
- 7.5. Світовий устрій як результат взаємодії силових центрів глобальної влади
- 7.6. Воєнні відносини у контексті геополітичної та гео економічної парадигм
- 7.7. Динаміка частоти воєн і демографічних втрат крізь призму воєнної глобалізації

7.1. Глобальна мілітаризація та воєнна глобалізація як соціальні явище

Військова сила завжди відігравала важливу роль в процесі глобалізації людських відносин. Утворення перших імперій, безумовно, було обумовлено наявністю бойової техніки та організованого насильства. Історія ілюструє, що військова сила зіграла вирішальну роль в територіальному розширенні держав та цивілізацій. Тому оцінка глобалізації не буде переконливою без врахування насильства та страждань, якими супроводжувалося формування сучасної системи міжнародних відносин. Таким чином, принципово важливим є розгляд історичної ролі військової сили як інструменту, завдяки якому соціальні відносини людей набули глобального характеру та оцінка історичних даних, які свідчать про збільшення масштабів організованого насильства. У цьому контексті необхідно проаналізувати основні тенденції та характерні моделі воєнної глобалізації, починаючи з раннього періоду письмово зафіксованої історії до теперішнього часу. Особливо на сучасних формах і політичному значенні моделей воєнної глобалізації.

Викладене вище зумовлює необхідність перш за все аналізу сутності соціальних явищ, які позначають поняттями «глобальна мілітаризація» та «воєнна глобалізація», як передумови виявлення та характеристики сучасних тенденцій глобалізації війни. Глобалізація у військовій сфері проявлялась передусім в:

- геополітичному протиборстві та імперській політиці великих держав;
- еволюції міжнародної системи договорів та структур безпеки;
- у виникненні всесвітньої торгівлі зброєю поряд із розповсюдженням по всьому світу воєнних технологій;
- інституалізації глобальних правових систем з питань війни та безпеки, (наприклад, системи міжнародних угод щодо нерозповсюдження ядерної зброї).

Сьогодні всі країни в тій чи іншій мірі залучені до світової військової системи. Ця система неоднорідна та інституалізована. В ній можна виокремити: перший ієрархічний рівень на якому знаходяться країни, що мають могутню зброю (ЗМУ); другий рівень – середньо розвинуті у військовому відношенні країни; третій рівень – країни, що розвиваються. Ця система

інституалізована, оскільки певні моделі взаємодії відрегульовані та підкріплені багатосторонніми воєнно-дипломатичними домовленостями. На формування цієї системи впливає динаміка озброєнь.

Поняття «глобальна мілітаризація» пов'язано із зростанням озброєнь та чисельності збройних сил у світі та рівнем воєнних витрат. Поняття «воєнна глобалізація», відноситься до військової взаємодії, яка виходить за межі регіонів світу і спричиняє вплив на просторово-часові та організаційні характеристики воєнно-політичних відносин.

Воєнну глобалізацію можна розглядати як процес територіального розширення та інтенсифікацію воєнних зіткнень між політичними одиницями світової системи. Воєнні зіткнення і збройні сили тут розглядаються як форми організованого насильства. В контексті зазначеного глобалізація відображає і розширення мережі всесвітніх військових зв'язків і відносин, конкуренцію технологічних новацій в галузі озброєння що перетворило світ на єдиний воєнно-стратегічний простір.

Процес просторово-часового стиснення призвів до тісного контакту та потенційного конфлікту між центрами військової могутності, оскільки зростає можливість демонстрації колосальної руйнівної могутності, не беручи до уваги великі відстані. Водночас час прийняття рішень щодо застосування військової сили і час на надання відсічі скоротився. Тому постійно діючі структури, які готуються до ведення війни, стали невід'ємною частиною сучасного суспільного життя. Для вимірювання просторово-часових характеристик воєнної глобалізації, використовують наступні кількісні показники:

- масштаби імперської експансії;
- іноземна військова присутність, у тому числі у вигляді військових баз;
- воєнно-дипломатичне представництво в тих чи інших країнах і регіонах;
- обсяг торгівлі зброєю;
- витрати на озброєння та оборону;
- членство у воєнних блоках;
- домовленості про військове співробітництво;
- система захисту промислових центрів;
- сфера дії (інтенсивність, обсяг, тощо) воєнного втручання;
- методи надання воєнної допомоги.

Ця система показників дозволяє зробити багатосторонній та репрезентативний опис історичних форм воєнної глобалізації та історично сформованих світових військових систем. Зазвичай виокремлюють три аспекти (складові) воєнної глобалізації:

- охоплення військовою системою всього світу (протистояння і конфлікт великих держав);
- глобальну динаміку озброєння (система військового виробництва і торгівля зброєю);
- розширення геополітичного втручання в оборону та воєнно-політичні відносини держав, наприклад, домовленість про контроль над озброєнням.

Кожен із цих аспектів відображає одну із сторін воєнної глобалізації, а разом дає повне уявлення про еволюцію світової військової системи.

Поняття світової військової системи склалося відносно недавно. Воно стосується способів, якими воєнно-політичні відносини і дії (від війни до військового виробництва), між політичними суб'єктами-акторами (національні держави, імперії) утворюють складну сферу взаємодії, яка має власну структуру та динаміку. Розрізняючи ці аспекти (військову систему, динаміку озброєння і геополітичне втручання), важливо усвідомлювати, що історично сформовані світові військові системи та історичні форми глобалізації утворились в результаті і завдяки їх взаємодії. Тому важливими є три головні механізми, завдяки яким воєнна глобалізація стала очевидною:

1. Військова система (тобто геополітичний устрій, протистояння великих держав, конфлікти та взаємодія в галузі оборони).

2. Динаміка озброєнь (завдяки яким воєнний потенціал і технології виробництва озброєнь розповсюдились по всьому світу).

3.Геополітичне керівництво організованим насильством (яке охоплює як формальне так і неформальне міжнародне управління з питань комплектації, розгортання та застосування збройних сил).

7.2. Інституалізація геополітичного простору крізь призму еволюції геополітики

Історію геополітики, можна, досить умовно, розділити на три етапи.

Перший етап, самий тривалий за історичним часом, це – філософський період. Це – передісторія геополітики, суть якої становить географічний детермінізм. Він зародився водночас із феноменом державної експансії та імперської держави в добу античності. В той час вважали, що розвиток суспільства, його політична та економічна організація, його духовна культура визначалися географічним фактором. Головною метою війн за гегемонію в стародавні часи було створення простору імперії, як єдиного юридичного і торговельного простору та суцільний військовий контроль над ним. Імперії стародавніх часів зазнавали впливу «транспортної теореми», згідно якої успішне функціонування простору імперії потребувало, щоб швидкість розвитку інформаційного транспортного зв'язку регіону із центром перевищувала б швидкість економічного розвитку регіону.

Це пояснює залежність масштабів політичної організації від рівня розвитку транспорту, а також дає відповідь, чому імперії і великі держави майже до наших днів концентрувались, як правило, в басейнах рік і на морському узбережжі. Саме “володіння морем” надавало змогу використовувати переваги морської торгівлі у формуванні комунікаційної єдності політичного утворення та сприяло високій мобільності військ. Тобто, на ранніх стадіях суспільного розвитку вплив природного середовища на людину, суспільство і державу був визначальним. Тому це пояснює географічний фаталізм, характерний для філософських творів доби Античності багатьох основоположників концепції географічного детермінізму.

Антична традиція географічного детермінізму отримала подальший розвиток в епоху Відродження і Нового часу. Передумовами цілісної концепції географічного детермінізму слугували Великі географічні відкриття, які викликали бурхливий економічний і соціально-політичний розвиток Європи. На думку К.Шмітта відкриття Нового Світу – це просторова революція у всезагальному розумінні слова, що охопила всю землю, весь світ і все людство. Саме з цього часу Європа стала зосередженням світової влади і ареною битв за владу над світом.

Водночас патріархом розвитку концепції географічного детермінізму в соціальних та гуманітарних науках вважається засновник політичної географії кінця XIX – початку XX століття німецький етнограф і географ Ф. Ратцель. Його головна заслуга полягала в тому, що він зробив спробу пов'язати між собою політику і географію, вивчити політику держави виходячи із географічного положення, із зайнятої нею території. Тому Ф.Ратцель по суті започаткував другий період у формуванні геополітики – географічний. У 1897 році він обґрунтував тезу про те, що держава представляє собою біологічний організм, який діє відповідно із біологічними законами. Тому, на його погляд, сутнісні характеристики держави визначаються її територією і місцем розташуванням, а процвітання залежить від того, наскільки вона успішно пристосовується до умов середовища.

Одним із основних шляхів нарощування могутності цього організму, вважав Ф.Ратцель, є територіальна експансія або розширення життєвого простору – Lebensraum. За допомогою цього поняття він намагався довести, що основні економічні та політичні проблеми Німеччини викликані, несправедливими, досить тісними кордонами, які перешкоджали її динамічному розвитку. Така аргументація вочевидь ґрунтується на гіпотезі, що наша планета надто мала, аби всі народи могли жити на ній, процвітаючи: брак простору стосується всього людства, і це неминуче призводить до жорстокої боротьби між державами.

Сам термін “геополітика” вперше використав шведський вчений Р.Челлен в роки першої світової війни в книзі “Держава як форма життя”. В його роботах вже проглядаються контури геополітики як наукової теорії. Як і Ф.Ратцель він вбачав в державі живий географічний організм, який прагне до розширення. Проте на відміну від нього, він звернув увагу на культуру, економіку, народ, форму правління як на чинники, що керують ростом держави. Визначальний же чинник, по Челлену, це сила, яка для підтримки держави важливіша ніж закон. Зауважимо, що і в сучасній геополітиці акцентовано увагу на важливості консолідації простору за будь-яких умов та важливості розбудови комунікаційних шляхів.

Наступна, після Великих географічних відкриттів, трансформація геопростору була пов’язана із наслідками першої промислової революції. Визначальним чинником цієї трансформації став розвиток залізничних, а потім автомобільних комунікацій. Це ліквідувало перевагу морських держав та можливим швидке засвоєння континентальних територій. Прокладання трансконтинентальних залізниць і розвиток залізничної мережі в середині держав наприкінці XIX століття сприяло росту геополітичного значення Росії, Німеччини, США. Винаходи кінця XIX століття (телефон, електричні телеграф і радіозв’язок) еволюціонували комунікації по всій Земній кулі, що різко “згорнуло” геопростір (скоротило час подолання відстані) і задало траєкторію розвитку світових комунікацій. Розвиток авіації, в черговий раз змінило геопростір і геополітичні уявлення про нього. Ставши ефективним засобом подолання фізичних перешкод (гір, морів, океанів, великих просторів) авіація з воєнно-політичної точки зору у великій мірі “розмила”, лінію розмежування між морськими і континентальними державами, підірвавши в такий спосіб традиційне розуміння проблем забезпечення глобальної та національної безпеки.

На думку Ю. Стейлі, який здійснив спробу систематизації взаємозв’язку між станом цивілізації (головним чином її технологією) та міжнародними відносинами, сучасна цивілізація має три головні технологічні періоди, які визначають характер та зміст міжнародного укладу упродовж історії, а саме: еотехніка, палеотехніка і неотехніка.

Еотехніка – період “модерної техніки”. Він тривав приблизно від 1000 року після народження Христа і до кінця XVIII ст. (подекуди до першої половини XIX ст. Для цього періоду характерною була технологія, що базувалася на трьох елементах: вода, дерево, вітер. Віз та вітрильник є окремі досягнення цього періоду.

Палеотехніка, як другий технологічний період цивілізації тривав від XVIII до кінця XIX ст. (подекуди до початку XX ст.). Він базувався на залізі та вугіллі. Світова залізниця та кораблі є окремі досягнення цього періоду.

Неотехніка, як третій технологічний період цивілізації розпочався наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. Його символом стали електрика, сучасний автомобіль, металевий сплав, дизель і літак.

Технологія, не лише впливала на вдосконалення структури армій, що було запорукою успішного військового контролю над простором. Вона також впливала на географічне і, тим самим, геополітичне положення держави. Так, побудова Суецького і Панамського каналів змінила не лише карту морських світових шляхів та вплинула на уклад міжнародної торгівлі. Вона докорінно змінила стратегічне становище Японії, яке з воєнно-політичної точки зору було вигідніше і корисніше до побудови цих каналів.

Освоєння нових рубежів комунікативної єдності планети в результаті постійного зростання швидкості пересування в просторі людей, товарів, капіталів та інформації стало матеріальною основою зіткнення воль світових держав. Це вилилося в інтенсивний процес колонізації земель, серію колоніальних війн і антиколоніальних повстань, політику імперіалізму і “перманентної” (“світової”) революції та невідомий до XX ст. феномен “світових війн”. На межі 1900 років були наявні єдність часу, місця і дії в історичній драмі кінця новоєвропейської людини. Постульоване Х. Маккіндером у 1904 р. положення про перетворення Землі в “закриту” в геополітичному смислі систему стверджувало, що просторове розширення історії в результаті стрімкого зростання військової могутності капіталістичних держав і колонізації досягло граничних значень, цим самим, викликавши “стиснення” світової території. З цим фактором пов’язаний і заклик Ф. Ратцеля

“мислити з позиції простору”, акцентована К. Хаусхофером “воля до простору” та механізм виникнення двох світових війн, що визначали хід історії в ХХ ст.

Таким чином, до кінця ХІХ ст. не виникало гострої необхідності замислитися та проаналізувати на основі географічного положення тих чи інших держав, наскільки ефективною була їх політика розповсюдження свого впливу (диктату) в тому чи іншому напрямі, наскільки вона передбачувана та довготривала. Але на початку ХХ ст. наступила нова фаза розвитку капіталізму, яку більшість соціальних мислителів називали імперіалізмом. Тому виникнення саме в цей період геополітичних ідей і самої геополітики як самостійної галузі дослідження міжнародних відносин, і світового співтовариства було викликано низкою факторів, а саме:

позначилися тенденції формування глобального ринку, стиснення ойкумени;

відбулося уповільнення європейської, суто просторово-територіальної експансії внаслідок завершення фактичного розподілу світу та зростання жорсткості в боротьбі за перерозподіл вже поділеного світу;

перенесення в результаті окреслених вище процесів нестійкого балансу між європейськими державами на інші континенти “закритого” світу;

історія перестала бути історією лише однієї Європи (Заходу), а стала всесвітньою історією;

почали розроблятися теоретичні основи силової політики на міжнародній арені, що слугувало в подальшому основою для політичного реалізму.

Необхідно врахувати і те, що досить довго держава не мала потреби в теорії геополітики. Якщо технічна оснащеність, під якою розуміли рівень озброєння і рівень транспортних та інших комунікацій, дозволяли нав'язувати свій імператив, свій диктат, то керівництво держави здійснювало це без будь-яких теоретичних обґрунтувань, використовуючи лише аргумент сили.

Отже, геополітичні ідеї і сама геополітика виникли і розвивалися в загальному руслі еволюції наукової думки, а на рубежі ХІХ – ХХ сторіччя виникає цілісна теорія геополітики. Її зміст полягає у наступному:

перенесення на сферу міжнародних відносин панівних на той період в природничих, соціальних та гуманітарних науках ідей і концепцій: географічного детермінізму, природно-історичних законів, соціал-дарвінізму та ін.

традиційні уявлення про міжнародні відносини ґрунтувалися на трьох елементах: території, суверенітеті, безпеці держав. При цьому центральне місце відводилось географічному положенню держав, адже згідно уявлень засновників геополітики могутність держави коріниться в природі самої землі;

смісл геополітики виокремлювався у висуванні на перший план просторового, територіального начала, а відтак головне її завдання вбачалось у вивченні держав як просторово-географічних феноменів і осягнення природи їх взаємодії між собою.

З виникненням геополітики як науки відбулася інституалізація геополітичного простору в якому відбувається взаємодія акторів міжнародних відносин контексті забезпечення їх безпеки.

7.3. Історичні форми та основні риси воєнної глобалізації

З середини ХVІІ сторіччя світова історія пройшла через п'ять геополітичних епох: Вестфальська, Віденська, Версальська, Ялтинсько-Постдамська, Біловезька. Кожна з них встановлювала свій власний міжнародний порядок, що характеризувався новим балансом сил, новими “правилами гри” на міжнародній арені і розподілом світу на нові зони впливу. Зміна геополітичних епох була обумовлена революціями: французькою буржуазною, промисловою, пролетарською і технологічною. Кожен раз виникненню нового світового порядку, що фіксував новий баланс сил, передували великі війни: Вестфальській епосі – руйнування Європи Тридцятилітньою війною, Віденській – наполеонівські походи, Версальській – Перша світова війна, Ялтинсько-Постдамській – Друга світова війна, Біловезькій – розпад СРСР та Організацій Варшавського Договору. З 2001 року діє Вашингтонська геополітична система міжнародних відносин.

Вестфальська геополітична система міжнародних відносин (1648–1814 р.). Вестфальський мир 1648 року завершив найтривалішу в історії Європи Тридцятирічну війну. Умови миру стосувалися територіальних змін у Європі, релігійних відносин і політичного устрою. Реакцією народів на величезні людські втрати стало створення в Європі національних держав, що встановили свої кордони з урахуванням етнокультурних ознак та географічних меж. Згодом відбулися події, що перетворили європейську історію у світову:

Англія переходить до республіканської форми правління; приймає “Біль про права”; здійснює поділ влади; створює сильні політичні партії; засновує першу фабрику.

починається промислова революція і Європа виходить на шлях промислового розвитку та посилює держави-нації з твердою централізованою владою;

на політичній карті світу з’являються США;

різні за своєю могутністю держави продовжують традиційну боротьбу за зони впливу і поділ світу. За підсумками “Північної війни” між Росією і Швецією, російсько-турецьких воєн, війни за іспанську спадщину, “Шестирічної війни” між коаліціями європейських держав, польсько-російської війни за Україну до початку XVIII ст. зникає велич Іспанії, Португалії, Голландії і Швеції, а центрами сили стають Англія, Пруссія, Росія і Франція.

Таким чином, Вестфальська геополітична система міжнародних відносин визначила умови формування держав-націй. Різні за своєю могутністю, вони сприяли виникненню геополітичної ситуації “центр сили – зона впливу”, що сприяло розвитку держав до рівня імперій – виходу національних держав за межі своїх етнічних кордонів. Робилося це, як правило, із застосуванням збройної сили. При цьому характерними ознаками цього періоду були: внутрішньо регіональне суперництво між державами, початок імперської експансії та ведення обмеженої війни.

Водночас, у процесі промислової революції, з’являється нова соціальна сила – національна буржуазія, яка володіла величезними фінансовими ресурсами і прагнула до влади. Вона приводить на французький престол Наполеона. Він намагається перетворити Францію на центр сили морського геополітичного простору і встановити світову гегемонію. У 1804–1814 рр. проходять наполеонівські війни, які закінчилися для Франції поразкою. За своїм характером це були війни другого покоління. Вони велися із застосуванням гладкоствольної зброї, а виробництво та система розповсюдження зброї характеризувалась локалізацією та цеховим виробництвом.

Віденська геополітична система міжнародних відносин (1815–1918 рр.). Віденський міжнародний конгрес був скликаний з ініціативи держав-переможниць – Австрії, Англії, Пруссії і Росії. Відбувся у Відні з вересня 1814 по червень 1815 рр. Було відновлено міждержавні відносини між колишніми супротивниками у війні та створено гарантії, що виключали б відродження спроб завоювати Європу. У цей же період американський президент Дж. Монро проголосив першу офіційну геополітичну доктрину США, націлену на встановлення гегемонії в західній півкулі. Реалізація «доктрини Монро» дозволила США подвоїти свою територію. Особливу роль у цьому процесі зіграла теорія американського контр-адміралом А. Мехена про перевагу морської сили. Він був одним із перших, хто виокремив геополітичні структури та переніс на планетарний рівень принцип “анаконди”. Цей принцип полягав в блокуванні ворожих територій з моря і по береговим лініям, що призводило поступово до стратегічного виснаження та руйнування економічного потенціалу противника.

Під впливом настанов англо-американської та німецької геополітичних шкіл, формується нове розміщення геостратегічних сил, основу якого визначає імперський принцип контролю географічного простору. Світовими центрами сили стають Британська, Австро-Угорська, Німецька, Османська і Російська імперії. Реалізація ними геополітичного принципу “центр сили – зона впливу”, з метою досягнення просторового домінування, здійснювалося в суперечливих умовах. Так, в Кримській війні 1853–1856 роках проти Росії виступає фактично вся Європа, що призвело до зміни всієї системи міжнародних відносин. Творче використання досягнень промислової революції зміцнює могутність Німеччини і вона утворює воєнно-політичний союз з Австро-Угорщина та Італією. Реакцією на нову геостратегічну ситуацію стає створення Англією, Росією і Францією воєнно-політичного союзу – Троїстої згоди. Метою союзів стає перерозподіл зон впливу. Фактично Європа розділилася на дві конфронтуючі коаліції. Створення воєнно-політичних союзів

державами в коаліції з імперіями стає початком зародження глобальних імперій, що встановлюють якісно новий принцип контролю географічного простору.

Держави-нації починають шукати нові форми забезпечення власної безпеки і розвитку. Норвегія відокремлюється від Швеції, Швейцарія повідомляє про свій повний нейтралітет. Починається перша стадія розпаду Росії – від неї відокремлюються Фінляндія і Польща. На окремі держави розпадаються Османська й Австро-Угорська імперії. Матеріальною основою воєн цього періоду стає зброя третього покоління – нарізна й автоматична, яка призводить до різкого збільшення втрат у воюючих арміях. В цей же період започатковано багатостороннє регулювання воєнних конфліктів.

У період Віденської геополітичної системи міжнародних відносин концепція “центр сили – зона впливу” досягає максимально можливої реалізації: спочатку у формі створення могутніх поліетнічних імперій, а потім у формі агресивних воєнно-політичних союзів з їх участю. Захисною реакцією країн і народів стають відцентрові тенденції усередині імперій та їх дезінтеграція з повним зникненням із політичної карти світу чи значне зменшення територій. Створення основ міжнародного гуманітарного права стає для країн і народів першою глобальною цінністю. Однак запобігти нових значних військових втрат населення світовому співтовариству не вдається.

Версальська геополітична система міжнародних відносин (1919–1945 рр.). Версальський мирний договір, що офіційно завершив Першу світову війну, підписаний у Версалі (Франція) 1919 року державами-переможцями з одного боку (Англія, США, Франція, Японія тощо) і Німеччиною, яка капітулювала – з другого. Росія участі не брала. Договір закріпив переділ світу. У результаті розпаду імперій з’явилася велика кількість малопотужних держав, що їх автори Версальської системи прагнули включити до зон свого впливу. Реакцією на величезні людські втрати стало створення Ліги націй з метою “розвитку співробітництва між народами і гарантії миру і безпеки”.

Від імені Ліги Націй були поділені колонії Німеччини і Туреччини, а Росію передбачалося розділити на зони впливу: Кавказ розглядали як частину Туреччини; Середню Азію – як сферу інтересів Великобританії; у Сибіру і на Далекому Сході передбачалося створення дрібних держав. Для досягнення цієї мети 15 держав висадили війська в різних місцях Радянської Росії, використавши як привід громадянську війну, що почалася в країні. Вперше в історії воєн ставиться політична і стратегічна мета розчленувати коаліцією держав окрему могутню державу на ряд дрібних країн. Однак, цього досягнуто не було.

У 30-х рр. ХХ ст., ситуація у світі почала стрімко змінюватися :

Англія, США і Франція – підтверджують статус великих держав;

Японія – набуває статусу азійського лідера;

в Італії формується перший фашистський уряд;

настає перша світова економічна криза;

у Німеччині приходять до влади фашисти і разом з Італією та Японією укладають Антикомінтернівський пакт.

Інтереси двох найбільших воєнно-політичних угруповань знову зіштовхуються в центрі Європи.

Тобто, Версальська геополітична система міжнародних відносин, з одного боку, остаточно закріпила принцип створення могутніх воєнно-політичних союзів для реалізації країнами своїх інтересів. З іншого боку, в особі Ліги націй, з метою забезпечення безпеки країн і народів, уперше було введено в міжнародну практику створення міжнародних систем безпеки. Міжнародне право набуло подальшого розвитку, однак не настільки, щоб запобігти Другій світовій війні. За своїм змістом це була війна четвертого покоління із застосуванням моторизованої і броньованої бойової техніки, але її завершення пов’язане з дворазовим застосуванням США атомної зброї – зброї п’ятого покоління.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин (1945–1991 рр.). У 1945 р. Великобританія, СРСР і США в Ялті і Потсдамі проводять свої конференції щодо узгодження принципів зовнішньої політики стосовно Німеччини. Потсдамська система договорів зафіксувала новий баланс сил у Європі після перемоги над Німеччиною і її союзниками. Реакцією на величезні людські втрати у війні стає створення ООН як глобальної й універсальної системи безпеки.

Теоретичною основою післявоєнної геостратегії західних країн стає промова У. Черчілля, виголошена 5 березня 1946 р. у Фултоні. Головними інструментами реалізації геополітичних інтересів США в Європі стає "План Маршалла" і створений 1949 р. Північноатлантичний союз (НАТО).

У 1954 р. США відхиляють пропозицію СРСР про прийняття його в члени НАТО. Утворення Організації Варшавського договору (1955 р.) започаткувала перехід світу від багатополюсного до біполярного: СРСР і його союзники представляли континентальну силу, а США і їх союзники – морську силу.

Протистояння двох могутніх воєнно-політичних союзів породило унікальне історичне явище – холодну війну, що стала якісно новим типом світової війни, її основним політичним змістом стало протиборство двох гігантських воєнно-політичних союзів, здійснюване на тлі науково-технічної революції жорсткими невоєнними засобами у всіх куточках земної кулі.

Під впливом важких наслідків першої, другої і "холодної" світових воєн міжнародне співтовариство стало переходити у свій четвертий, якісно новий, стан – боротьбу за виживання. Це знаходить своє вираження в двох, протилежно спрямованих, глобальних тенденціях.

Перша. Почався розпад величезної колоніальної системи, супроводжуваний значною кількістю воєнних конфліктів. Якщо в 1945 р. членами ООН були її засновники-51 країна, включаючи Україну, то до 1991 р. її членами стають 163 країни. Розпад колоній, політичні і соціальні конфлікти визначили небувалий у минулому розмах регіональних і локальних воєн. У цей період починаються 262 воєнних конфлікти, однак лише 218 із них до 1991 р. проходять етап врегулювання і припинення. "Ланцюгова реакція" розпадів завершується зникненням із політичної карти світу колоніальної системи і групи федеративних держав – СРСР, ЧССР і СФРЮ.

Друга. Реакцією на небезпечне протиборство двох ядерних союзів і зростаючу кількість воєнних конфліктів стає формування регіональних і субрегіональних організацій з метою забезпечення регіональної стабільності й безпеки на основі економічного і культурного співробітництва відповідно до положень Статуту ООН. У різних регіонах створюються: *регіональні організації* – Ліга арабських держав, Рада Європи, Західноєвропейський союз, ЄС, Організація американських держав, Організація африканської єдності, Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Організація ісламська конференція, ОБСЄ, Латиноамериканська асоціація інтеграції й ін.; *субрегіональні організації* – Північна рада, Асоціація регіонального співробітництва країн Південної Азії, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, Економічне співтовариство держав Західної Африки, Південноафриканське співтовариство розвитку, Організація Центральноамериканських держав та ін.

Протиборство двох геополітичних полюсів сили за зони впливу визначало сутність і зміст Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Її характерною рисою стало балансування СРСР і США між холодною і ядерною війнами. У цих умовах у діях численних етносів (єдиними в природі носіями державності і самобутньої культури) проявилися дві стійкі тенденції – фрагментація за етнічною ознакою й інтеграція за культурною ознакою. Під їх впливом відбувається другий етап розпаду імперій на держави-нації. Саме в цей період формуються теоретично і закріплюються на практиці перші технології керованого розпаду однієї держави іншою у формі "керування власними геополітичними інтересами".

При цьому набирають силу інтеграційні процеси, результатом яких створення безлічі міжнародних міждержавних і неурядових організацій. При цьому провідні держави світу на регулярній основі беруть участь у роботі багатьох із них.

Біловезька геополітична система міжнародних відносин (1991–2001 рр.). Ялтинсько-Потсдамський світовий порядок було зруйновано у 1991 р. у результаті підписання Біловезьких угод про ліквідацію СРСР. Із розпуском ОВД біполярна структура світу завершує своє існування. В особі США світове співтовариство одержує єдиний центр сили глобального масштабу. Посилення американського домінування здійснюється на тлі дроблення федеративних, регіональних, поліетнічних і поліконфесійних держав на дрібніші, що являє собою третій етап розпаду держав. При цьому право націй на самовизначення ввійшло в суперечність із правом держав на свою територіальну цілісність. Кількість наявних неврегульованих воєнних конфліктів стрімко

збільшується. При цьому воєнні конфлікти швидко здобувають внутрішній характер і практично в усіх із них починають брати участь неконституційні (партизансько-терористичні) формування.

Характерними ознаками Біловезької геополітичної системи міжнародних відносин є здійснення різкого переходу до глобального лідерства США як планетарного центру сили і поступовий перехід розпаду світової колоніальної системи в розпад федеративних, регіональних, поліетнічних і поліконфесійних держав. В цей період паралельно почалася перебудова світового порядку у формі посилення регіональних цивілізацій зі своїми серцевинними центрами сили.

Вашингтонська геополітична система міжнародних відносин (2001 р.– до цього часу). Терористичні удари, завдані невоєнними засобами 11 вересня 2001 р. ісламськими камікадзе по Вашингтону і Нью-Йорку, підтвердили неефективність існуючої “концепції загроз” навіть для наймогутнішої країни світу. Окрім того вони довели, що сучасні держави остаточно втратили монополію на застосування сили. Сьогодні у світі діють десятки неконституційних партизансько-терористичних організацій, які представляють серйозну альтернативу сучасним урядовим арміям. При цьому вперше у своїй міжнародній практиці світове співтовариство зіткнулося з добре підготовленим противником, що володіє методологією стратегічного планування підготовки і проведення стратегічних терористичних операцій.

Вашингтонська геополітична система міжнародних відносин уперше визначила необхідність створення гнучких ситуативних коаліцій держав, поза воєнно-політичними союзами, з метою боротьби з міжнародними терористичними організаціями.

7.4. Епоха глобальних конфліктів та геополітичні моделі

Після поширення європейської цивілізації по всій земній кулі культури, нації й країни світу стали взаємозалежними одне від одного в плані безпеки та виживання. Перспективи досягнення миру в окремих регіонах світу залежало не лише від місцевих обставин та прийнятих рішень на місцях, але все більше й більше підпорядковувались складній динаміці глобального співвідношення сил і тих позицій, які склалися між центрами воєнного та політичного прийняття рішення. Водночас великі держави мали можливість здійснювати більший контроль над стратегічною ситуацією в світі, ніж другорядні держави, тому кожен регіон опинився вплетеним у глобальну систему відносин, які склалися з приводу війни та безпеки, не маючи при цьому ефективних механізмів вирішення конфліктів та можливостей протистояти негативним, кризовим тенденціям, які загрожували катастрофічними наслідками.

Коли в 1914 році розпочалася війна, вона швидко вийшла за межі континентальної Європи. Три фактори вплинули на глобалізацію конфлікту.

По-перше, із самого початку в конфлікт були залучені стратегічно важливі колонії. Бойові дії перекинулися на територію Африки та Близького Сходу.

По-друге, індустріалізація змінила характер війни. Були створені колосальні воєнні машини, проте для ефективного функціонування вони потребували мобілізації цілих народів та імперій. Хід війни залежав від світових джерел сировини й постачання продовольства. Озброєння і умови війни вимагали як національної та міжнаціональної мобілізації всіх наявних індустріальних, технологічних, людських та природних ресурсів.

По-третє, масштаб і характер війни індустріальної епохи підвищив значимість міжнародних альянсів, оскільки жодна держава не володіла ресурсами, необхідними для досягнення перемоги або уникнення поразки. Антанта (Великобританія, Франція, Росія) та Троїстий союз (Німеччина, Італія, Австро-Угорщина) функціонували як інституційні механізми для координації бойових операцій, так само як і для організації бойових дій у міжнародному масштабі.

Перша світова війна показала, що конфлікт між великими державами в індустріальну епоху не зводився виключно до зіткнення конфлікуючих сторін на полях битви. На відміну від війн XIX ст., війни XX ст. охоплюють значний географічний простір, тобто наступила епоха глобальних конфліктів.

Друга світова війна була вже глобальною катастрофою людства. Масштаб воєнних дій, руйнувань та людських страждань не мав прецедентів в історії. Війна охопила Європу, Далекий Схід. Тому воєнні дії розповсюдились майже на всі континенти і всі океани, за виключенням Латинської Америки та Південної Африки. Водночас з тих держав, які не приймали участі у воєнних діях, насправді мало хто з них зміг залишатися нейтральними, оскільки забезпечення воєнних дій як країн вісі (Німеччина, Італія, Японія), так і союзників (США, Великобританія, Франція) потребувало все більше джерел фінансування. Проте самим суттєвим наслідком війни виявився перерозподіл сил у світі. 1945 рік ознаменував кінець глобальної гегемонії Європи і перетворення США та СРСР у світові наддержави.

Упродовж 50 років після закінчення Другої світової війни, міжнародна політика визначалась протистоянням США та СРСР. Їх уявлення про устрій післявоєнного світу були полярні. Тому моделю геополітики досить скоро стала конфронтація між Сходом та Заходом, яка отримала назву “холодної війни”. Світова політична система розколотась на два ворожих блоки. В кожному з яких домінувала система альянсів та пактів про взаємодопомогу. Крім того, США та СРСР уклали низку двосторонніх та багатосторонніх угод про військове співробітництво та договорів про безпеку з багатьма державами.

Холодна війна створила систему співвідношення світових сил, яка розділила земну кулю на два ворожих табори і разом із тим об’єднала світ в рамках єдиної стратегічно взаємозалежної глобальної воєнної системи. Вона складалась з багато чисельних і добре вишколених глобальних та регіональних збройних сил і, що стосується, принаймні, наддержав, великих військових інфраструктур, які здатні були продемонструвати безпрецедентну руйнівну могутність в будь-якій окремо взятій точці земної кулі. Ця система була інституалізованою та стратифікованою (складалась із країн першого, другого та третього світу).

В листопаді 1990 року дві наддержави підписали Паризьку хартію, і холодна війна закінчилася. Але її наслідки продовжують справляти вплив на сучасний геополітичний ландшафт, що представлений множиною просторових моделей та концепцій:

- концепція протистояння континентальної (теллуричної) і морської (таласократичної) сил;
- модель Серцевинної землі (Хартленд);
- концепція “континентального блоку”;
- модель “хартленд-римленд”;
- модель світового “уніполя”.

Поділ на “морські” та “континентальні” країни все ще зберігає актуальність, але суттєво змінились уявлення про перевагу одних над іншими з точки зору їх захищеності. Інтернаціоналізація господарської діяльності, ракетно-ядерна зброя, нові засоби зв’язку і комунікації змінили колишнє тлумачення співвідношень між Хартлендом і Римлендом, теллуократією і таласократією.

Зазначені геополітичні моделі планетарного рівня спрямовані на обґрунтування уявлень про світовий порядок, тобто про геополітичну структуру світу, яка відображає баланс співвідношень сил.

7.5. Світовий устрій як результат взаємодії силових центрів глобальної влади

Поняття світового устрою відображає порівняно стабільні геополітичні структури в певні періоди міжнародних відносин. Суттєві кількісні та структурні зміни в геополітичних потенціалах окремих країн, особливо великих держав, як-от в колишньому СРСР, і регіонів світу спричиняють зміни на геополітичному глобусі, інколи революційні. Формування об’єктивних уявлень про світовий устрій як просторове співвідношення силових полів – це завдання із багатьма невідомими для вирішення яких залучається широке коло суспільних наук. Водночас поняття силового поля досить часто асоціюється з простором, який контролюється державою. Політолог К. Плешаков дає таку класифікацію геополітичних полів:

ендемичне поле – простір, який контролюється державою довготривалий час, достатній для визнання іншими державами як такого, що беззаперечно належить цій державі;

прикордонне поле – простір, який знаходиться під контролем держави, але не засвоєний нею в достатній мірі, щоб злитися з ендемічним полем, оскільки право контролю над цим полем може бути суперечливим;

перехресне поле – простір, на який претендують дві й більше держав;

тотальне поле – весь неперервний простір, який контролюється державою.

У даному випадку геополітика може бути визначена не просто як об'єктивна залежність зовнішньої політики тієї або іншої нації від її географічного місцезнаходження, а як об'єктивна залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних факторів, які дозволяють цьому суб'єктові здійснювати контроль над простором. Йдеться про етнос або групу етносів, що проживають в одному географічному ареалі і мають єдину державну організацію.

Сьогодні контроль над простором досить диверсифікований. В більшості випадків він не може бути описаний в категоріях прямого воєнного або політичного контролю. Із розвитком технологій та зростаючою взаємозалежністю світу контроль над простором набуває нових транснаціональних форм, таких як економічний, комунікаційний, інформаційний контроль. Це пов'язано із розвитком цивілізації та освоєнням нових вимірів простору, що в свою чергу призводить до непридатності традиційних форм контролю, зокрема, прямого воєнного контролю.

Так, поряд із повітряно-космічним та інформаційним просторами наприкінці ХХ сторіччя сформувався ще більш ніж актуальний простір. Це – глобальний фінансовий ринок, темпи росту якого нині в декілька разів перевищує швидкість зростання світової торгівлі та дивергенції виробництва. Простір, де інтенсивно розвиваються власні високі технології. Нині реально стверджується на планеті порядок, який більше проявляє себе як порядок економічний – *Rex Economicana*.

Якщо раніше світова економіка була ареною, на якій діяли суверенні держави, то нині вона – достатньо автономний персонаж, який оперує на полі національних держав. Однак поява унікального глобального суб'єкта не призвело до одночасного зникнення з поля колишніх гравців. Виникла еkleктична реальність, більш складна і навіть парадоксальна в своїх проявах, яка поєднує в собі яскраві і характерні риси обох систем. В результаті цього відбулося суттєве зрушення у звичних способах проєкції глобальної структури влади.

З 70-х ХХ ст. наукову думку переслідує відчуття безпрецедентності потрясінь і фундаментальності змін у світі. При цьому домінуючим став погляд, який, в 1993 р. влучно висловив П.Кеннеді. Він зазначив, що з кінцем “холодної війни” перед нами постала зруйновна планета, де “ніщо не являється визначеним, за винятком того, що ми зіткнулися з безмірною кількістю невизначеностей. Про дезінтеграцію глобальної структури влади говорить і Е.Тоффлер. Ми вступаємо в еру метаморфоз влади, живемо в момент, коли вся структура влади, яка поєднувала світ, дезінтегрується. Зовсім інакша структура набуває форми. І це відбувається на всіх рівнях людського суспільства, стверджує він.

Є дві великі події, які накреслюють лінію всесвітньо – історичного рубежу наших днів і дозволяють чітко відокремити нашу сучасність від вже “не нашого” часу 60-х років ХХ сторіччя.

Перша подія – інформаційна революція, третій машинний переворот, який революціонував засоби комунікацій в глобальному масштабі більш радикально ніж два попередні за останні 200 років.

Друга подія – розпад СРСР та зникнення з карти земної кулі євразійської наддержави, яка була розташована в серцевині світу (*Hartland* в термінах теорії Х. Маккіндера), або, іншими словами, на географічній осі історії.

Ці дві події не випадково стояли поблизу одне від одної у часі. У 1971 рік було винайдено мікропроцесор, а у 1991 рік припинив існування СРСР. Суміжні хронологічно, події наближені і в причинно-наслідковому відношенні. Батьківщиною новітніх телекомунікаційних технологій стали США. Ці технології революціонували дві галузі, які безпосередньо визначили результат боротьби американської та євразійської наддержав, – військову справу і міжнародні фінанси. При цьому що стосується сфери міжнародних фінансів, то 1971 рік увійшов в сучасну історію не лише як рік

мікропроцесора, але й як рік, початку демонетизації золота і завершальний період золотомонетного обігу, який тривав близько 2700 років.

Революція в сфері телекомунікації ввела людство в таку фазу комунікаційної єдності, яка характеризується своєрідною “дематеріалізацією” простору. В першу чергу, ерозією територіально-просторової організації політичної влади національної держави як базової одиниці новоєвропейської історії. Віднині суверенітет означає зовсім не самостійність та незалежність держав, а навпаки, субординацію її Міжнародній Організації.

7.6. Воєнні відносини у контексті геополітичної та гео економічної парадигм

З кінця ХХ століття деякі дослідники розвивають ідею про остаточний перехід міжнародних відносин з геополітичної на гео економічну парадигму. Такі дослідники, вважають, що світ в принципі живе по новим – гео економічним, а не геополітичним законам. Геополітична парадигма ґрунтується *на захисті* національних інтересів. Ці інтереси розглядають як недопущення іноземного втручання у внутрішні справи, забезпечення непорушності національних кордонів – як політичних, так і економічних, а також на відстоюванні певних ідеологічних поглядів. На відміну від геополітичної, гео економічна парадигма ґрунтується на *забезпеченні* національних інтересів. Ці інтереси розглядаються як забезпечення високих темпів економічного росту через інтернаціоналізацію господарських зв'язків і поступове розширення національних кордонів заради вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій. Принципово важливим є й те, що реалізація геополітичної парадигми здійснюється переважно, якщо не виключно, на державному рівні. Реалізація гео економічної парадигми здійснюється не лише засобами держави, а й бізнесу.

Із закінченням холодної війни змінилася і модель глобальних воєнних та оборонних відносин. В деяких аспектах співвідношення збройних сил у світі наприкінці ХХ століття здається поверненням до традиційної моделі багатополюсної силової політики, а в інших аспектах, особливо стосовно статусу США як єдиної воєнної наддержави, воно є унікальним.

Коли закінчилася холодна війна і був підписаний договір про військову присутність США та СРСР в інших країнах, розпочалося формування нових регіональних і локальних моделей *міждержавного суперництва*. Одним із наслідків цього стала децентралізація системи міжнародної безпеки та фрагментація світу на відносно дискретні (але не досить автономні) комплекси регіональної безпеки. Окрім того виникла нова хвиля національних конфліктів, зростання напруги в Європі та на Балканах, на кордоні між Індією та Пакистаном у Південній Азії, між країнами Південно-Китайського басейну в Південно-Східній Азії.

Проте цим процесам фрагментації та регіоналізації протистоять могутні доцентрові сили, які зміцнюють устремління світового воєнного устрою до одноманітності. У зв'язку з цим варто зазначити чотири фактори.

1. У багатьох регіонах світу відбувається поступовий зсув у напрямку до спільної оборони та багатостороннім заходам безпеки. Намагання уникнути міждержавних конфліктів і великих витрат на оборону сприяє швидше зміцненню, а ніж послабленню багатосторонніх та колективних заходів оборонного характеру, так і міжнародному військовому співробітництву та координації. Кінець холодної війни став свідченням не смерті НАТО, яку так часто передбачали в 1990 році, а зростання ролі та значення цієї організації. Окрім того, в багатьох регіонах світу починають з'являтися багатосторонні схеми безпеки поряд з тими, які там уже існували, оскільки багато держав визнають, що національна безпека не може бути забезпечена за допомогою лише односторонніх зусиль.

2. Зміцнення та розширення фінансових, торгівельних та економічних зв'язків між державами підвищили потенційну вразливість більшості із них із боку кризових явищ, які виникають навіть у віддалених куточках земної кулі. Відповідно, держави стають досить чутливими по відношенню до того, що стосується безпеки та воєнного розвитку в інших регіонах. Така чутливість може бути досить вибірковою.

Безумовно, не всі частини земної кулі сприймаються як такі, що мають однакове стратегічне значення. Проте кризи 1990 та 2003 років у Перській затоці, війна в Сирії та російсько-українська війна показали, що воєнні досягнення в стратегічно важливих регіонах як і раніше мають глобальне значення. Тому глобалізація та регіоналізація воєнно-політичних відносин не є процесами, що суперечать одне одному. Вони, навпаки можуть сприяти посиленню одне одного, якщо розглядати їх у контексті забезпечення національної безпеки.

3. Загрози національній безпеці приймають все більше різноманітний характер, і одночасно з цим перестають бути виключно воєнними. Так, стрімке зростання запасів ЗМУ представляє собою потенційну загрозу всім державам. Але це зростання частково являється результатом поширення промислових та технологічних знань, так само як і торгівля зброєю. Стимування цього стрімкого зростання представляє собою класичний зразок світової проблеми, для вирішення якої необхідні колективні зусилля.

Так само проблеми, пов'язані з охороною навколишнього середовища, економікою, культурою, наркотиками, тероризмом, злочинністю та інші проблеми, які становлять собою загрозу національній безпеці, не можуть вирішуватися за допомогою лише воєнної сили або засобами національної держави. Для того щоб впоратися з цим комплексом проблем, необхідний глобальний механізм координації й співробітництва між країнами.

4. Система воєнної безпеки всіх народів, яка створені великими державами, відчуває на собі вплив із боку системних факторів. Справді, структура збройних сил і політика великих держав залишаються головними факторами, які впливають на воєнне положення один одного і всіх інших держав. Хоча б тому, що великі держави встановлюють стандарти, чи то у воєнних технологіях чи на рівні збройних сил, по яким решта країн вивіряють власний оборонний потенціал. Так, американська доктрина має більші різносторонні глобальні наслідків ніж доктрина будь-якої іншої держави. Тому позиція великих держав впливає на безпеку всіх регіонів світу.

Крім того, за відсутності загально визнаного авторитету, здатного підтримувати стабільність у світі, більшість країн будуть здійснювати своє устремління до миру за допомогою воєнної сили. Це породжує серйозну дилему: намагаючись забезпечити власну безпеку, вдосконалюючи та нарощуючи свої воєнні потенціали, держави можуть у такий спосіб загрожувати безпеці та процвітання іншим державам. В наслідок цього, національна безпека в анархічній міждержавній системі ніколи не може бути повністю незалежною від глобальних системних умов. Усе це означає, що сучасний геополітичний устрій, далеко не такий фрагментарний, а по-старому має проблеми глобальної стратегічної взаємозалежності.

Таким чином, аналіз глобалізації війни як збільшення масштабів організованого насильства дозволяє констатувати, що основна ідея геополітики головним чином пов'язана з ідеєю контролю над простором. На перших стадіях розвитку людства це була досить примітивна ідея боротьби за прямий контроль над прикордонними територіями. Сьогодні контроль над простором досить диверсифікований і в більшості випадків не може бути описаний в категоріях воєнного або політичного контролю. Із розвитком технологій та зростанням взаємозалежності світу контроль над простором приймає нові форми. Це пов'язано з тим, що розвиток цивілізації освоює нові виміри простору. В більшості своїй це призводить до непридатності традиційних форм контролю, самим традиційним з яких являється прямий воєнний контроль.

Водночас спостерігається значне зниження ролі воєнного фактору в забезпеченні національної безпеки держави і зростання ролі економічних аспектів безпеки. Однак, війна все ще залишається крайнім проявом деструктивного впливу в системі міжнародних відносин. В сучасному світі наявні різноманітні джерела війни та причини, що їх породжують: нестабільність на постсоціалістичному просторі; войовничий націоналізм; посилення соціально-економічної напруги; релігійна нетерпимість на зразок ісламського фундаменталізму; міжнародний тероризм; паливно-сировинний дисбаланс; можливість інтернаціоналізації конфлікту, який може спалахнути в країнах "третього світу", і навіть випадковість.

Реалізація самих фантастичних та військових проектів на сьогодні не гарантує жодній країні безпеку та мир. Як і раніше зберігається ризик переростання локальних збройних конфліктів низької та середньої інтенсивності в широкомасштабні війни. Тому політичні контрасти у світі в

цілому не послаблюються, а лише модифікуються і в деяких регіонах залишаються критично загостреними.

7.7. Динаміка частоти воєн і демографічних втрат крізь призму воєнної глобалізації

При оцінці воєнної глобалізації необхідно враховувати надзвичайну високу ступінь насильства та страждань, якими супроводжується формування сучасної системи міжнародних відносин. Йдеться передусім про історико-соціологічний аналіз динаміки воєн та демографічних втрат людства в контексті воєнної глобалізації. Війни є атрибутивною ознакою політичного життя людства, оскільки вони мали місце в усі історичні епохи і в усіх регіонах планети. Це підтверджують дані антропології та археології.

Ното *sapiens* з'явилися близько 600 тис. р. тому. Неолітична революція, виникнення обробітку землі та скотарства розпочалися близько 10 тис. років тому. Зародження цивілізації розвинутих суспільств та утворення перших держав розпочалося 6 тис. років тому. Таким чином, тривалість «цивілізаційного» історичного періоду становить одну соту частину від сукупної тривалості людини як ното *sapiens*. Проте невід'ємною складовою історії ното *sapiens* є історією збройних сутичок та збройних конфліктів. Можна впевнено сказати, що війна з'явилася одночасно з появою людини.

З іншого боку, якщо взяти до уваги визначення війни – як зіткнення між двома організованими видами, випробування сили між «командами», кожна з яких намагається подолати іншу, приумножуючи силу кожного окремого бійця дисципліною, то в цьому традиційному визначенні війна не могла існувати до утворення команд. У даному випадку держав. Будучи суспільним явищем, остання, за своїм визначенням, передбачає існування суспільства. Тому коли ми уявляємо собі людей, які живуть родинами або зграями, на зразок вищих хребетних, ми зовсім не схильні приписувати їм поведінку, яку можна було б назвати поведінкою війни.

Датуючи укріплення в Ієріхоні 6 тис. років до н. е., а в Чатал-Гююкі (Анатолія) 7 тис. років до н. е., археологи стверджують, що люди неоліту вже вели організовані війни за багато століть до виникнення писемності та відкриття обробки металу. Водночас, антропологи не зважуються категорично дати відповідь на питання: чи воювали між собою люди в неоліті? І якщо воювали, то як? Одні з них дотримуються думки, що предмети, характерні для епохи, яку називають ашельською (між 400 тис. і 200 тис. років тому), зокрема кам'яні рубила, застосовувались у битвах як зброя. Інші дивляться на ці камені як на знаряддя праці або інструменти полювання. Але, очевидно, що те, з чим полювали на звірів, могло бути використане й для полювання на людей.

Окрім того, антропологи не знайшли доказів на підтвердження гіпотези, що до бронзового віку люди опрацювали якусь організацію або тактику битви. Зокрема, Е.Фромм в праці «Анатомія людської деструктивності» вказує на те, що в первісних культурах низького рівня не було ні централізованої організації, ні постійних командирів. Війни були великою рідкістю, а про загарбницькі війни не могло бути й мови. Вони не призводили до кровопролиття і не мали за мету вбити якомога більше ворогів. Війни цивілізованих народів, навпаки мають чітку інституційну структуру, постійне командування, а їх цілі завжди загарбницькі: або це захоплення території, або рабів. Тобто, для первісних мисливців та збирачів ескалація війни не має ніякої економічної вигоди. Антрополог Райт стверджує, що суспільство стає тим більш агресивним, чим вище в ньому розподіл праці, що агресивнішими є соціальні системи, в яких є поділ на класи.

Ці дані свідчать, що войовничість в суспільстві тим менша, чим стійкіша рівновага між різними групами, а також між групою та її оточуючим середовищем і чим частіше порушується ця рівновага, тим швидше формується готовність воювати. Згаданий Райт виокремлює чотири типи війни: оборонні, соціальні, економічні та політичні. Під оборонними війнами він розуміє таку поведінку, яка неминуха у випадку реального нападу. Суб'єктом такої поведінки може стати навіть народ, для котрого війна є зовсім не характерною (не є частиною його традицій). Соціальні війни – це ті, в ході яких, як правило, «не проливається багато крові». Економічні та політичні війни ведуть

народи, зацікавлені в захопленні землі, сировини, жінок та рабів, або заради збереження влади певної династії або класу.

Війни нашого часу, так само як усі війни минулих епох, були обумовлені не нагромадженням енергії біологічної агресивності, а інструментальною агресією політичних і військових елітарних груп. Тобто агресивністю, яка «роздмухувалася» лідерами цих груп як передумова досягнення своїх інтересів (цілей). Це підтверджується даними про частоту воєн – від війн, які вели первісні стародавні культури до війн сучасних високорозвинених культур. Чим нижче культурний рівень цивілізації, тим рідше війни. Про ту саму тенденцію говорить і той факт, що з розвитком технічної складової цивілізації число й інтенсивність воєн значно зросли. Найнижче їхнє число у примітивних племен без постійного лідера, а найвище – у могутніх держав із сильною урядовою владою. Тобто, по мірі культурного зростання цивілізації (у всіх її вимірах) невинно зростає агресивність суспільства. Дані наведені у таблиці 1 підтверджують цю тенденцію.

Таблиця 1

Тенденції зростання частоти воєн в історії людства

Історичний період	Тривалість періоду в роках	Кількість війн та конфліктів за період	Середня частота війн і конфліктів у рік
Вся історія	5000	~ 15500	~ 3
1480 – 1499 рр.	19	9	~ 0,5
1500 – 1599 рр.	99	87	~ 0,9
1600 – 1699 рр.	99	239	~ 2,4
1700 – 1799 рр.	99	781	~ 7,9
1800 – 1899 рр.	99	651	~ 6,6
Кінець XIX ст. до Першої світової війни 1914 – 1918 рр.	15	36	2,4
Між двома світовими війнами (1918–1939 рр.)	21	80	~ 4
1945 – 1990 рр.	45	~ 300	~ 7,5 – 8
1990 – 2000 рр.	10	100	10
Все XX століття	100	~ 520	5,2

Дж.Леві (США) виокремлює в період з 1495 до 1975 року 119 війн, в яких приймали участь великі держави, і подав кількісну оцінку їхньої інтенсивності, масштабності, тривалості та жорстокості. Використовуючи його дослідження були зроблені висновки, що наприкінці ХХ ст. війни стали швидкоплинними, воєнна сила застосовувалася більш концентровано, не змінювалася середня інтенсивність та жорстокість воєнних конфліктів.

Водночас, проявилась тенденція до зменшення кількості війн за участю великих держав. Проте для цих не багатьох випадків було характерним зростання жорстокості, інтенсивності, концентрації воєнної сили, а також масштабів бойових дій. Загальна кількість війн зросла, при цьому серед причин вийшли на перше місце нові, до того не досить помітні: зростання націоналізму, релігійна нетерпимість, суперечки з питань кордонів, гуманітарні проблеми.

У фундаментальних дослідженнях динаміки воєн, проведених П. Сорокіним, М. Головіним, систематизовані дані про війни деяких європейських держав протягом дев'яти-десяти століть другого тисячоріччя з аналізом по сторіччях і чвертям кожного століття. Було вивчено 967 воєн. Використовуючи ці дані, а також інші дослідження В. Серебрянников проводить порівняння співвідношення воєнного та мирного часу в історії держав, що частково показано в таблиці 2.

Аналіз даних таблиці дозволяє констатувати, що, зокрема США за 200 років власної історії провели більше 200 воєн з врахуванням і незначних.

Таблиця 2.

Співвідношення воєнного та мирного часу в історії деяких держав

Країна	Період історії	Загальна тривалість війн	Питома вага воєнного часу
Англія	з 1051 до 1925 р. 875 років	630 років	72%
Франція	з 976 до 1925 р. 900 років	674 роки	80%
Росія	з 901 до 1925 р. 1025 років	592 роки	57%
Давні держави			
Греція	375 років (вивчених)	235 років	63%
Рим	876 років (вивчених)	411 років	47%

Після поширення європейської цивілізації по всій земній кулі – культури, нації й країни світу стали взаємозалежними одне від одного в плані безпеки та виживання. Великі держави мали можливість здійснювати більший контроль над стратегічною ситуацією в світі, ніж другорядні держави. Тому кожен регіон опинився вплетеним у глобальну систему відносин, які склалися з приводу війни та безпеки, не маючи при цьому можливостей протистояти негативним, кризовим тенденціям, які загрожували катастрофічними наслідками.

Показова у цьому європейська колонізація Америки, Африки та Азії, коли європейці фактично знищували місцевого населення. Так, зверхник іспанських конкістадорів Ф.Кортес, маючи в своєму розпорядженні близько 5 тис. чол. та «допомогою» занесеної європейцями віспа за три роки знищив близько 200 тис. ацтеків і майя. При цьому така практика мала місце навіть у ХХ ст. Так, придушуючи повстання у 1947 р. на Мадагаскарі, французи знищили від 20 до 30 тис. чол.

Масштаб воєнних дій, руйнувань та людських страждань під час Другої світової війни взагалі не мав прецедентів в історії. Підтвердженням слугує порівняльна характеристика демографічних втрат у війнах ХІХ та ХХ ст. Якщо у ХІХ ст. сукупні військові втрати склали 0,5% населення планети (6,1 млн. чол.), то у ХХ ст. вони сягнули 3,1 % (понад 100 млн. чол.). При цьому серед цих втрат переважна більшість припадає на війни за участю найбільш цивілізованих європейських країн.

У ХІХ ст. Російська імперія і Франція втратили майже по 1 млн. чол. кожна. У ХХ ст. у двох світових війнах найбільших втрат зазнала Російська імперія (СРСР) та Німеччина, низка слов'янських країн, Франція, Румунія, Угорщина та ін. Загалом загинуло понад 70 млн. чол.

Проте ще жакливішими виглядають демографічні втрати окремих етносів, особливо серед слов'янських народів: росіян, українців, поляків, білорусів. Внаслідок цього було завдано невідновних втрат не лише культурі, але й генофонду відповідних націй. Так, за оцінками демографів, на 1 січня 1941 р. населення Росії складало 111 млн. чол. За роки війни, з врахуванням народженості та міграції, воно зменшилось на 13,6 млн. (12,3% населення). Очевидно, що інші популяції, які не були зачеплені військовим лихом або зазнали значно менших втрат, отримали додаткові переваги для демографічного зростання, як важливої передумови подальшого нарощування свого потенціалу для політичного та економічного домінування у після воєнний період, зокрема США та Франція.

В цілому у Другій світовій війні демографічні втрати окремих етносів складають 4/5 від усіх людських втрат.

Після Другої світової війни стрімко зростає кількість жертв у громадянських війнах та серед цивільного населення. Так, у воєнних конфліктах 1970-х рр. в світі загинуло 921 тис. чол., з них приблизно 90% (820 тис.) – у громадянських війнах. У свою чергу, з цих 820 тис. жертв не менше ніж 90% складають цивільні.

У 1980-х рр. серед мирного африканського населення загинуло від двох до трьох млн. чол., у тому числі від 1,5 млн. до 1,7 млн. – від геноциду урядів.

У 1990-х рр. у світі відбулося 118 воєнних конфліктів, які зачепили 80 країн і забрали життя приблизно 8 млн. чол. При цьому у війнах на розломах цивілізацій на початку 1990-х рр. загинуло: 50 тис. чол. на Філіппінах, 50–100 тис. чол. на Шри-Ланці, 20 тис.чол. в Кашмірі, 500 тис. – 1,5 млн. чол. в Судані, 100 тис. чол. в Таджикистані, 50 тис. чол. в Хорватії, 50-200 тис. чол. в Боснії, 30-50 тис. чол. в Чечні, 100 тис. чол. в Тибеті, 200 тис. чол. у Східному Тиморі.

Окремо варто зазначити, що з огляду на підвищену інтенсивність пострадянських конфліктів (майже 15 % збройних конфліктів у світі при 6% від населення Землі), територія СНД є одним із джерел небезпеки та нестабільності в світі. Російсько-українська війна тому яскравий приклад.

В цілому аналіз динаміки воєн та демографічних втрат в контексті військової глобалізації свідчить, що територіальне розширення та інтенсифікація зіткнень між учасниками збройних конфліктів, технічний і технологічний прогрес, зростання чисельності людства, роблять війну найпотужнішим засобом знищення людей та засобом трансформації світового порядку (системи міжнародних відносин).

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте зміст глобальної мілітаризації та воєнна глобалізація як соціального явище
2. Розкрийте зміст воєнної глобалізації як соціального явища
3. Дайте характеристику інституалізації геополітичного простору крізь призму еволюції геополітики
4. Дайте характеристику історичних форм та основних рис воєнної глобалізації
5. Дайте характеристику епохи глобальних конфліктів та основних геополітичних моделей
6. Чому світовий устрій є результатом взаємодії силових центрів глобальної влади?
7. Дайте характеристику воєнним відносинам у контексті геополітичної парадигми
8. Дайте характеристику воєнним відносинам у контексті геоекономічної парадигми
9. Дайте характеристику динаміки частоти воєн
10. Якими демографічними втратами крізь призму воєнної глобалізації?

ЛЕКЦІЯ 8. Виклики безпеці України крізь призму руйнації однополярного світу та російсько-української війни

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 8.1. Поява нових світових гравців та тенденції утворення багатополюсної системи міжнародних відносин
- 8.2. Криза світової фінансово-економічної системи та боротьба в буферних зонах
- 8.3. Загроза ядерної війни, застосування біологічної зброї та боротьба за контроль космічного простору
- 8.4. Трансформація політико-економічних і воєнно-політичних блоків та руйнація механізмів узгодження інтересів
- 8.5. Регіональні виклики воєнно-політичного та соціально-економічного характеру
- 8.6. Загроза застосування сили крізь призму конфліктів майбутнього

8.1. Поява нових світових гравців та тенденції утворення багатополюсної системи міжнародних відносин

Формування багатополюсного світу та поява нових світових гравців. Кожна система має свої межі зростання, досягнення яких є неминучим. Сьогодні сучасна система міжнародних відносин у цілому досягла якісно-кількісних меж розвитку та спостерігається її руйнування (фрагментація). При цьому лідери провідних країн та їх еліти (передусім США, Великої Британії та країн-членів ЄС) не спромоглися підготуватись до трансформації цієї системи, зробити її більш збалансованою і справедливою. Замість цього вони сконцентрували свої зусилля на отриманні власних преференцій, звинуваченнях, нав'язуванні різноманітних проектів з глобального управління, які б забезпечили панування однополярної системи. Час, який був після розвалу соціалістичної системи включно з СРСР, втрачено. Сьогодні стало очевидно, що закінчення минулого і початок нового майбутнього буде здійснюватися через глобальну всеохоплюючу кризу і, на жаль, війни.

Насправді російсько-українська війна стала лише результатом неспроможності світових еліт запобігти цій кризі та інструментом, який розв'язує руки для дій, котрі у міжкризовий період були б неможливими. Тому необхідно готуватись до тривалого періоду глобального хаосу, де кожний сам за себе. Витримають ті, хто матиме ресурси і здійснюватиме ефективне управління. Криза поступово охоплює усі сфери життєдіяльності людства. Потім у своєму хаосі та через війни (збройні конфлікти) виникне нова структура взаємозв'язків між елементами системи міжнародних відносин. Історичний досвід також переконливо свідчить, що такі кризи насамперед зумовлювали зосередження держав на внутрішніх проблемах, призводили до розриву міждержавних зав'язків, зникненню або трансформації глобальних та регіональних міжнародних інститутів та механізмів узгодження інтересів.

Криза також змусить держави відмовитись від підпорядкування єдиному полюсу світової влади, оскільки він більше не зможе забезпечувати стабільність і безпеку, а сплата йому управлінської ренти не буде виправдовувати себе. Відповідно, для держав зникне потреба обмежувати свободу дій для дотримання якихось загальних правил, принципів, договорів тощо, навіть якщо це може призвести до збройного конфлікту. Водночас, усвідомлюючи складність забезпечення безпеки поодиночі, вони будуть шукати нові коаліції, які будуть відповідати їх національним інтересам, але вимагати мінімальних зобов'язань, наприклад щодо обмеження їх суверенітету. Настане час союзів з досить нечіткими, пластичними та рухомими організаційно-функціональними структурами. Саме в таких союзах держави отримуватимуть для себе максимальний суверенітет для реалізації власних національних інтересів.

Можна буде очікувати, що нова система міжнародних відносин краще гарантуватиме те, щоб ніхто не скористається союзницькими відносинами на шкоду іншому. Це означає, що вона буде більш спрямована на реалізацію принципу неподільності безпеки, а відтак на баланс інтересів, а не баланс сил, як це спостерігається в сучасній системі.

Сьогодні ми бачимо розділення держав на кілька кластерів. Російсько-українська війна розділила світ за ознакою ставлення до дій РФ. Але це лише перший прояв перебудови міжнародних відносин у багатополюсну систему, в основі якої знаходиться нове сполучення інтересів і ресурсів держав. Важко визначити точно, скільки кластерів буде утворено в результаті кризових процесів, але вже зараз можна припустити, що окремими кластерами будуть: РФ з оточенням у складі пострадянських держав; об'єднана єдиними цивілізаційними цінностями група західних держав з Японією; Китай; Індія. Окремо залишиться група нейтральних держав, які не бажатимуть приєднуватись до жодного з кластерів або їх поведінка буде ситуативною.

Кожний кластер буде складатись з центру влади – найбільш могутньої держави та її геополітичного оточення: культурно-цивілізаційно споріднених держав і держав, залежних за ресурсами, транзитними шляхами та ринками. Головним ресурсом довкола якого будуть будуватись спільні відносини в межах кластеру буде валюта кластеру. Держави, яких центри влади за тими чи іншими причинами не зможуть залучити до свого кластеру, потраплятимуть до буферних зон (буферних геополітичних просторів). Кластери формуватимуться під час кризи та в умовах браку ресурсів. Тому політичні стосунки, людські та товарні перетікання, обмін технологіями між кластерами будуть мінімізовані. Це стосується й інформаційного обміну. У фінансовій сфері будуть сформовані нові правила перерахунку вартості під час обміну.

Варто акцентувати увагу на тому, що вже сьогодні перелічені кластери асоціюються з певними воєнно-політичними і політико-економічними блоками. США, Британія і ЄС об'єднані Північноатлантичним альянсом та АUKUS. Провідні країни з кластерів РФ, Китаю та Індії об'єднані ШОС і БРІКС. Наявність двох організацій з участю провідних держав-центрів геополітичних кластерів в азієйській частині Євразії може свідчити про можливість формування у майбутньому неантагоністичних відносин між цими кластерами, на відміну від відносин між ними та країнами з кластеру США, Британії і ЄС.

Після переформатування міжнародних відносин у багатополісний простір настане відносно спокійний період накопичення сил, яке не буде рівномірним. Кластери, котрим вдасться набути більшої могутності, знов претендуватимуть на розширення своєї влади, аж до глобальної. Поновлення запеклої геополітичної боротьби буде залежати від ефективності нових механізмів узгодження інтересів між кластерами. Якщо ці механізми вдасться зробити справедливими і вони дійсно будуть забезпечувати баланс інтересів і неконфронтаційний розвиток різних за цивілізаційними, політичними, економічними тощо основами країн, тоді можна говорити про створення відносно стійкої і ефективної системи міжнародної відносин. В такій системі країни із буферних зон будуть мати можливість реалізації власного транзитного потенціалу. Якщо нову систему міжнародних відносин не вдасться зробити справедливою – слід очікувати створення умов для нового витку посилення боротьби у буферних зонах з послідуочим розгортанням кризових процесів і новими ризиками для глобальної та національної безпеки.

Тенденції утворення багатополісної системи міжнародних відносин. Після розпаду СРСР двополісна система міжнародних відносин на глобальному рівні перетворилася на однополісну під беззаперечним лідерством США. Нова система отримала історичний шанс щодо певного періоду стабільного розвитку. Його закінчення позначила фінансово-економічна криза 2007-2008 років. На той час США отримали значні структурні диспропорції в економіці. Значна доля ВВП створювалась в фінансовому секторі. Водночас промисловий сектор почав стрімко втрачати першість. Лише стратегічні та високоприбуткові галузі ще змогли зберегти розвиток. Не дивно, що криза почалася саме в США і саме в сфері фінансових послуг – в іпотечному кредитуванні.

Оскільки США були єдиним полюсом в системі міжнародних відносин, криза швидко набула світового масштабу. Те, що США залишились єдиним центром сили, означало їх відповідальність за стабільність всієї світової системи міжнародних відносин. Відмова від забезпечення стабільності і зосередження на внутрішніх проблемах означало би відмову США від світового домінування. Щоб зберегти його США, замість структурних змін, почали генерувати необмежену і невиправдану доларову ліквідність, яка затінила прояв структурних диспропорцій, але не усунула, а навіть посилила їх. В результаті, на початку 2020-х років в економіці США склалася ситуація, коли інвестиції в реальний сектор стали набагато меншими, ніж в фінансовий. Віртуальна економіка набула гіпертрофованого масштабу і стала витіснити реальну, а політична еліта США втратила внутрішню єдність і розділилася на конкуруючих між собою “фінансистів” та “промисловців”.

Кризові явища в єдиному світовому центрі сили позначитись на світових політичних, економічних і безпекових процесах. Нейтралізація кризи потребувала збільшення керованості ними. Спроба була зроблена у контексті необхідності боротьби із пандемією КОВІД-19. Проте вона не мала успіху, оскільки концептуальних антикризових ідей, прийнятних для більшості країн, запропоновано не було. Як наслідок в середині 2022 року виникла глобальна некерована фінансово-економічна криза, яка одразу відобразилася на політичну, безпекову, продовольчу та інші сфери життєдіяльності світового співтовариства. Стало зрозуміло, що єдиний центр світової сили не здатний виконати головну функцію щодо забезпечення стабільності світового порядку та почав втрачати лідерство і привабливість для інших держав.

Водночас сьогодні відсутня держава, яка могла б претендувати на роль світового регулятора. Багато країн у світі збільшили власну могутність, але все можуть претендувати на провідну роль лише в обмеженому регіоні (географічному просторі). В умовах послаблення впливу єдиного регулятора, ці країни будуть прагнути захопити більше влади. Це неминуче призведе систему міжнародних відносин до стану хаосу з наступною кластеризацією географічних підпросторів і

впорядкуванням відносин за іншими правилами. Ці правила формуватимуться як співвідношення потреб розвитку країн, забезпеченості ресурсами і синергії відносин – більш слабкі країни будуть прагнути приєднання до кластеру для забезпечення безпеки і полегшення доступу до ресурсів. Країни – центри сили кластерів будуть прагнути включити інші країни в своє коло впливу для синергії розвитку.

Під час стану хаосу можна очікувати розвалу існуючої світової фінансово-економічної системи. Він потягне за собою значне підвищення кількості та рівня суперечностей між впливовими світовими державами: США, Китаєм, РФ. Сформовані під час глобалізації технологічні та логістичні ланцюжки розриватимуться і скорочуватимуть довжину, мінімізуючи відповідні ризики. Це може потягнути за собою певні складнощі у виробництві високотехнологічних товарів і буде виступати додатковим аргументом для підвищення економічної автаркії геополітичних кластерів. Їх відособлення і посилення конкуренції за контроль буферних зон зробить пріоритетом стримування розвитку конкурента або потенційного противника. Підвищиться ймовірність виникнення конфліктів та застосування зброї і, навіть ядерної.

Перехід системи міжнародних відносин спочатку до стану хаосу, а потім формування багатополюсної системи є визначальною тенденцією розвитку цієї системи на глобальному рівні, окремі прояви якої окреслюють інші тенденції.

8.2. Криза світової фінансово-економічної системи та боротьба в буферних зонах

Криза світової фінансово-економічної системи. Основи нинішньої світової фінансово-економічної системи були визначені на Бреттон-Вудській конференції 1944 року і модернізовані на Ямайській конференції 1976 року. Головне призначення системи – забезпечення справедливості перерахунків валют, а також стабільності міжнародних інвестицій і торгівлі.

Руйнація фондових ринків, відтік капіталів та інші негаразди в економіці держави, що виникають за причинами, які знаходяться поза межами повноважень її уряду, природно породжують недовіру до діючої світової системи. Сьогодні ця недовіра досягла критичного рівня. Також додалися дії світового регулятора, які не сумісні з базовими принципами сучасної економіки і зазіхають на священне право недоторканності приватної власності. Сьогодні ніхто не може гарантувати збереження власних капіталів. Тривалий час діє негативна реальна (з врахуванням інфляції) базова ставка надання кредитних ресурсів, що розбігається з економічним смислом банківських вкладів. Можна назвати й інші явища, боротьба з якими навіть не обговорюється.

Тому одночасно з наростанням фази хаосу і відмови від сьогоднішніх загальноприйнятих правил у міжнародних відносинах провідні держави відмовлятимуться від використання долару у міжнародних розрахунках і намагатимуться створити власні валютні зони. Ці процеси будуть пов'язані з пошуком механізмів справедливого вирішення нових фінансових проблем, одними з яких будуть переоцінка активів, відповідальність за виконання боргових зобов'язань і впорядкування розрахунків між різними валютними зонами. З іншого боку, держави отримують певну свободу у виборі принципів розвитку власної економіки і будуть нести повну відповідальність за її розвиток. У майбутньому держави з найбільш прогресивними системами отримують кращий розвиток.

Посилення боротьби в буферних зонах (буферних геополітичних просторах) можна очікувати, що в короткостроковій перспективі, на стадії нарощування хаосу, та в довгостроковій, коли в результаті поступового розвитку зростатиме могутність кластерів, провідні держави – центри сили будуть зацікавлені в розширенні сфери свого впливу і забезпеченні безпеки насамперед ринків та шляхів транспортування критичних товарів. Безпека держав, що розташовані в буферних просторах, піддаватиметься тиску. Можна очікувати, що такими просторами будуть:

Східна Європа, яка з'єднує РФ і Захід (США, Британію і Західну Європу);

Балкани, де розташовані південні транзитні маршрути з Китаю, Індії через Центральну і Передню Азію до Західної Європи;

Африка, яку можна назвати буферним континентом, оскільки в ній відсутні домінуючі держави, але вона вбирає вплив багатьох провідних держав;

Центральна та Передня Азія, яка з'єднує РФ, Китай, Індію і містить найважливіші світові транзитні шляхи;

Південно-Східна Азія, яка через Тихий океан та його моря з'єднує Китай, Японію і США;

Центральна Америка, через яку проходить найкоротший шлях з Атлантичного до Тихого океану.

8.3. Загроза ядерної війни, застосування біологічної зброї та боротьба за контроль космічного простору

Зростання ймовірності ядерної війни. Оскільки сучасна криза охоплює усю систему міжнародних відносин, будь-які втрати провідних держав можуть набувати екзистенціального характеру. Ситуація може скластись так, що під питання буде поставлено існування держави або державної еліти як такої. За цих умов можна припустити прийняття рішення на застосування ядерної зброї однією з держав, яке неминуче потягне за собою застосування ядерної зброї іншими державами. Особливо це стосується держав з великим ядерним потенціалом: США, Британії, Франції, РФ, Китаю, КНДР.

Слід розуміти, що будь-яке зростання будь-яких суперечностей в умовах світової кризи підвищуватиме можливість ядерної війни. Навіть спроба застосування тактичної ядерної зброї провідними ядерними державами з великою ймовірністю призведе до подальшої ескалації. З іншого боку, застосування тактичної ядерної зброї Індією, Пакистаном, Ізраїлем або Іраном (її потенційним володарем) все може обмежитись поодинокими ударами і не матиме глобальних руйнівних наслідків.

Сьогодні єдина з ядерного клубу держава – РФ отримала термоядерний боєприпаси мультимегатонного класу. Він може бути розташований на двох носіях: міжконтинентальній балістичній ракеті і безпілотному підводному апараті. Наслідки і втрати від застосування таких боєприпасів катастрофічні та непередбачувані. З одного боку, наявність боєприпасів мультимегатонного класу у РФ розв'язує їй руки, з іншого – стримує інші держави-противники від застосування проти РФ ядерної зброї, але так чи інакше потенційно підвищує можливість ядерної війни.

Зростання ймовірності застосування біологічної зброї. Останнім часом отримали проривний розвиток технології генної інженерії, мікробіології і біохімії. Результати цього розвитку дозволили повною мірою проектувати властивості організмів мікросвіту, які потенційно можуть використовуватись як біологічна зброя. Багатоваріантність генетичних сполучень, доступність знань і генетичних технологій відкриває безліч можливостей для створення біологічної зброї. На практиці її застосування дуже складно довести, а виробництво речовин у великих обсягах в сучасних умовах активних контактів між людьми зовсім непотрібно. Будь-які на перший погляд безневинні наукові досягнення можуть бути легко перетворені на найпотужніший смертоносний засіб.

Реалізація цієї тенденції буде залежати лише від розуміння воєнно-політичним керівництвом держав світу відповідальності за долю людства, що в умовах зростання загального рівня суперечностей є дуже сумнівним. Хаотизація міжнародних відносин вимагатиме від кожної країни покладатись на власні сили щодо систем захисту від біологічної зброї і формування спільної політики у цій сфері.

Посилення боротьби за контроль космічного простору. Розвиток технологій взагалі і ракетних технологій зокрема вже породив стійку тенденцію на зростання боротьби за контроль космічного простору і використання ефектів від такого контролю як конкурентної переваги і в сфері безпеки, і в сфері економіки. Російсько-українська війна наочно довела значне підвищення ефективності дій

авіації, артилерії, інших ударних засобів за рахунок збільшення точності і оперативності надання ціле вказання угрупованнями космічних засобів, номенклатура та призначення яких постійно розширюються. Є очевидним, що тенденція збережеться в середньо- та довгостроковій перспективі.

8.4. Трансформація політико-економічних і воєнно-політичних блоків та руйнація механізмів узгодження інтересів

Європейський Союз. ЄС сьогодні є одним з глобальних центрів фінансово-економічної могутності, тому перспективи його розвитку найближчими роками будуть визначальними не лише для євразійського континенту, але й для всього світу. Водночас, з'являються ознаки, що ЄС може суттєво змінитися, оскільки він має певну інституціональну недостатність, яка рельєфно проявляється на фоні фінансово-економічної кризи. Інститути ЄС добре працюють в період поступового розвитку, але в кризові моменти потрібна більша концентрація влади і менший час реагування. Так говорить принцип доцільної ієрархічності загальної теорії систем. Вихід Британії, яка й раніше складала певну фронду в союзі, не підвищив керованість ЄС. Провідні держави ЄС продовжують пошук рішення щодо реорганізації управління.

Одним з варіантів такої реорганізації згадується проект “Європи двох швидкостей”, а також більш м'який варіант – перехід від правила консенсусу до правила кваліфікованої більшості при прийнятті найважливіших рішень у сфері безпеки. Є очевидним, що ЄС намагається підвищити централізацію, але недостатня швидкість реформ може переокреслити ефект від цього. Є й інші проекти реорганізації інституційної структури ЄС. Але слід враховувати наявність опозиції політиці центральних бюрократичних структур ЄС і політиці провідних країн – Німеччини і Франції. Опозиційну політику, спрямовану на максимальне збереження суверенітету, влади в руках національних держав і збереження національної ідентичності, найбільш виразно проводять дві країни Східної Європи – Польща і Угорщина.

Сьогодні важко сказати, чи вдасться ЄС пристосуватись до нових реалій життя. Але за найгіршим сценарієм, посилення внутрішніх суперечностей і погіршення управління може взагалі поставити під сумнів єдність ЄС і втрату уваги з боку провідних європейських країн до воєнно-політичних процесів у Східній Європі, виокремивши її таким чином в буферний геополітичний простір.

Не дивлячись на намагання ЄС набути ролі самостійного гравця на світовій арені, в майбутньому залишатиметься суперечність між значним фінансово-економічним потенціалом ЄС і його незначним воєнним потенціалом. Останній не дозволить ЄС набути статусу повноцінного геополітичного гравця. З цієї причини США продовжать здійснювати суттєвий вплив на розвиток ЄС, підпорядковуючи собі його інтереси.

Північноатлантичний альянс. Шляхи розвитку НАТО сьогодні повністю залежать від США – головного донору організації. Тривалий час альянс об'єднував європейські країни і був втіленням образу головного захисника Заходу від СРСР, а потім РФ. Проте зростання економіки Китаю і його намагання щодо більшого впливу на міжнародній арені поставили перед США завдання стримування Китаю, зокрема протидії захопленню Китаєм контролю над морськими комунікаціями в Південно-Східній Азії. США оголосили політику Китаю головним довгостроковим викликом міжнародному порядку. Це змусило США почати переніс воєнно-політичної уваги до тихоокеанського регіону.

У 2021 році було створено AUKUS – оборонний альянс США, Британії і Австралії. Враховуючи значну віддаленість Британії та США від регіону, можна припустити, що створення цього альянсу спрямовано насамперед на залучення Австралії до проблеми стримування Китаю. Не слід розглядати AUKUS як відмову США від НАТО, хоча повністю виключати цього не можна, з огляду на відсутність у політичній еліті США єдиного погляду на вирішення проблем безпеки, з чого витікає можливість зміни її ставлення до альянсу.

Розрізнення у ставленні політичних еліт США до ролі НАТО також буде підштовхувати європейські країни до збільшення самостійності у питаннях забезпечення власної безпеки і розвитку власного воєнного потенціалу. Водночас ці процеси будуть стримуватись кризовими явищами в економіці і фінансах. США вже домоглися підвищення оборонних витрат європейськими країнами-членами НАТО, але останні прагнуть, щоб ці витрати не використовувались для закупівлі американського озброєння, а залишалися для розвитку власної оборонної науки і промисловості. На цьому фоні можна очікувати, що європейські країни-члени НАТО продовжать пророблення питань створення незалежних від США і НАТО оборонних структур, чому сприятиме послаблення європейської солідарності в результаті фінансово-економічної кризи. В ЄС діє Програма постійного структурованого оборонного співробітництва "PESCO", яка де-факто спрямована на створення незалежних від НАТО збройних сил і оборонного комплексу ЄС, а дев'ять країн ЄС оголосили про створення європейських сил реагування.

Шанхайська організація співробітництва. Важливим фактором міжнародного життя в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні залишиться ШОС, діяльність якої має безпекову і економічну складову. Вона має значний потенціал розвитку, оскільки прагне однаково і неупереджено враховувати інтереси усіх учасників, без надання пріоритетів чийось інтересам за рахунок інтересів інших. Розподіл природних, людських, фінансових і технологічних ресурсів між країнами ШОС є у цілому взаємодоповнюючим. Серед країн-учасниць організації присутнє спільне розуміння за питаннями боротьби з тероризмом, екстремізмом і сепаратизмом, а також зацікавленість в обмеженні впливу в регіоні з боку інших світових держав, насамперед США. ШОС більшою мірою є консультативним клубом, ніж воєнно-політичним союзом. Втім саме відсутність жорстких зобов'язань забезпечує привабливість ШОС для держав, які шукають рішення власних проблем.

Зважаючи на тенденцію щодо фрагментації глобального простору, у порівнянні з іншими організаціями, ШОС має примітну особливість – організація об'єднує держави, які відносяться одразу до трьох кластерів: Китай, Індію і РФ. Це, очевидно, і буде визначати головний напрям трансформації ШОС – узгодження інтересів трьох полюсів нової багатополісної системи міжнародних відносин. І це не дозволить перетворити ШОС в повноцінний воєнно-політичний союз. Враховуючи зростаючу роль проблем забезпечення безпеки в майбутньому, основу діяльності ШОС складатимуть саме вони. Економічна складова діяльності відійде на другий план, а економічні проблеми вирішуватимуться на двосторонній основі.

БРІКС. Назва союзу походить від скорочення BRICS (Brazil, Russia, India, China, SouthAfrica), яке було уперше згадано у 2001 році в аналітичній записці банку "Голдман Сакс", виходячи з того, що ця група країн вже тоді мала найбільший внесок до розвитку світової економіки. Співробітництво країн-членів було організаційно оформлено у 2006 році. На сьогодні в країнах БРІКС проживає більше 3 млрд. чоловік або 41% населення Землі. БРІКС формує приблизно 25% світового ВВП, 20% торгівлі, 25% прямих інвестицій.

БРІКС одразу позиціонував себе як альтернатива старим глобальним форматам. Союз розгорнув досить бурхливу діяльність, зустрічі на різних рівнях проводяться на регулярній основі. БРІКС утворив кілька інституцій, паралельних глобальним організаціям:

- пул валютних резервів на заміну Міжнародного валютного фонду;
- Банк розвитку країн БРІКС на заміну Світового банку;
- багатостороння валютна система BRICS Pay на заміну системі SWIFT.

У 2022 році оголошено про запровадження єдиної валюти міждержавних розрахунків на заміну долару США.

Аналогічно ШОС, БРІКС об'єднує держави, які відносяться до трьох геополітичних кластерів в Азії: РФ, Китай і Індію. Але БРІКС включає також найбільш розвинуті регіональні країни Південної Америки і Африки, тобто має більш широке географічне представлення. Обидва формати не передбачають участь кластеру США, Британії і ЄС. Він має значний потенціал розширення. За станом на середину 2022 року інтерес до участі в союзі висловили впливові регіональні країни: Туреччина, Іран, Аргентина, Саудівська Аравія, Уругвай, Єгипет, Таїланд. Посилення БРІКС буде

залежати у першу чергу від того, чи зможе союз знайти механізм справедливого врахування економічних інтересів настільки різних країн.

Організація Договору про колективну безпеку. Продовжує свій розвиток інший воєнно-політичний союз, замкнений на РФ – ОДКБ. Ця організація є повноцінним воєнно-політичним блоком і ставить за мету захист територіально-економічного простору країн-членів від агресії, міжнародного тероризму і природних катастроф великого масштабу. Членами організації є РФ та деякі пострадянські країни, які у тому чи іншому смислі залежать від неї. ОДКБ має колективні сили швидкого розгортання Центрально-Азійського регіону, розглядається питання створення єдиної системи ПРО. У порівнянні з НАТО, розвиток інститутів організації дуже слабкий. Невеликий бюджет, низька інтеграція на рівні стандартів та інші проблеми не дозволяють говорити про збільшення у майбутньому міжнародного значення організації, яку можна розглядати, з одного боку, як механізм воєнно-технічної допомоги з боку РФ деяким пострадянським країнам, а з іншого – як інструмент воєнно-політичного домінування РФ.

Руйнація глобальних механізмів узгодження національних інтересів. Глобальні міжнародні механізми узгодження інтересів створювались як надбудова для забезпечення дії механізмів глобалізації. У наступному десятилітті можна очікувати дві протилежні тенденції трансформації глобальних механізмів узгодження інтересів в процесі переходу до багатополюсної системи міжнародного порядку. З одного боку, це чи не повний розпад існуючих механізмів, з іншого боку – це спроби створення нових міжнародних форматів, більш пристосованих до нового характеру проблем безпеки і нової конфігурації суб'єктів.

Безумовно, головними міжнародними механізмами узгодження інтересів є ООН, її чисельні заклади (ВОЗ, МОТ та інші), СОТ тощо. Про кризу і неефективність цих організацій говориться давно і багато. Усі вони створювались після Другої світової війни як післявоєнні механізми узгодження інтересів і забезпечення миру та стабільності в рамках двополюсної системи. Але останнім часом вони перетворились у майданчики інформаційно-психологічної війни, переважно між США, Китаєм і РФ, за рахунок чого втратили ефективність. Було запропоновано багато реформ, але жодна не була реалізована, оскільки не була спрямована на справедливе врахування інтересів усіх членів міжнародного співтовариства.

Сьогодні багато зусиль здійснюється для ізоляції РФ у відповідь на її збройну агресію проти України. На пропозицію США Генеральна асамблея ООН призупинила членство РФ в Раді з прав людини. Розглядається можливість виключення РФ з інших організацій ООН. РФ покинула Раду Європи і прагне покинути ланку інших організацій, призначених для узгодження інтересів. Вже сьогодні є очевидним, що вихід РФ буде лише позначенням закінчення функціонування старої однополюсної системи. Щоб наочно уявити цей процес, можна згадати “Лігу націй”, яка припинила існування через неспроможність запобігти Другій світовій війні.

Зворотній процес – утворення відносин між полюсами – почнеться, коли стане очевидним склад окремих кластерів, їх ключові інтереси, наявні ресурси та спроможності.

Отже, безпекове середовище вступило до епохи глобальних змін, які залишились без розумного керування через відсутність спільного бачення щодо образу майбутнього.

На першому етапі, тривалість якого обмежуватиметься короткостроковою перспективою, можна очікувати перехід системи міжнародних відносин до стану хаосу із загостренням усіх безпекових процесів.

На другому етапі, у середньостроковій перспективі, очікується закінчення формування багатополюсної системи з певною безпековою стабілізацією, де загальний рівень безпеки буде залежати від ступеня конфліктності відносин між полюсами.

На третьому етапі, в довгостроковій перспективі, очікується нове зростання нестабільності за рахунок поновлення боротьби за контроль буферних геополітичних просторів і транзитних шляхів.

Зазначені зміни торкнуться основ життєдіяльності усіх без виключення держав в усіх сферах. Головними рисами змін будуть процеси, пов'язані з повним розривом відносин у багатьох сферах, відмовою від дотримання колишніх правил поведінки, наданням пріоритету державами власній могутності та силі при вирішенні безпекових питань. Характер сьогоднішніх безпекових процесів формує для держав вкрай актуальну потребу не зробити помилки у визначенні своїх інтересів,

цілей, реакцій у цьому складному періоді. З оглядом на це, а також на російську агресію, сьогодні перед Україною стоїть екзистенціальне завдання вибороти шанс на збереження як суб'єкта міжнародних відносин і вбудовування в нову систему міжнародних відносин на умовах, що дозволять забезпечити її поступальний і прогресивний розвиток держави.

8.5. Регіональні виклики воєнно-політичного та соціально-економічного характеру

Регіональні виклики воєнно-політичного характеру. Суперечності між державами в регіоні довкола України у найближчому майбутньому матимуть відбиток глобальних суперечностей, проявляючись і конкретизуючись в окремих проблемах (проблемних питаннях) відносин між силами. Ці проблеми є стійкими. Намагання їх вирішити не мали успіху протягом тривалого часу і це надає впевненості висновку, що вони зберігатимуться у майбутньому.

Воєнно-політичні проблеми мають екзистенціальний характер – від їх вирішення залежить існування України як суверенного суб'єкта міжнародних відносин, її спроможність реалізувати свої інтереси та її безпека, тобто захист поступального соціально-економічного розвитку.

Проблема відбиття збройної агресії РФ вбирає усі проблемні питання, пов'язані з російсько-українською війною, відновленням територіальної цілісності України і відновленням її суверенітету на тимчасово окупованих територіях. Природно, що головні суперечності концентруватимуться у відносинах між Україною та РФ, а також їх союзників.

Проблема набула актуальності у 2014 році, коли РФ, шляхом проведення непередбаченого законами України референдуму та нібито за підтримкою населення, окупувала Крим і потім підтримала захоплення влади непередбаченими законом воєнізованими формуваннями в окремих районах Донецької і Луганської областей. У подальшому РФ висунула вимоги щодо врегулювання конфлікту, які порушували Конституцію України і, за цією причини, не могли бути прийнятними для України – зміни Конституції не можуть бути насажені іншою державою і є виключним правом Українського народу.

Усвідомлюючи остаточно незламність України і підвищивши свої військові спроможності, у 2022 році РФ активізувала збройну агресію з метою поставлення під власний контроль України як держави, яка географічно розташована в східноєвропейському буферному просторі. Контроль над територією України створює для РФ власну зону безпеки і надає можливість розширити внутрішній ринок, підвищити синергію об'єднання ресурсів і промисловості.

В короткостроковій перспективі проблема займатиме перші шпальти регіональних відносин. Російська агресія розділила регіональне співтовариство на два табори з антагоністичними поглядами. Україну підтримали усі країни-члени ЄС, РФ підтримала лише Білорусь. Розділення природно позначило належність країн до різних воєнно-політичних кластерів і, тому російсько-українську війну можна назвати антагоністичною боротьбою за контроль буферного геополітичного кластеру, в якій перемогу одержить сильніший.

З огляду на антагоністичність суперечностей, результат вирішення проблеми буде залежати від спроможності сторін забезпечити ресурсами протиборство. Але, передбачуване розгортання світової фінансово-економічної кризи і, як наслідок, збільшення проявів патерналізму (концентрування держав на власних проблемах), свідчать про зменшення уваги до цієї проблеми у середньостроковій перспективі.

Вже сьогодні ми можемо бачити певну втомленість від проблем України з боку західних союзників, яка породжується зростанням їх соціально-економічних проблем. Зважаючи на це, можна очікувати зменшення актуальності проблеми для Заходу у короткостроковій перспективі. Відповідно до логіки розвитку подій у буферних геополітичних просторах, розстановка інтересів сил в середньо- та довгостроковій перспективі буде залежати від співвідношення могутності Заходу та РФ. Якщо РФ буде відчувати себе сильнішою, вона знов почне боротьбу за Україну, якщо навпаки, Захід отримає переважаючу силу, він намагатиметься посилити свій вплив.

Проблема висунення явних або неявних територіальних претензій до України характеризує дії сусідніх держав у різних сферах життєдіяльності, які можуть бути розцінені як прямі або приховані наміри та ознаки висунення можливих територіальних претензій зараз та/або у майбутньому.

РФ повністю реалізувала свої територіальні зазіхання на багато регіонів України. Не виключається, що РФ має наміри приєднати Україну у цілому. За будь-яким результатом протистояння, РФ збереже територіальні претензії до України. Підтримка незаконних референдумів на тимчасово окупованих територіях України є підтвердженням реальності загрози для неї.

Одночасно зберігатиметься не проста ситуація й на заході України, де певні дії сусідніх держав можуть бути причинами занепокоєння у разі, якщо Україна потрапить до складної стратегічної ситуації, в якій проблематично буде втримати відцентрові тенденції. Ці дії мають давнє підґрунтя і базуються на наявності споріднених з сусідніми країнами етносів, захист прав яких в умовах російсько-української війни може бути використаний як нагода для реалізації територіальних претензій.

Проблема інтеграції України до ЄС і НАТО пов'язана з реалізацією конституційного визначення напрямів інтеграції України до міжнародного співтовариства Заходу на обох напрямках. Попри бажання РФ контролювати буферний простір в Східній Європі, Україна обрала шлях на вступ до ЄС, як провідного економічного союзу, і НАТО – як провідного воєнно-політичного блоку. Розв'язування проблеми на користь України гальмується російською агресією, змушуючи провідні західні країни бути більш обережними щодо своїх дій і не провокувати РФ на ескалацію. Вирішення проблеми прямо буде залежати від результатів російсько-української війни. Якщо Україні не вдасться зробити ефективні кроки в короткостроковій перспективі, в умовах кризової ситуації, очікуваної в середньостроковій перспективі, зацікавленість країн Заходу може критично зменшитись. В довгостроковій перспективі ситуація за проблемою визначатиметься співвідношенням сил країн Заходу і РФ.

Проблема втручання у внутрішні справи України торкається питань прямого або опосередкованого впливу на прийняття політичних, економічних рішень, організацію і проведення виборів тощо. Проблема тісно пов'язана з проблемами інтеграції України до західного співтовариства. З одного боку, Україна є суверенною і незалежною державою, яка повинна мати можливість приймати на свій розсуд будь-які рішення в сфері політики, економіки тощо. В той же час, у разі вступу до економічних та/або воєнно-політичних союзів Україна має делегувати їм певну частку свого суверенітету і підпорядковуватись їх вимогам. Знаходження співвідношення між суверенітетом і вимогами членства, яке влаштувало б усі сторони, тривалий час буде складати зміст цієї проблеми.

Проблема врегулювання конфлікту в Придністров'ї відображає питання російської військової присутності поблизу південних кордонів України. Ця присутність є одним з головних інструментів РФ щодо воєнно-політичного контролю регіону, оскільки легітимізує застосування воєнної сили РФ в регіоні за багатьма причинами. У Придністров'ї розташовано миротворчий контингент РФ і контингент, який охороняє склади не вивезених досі боєприпасів. РФ висловлювала готовність визнати Придністров'я у разі намагання вирішити проблему силовим шляхом, обвинуватила Україну у невиконанні зобов'язань гаранта врегулювання конфлікту, заявила про намір використання будь-яких засобів для захисту Придністров'я. З огляду на досвід воєнного конфлікту у Південній Осетії можна очікувати, що у разі спроби Молдови вирішити конфлікт за допомогою воєнної сили РФ розглядатиме напад на миротворчий контингент як акт збройної агресії і намагатиметься отримати доступ до Придністров'я через територію України.

З геополітичної точки зору Молдова і Придністров'я теж належать до східноєвропейського буферного простору. Тому вирішення проблеми у майбутньому багато у чому буде залежати від результатів російсько-української війни.

Регіональні виклики соціально-економічного характеру. У довгостроковому майбутньому в умовах переходу до багатополюсної системи міжнародних відносин серед важливих проблем в регіоні довкола України також залишатимуться низка соціально-економічних проблем.

Проблема залучення міжнародних фінансів для вирішення задач економічного розвитку України вбирає питання надання Україні фінансових ресурсів для виконання боргових зобов'язань, залучення інвестицій в економіку та інші питання. В результаті російської агресії і переходу економіки України на воєнний лад Україна змушена надавати пріоритет фінансуванню розвитку воєнного потенціалу і забезпеченню бойових дій. Частина важливих, промислово розвинутих територій потрапила під тимчасову окупацію. Значно зросли витрати на ліквідацію наслідків ракетно-артилерійських ударів. Все це призвело до скорочення ВВП та збільшення додаткових бюджетних витрат.

За таких умов Україна потребує масштабної міжнародної допомоги, яку сьогодні здійснюють західні союзники України. Але РФ продовжує війну проти України, яка перетворюється на тривале протистояння. З оглядом на це повстає питання щодо можливості продовження фінансової допомоги Україні і не лише військово-технічної. Економіка України паралізована війною. Для балансування витрат і доходів бюджету потрібна безпосередня фінансова допомога. Оскільки фінансово-економічна криза де-факто почалася, і далі очікується її розгортання, фінансові ресурси провідних західних країн скорочуватимуться і вони можуть переглянути свої зовнішньополітичні пріоритети. В середньостроковій перспективі додатково повстане питання відновлення економіки та відбудови України після війни.

Проблеми міжнародної торгівлі характеризують комплекс проблемних питань, пов'язаних з різного роду обмеженнями на торгівлю і транзит товарів. Російсько-українська війна майже повністю знищила транзитний потенціал України, торгові санкції вкрай негативно вплинули на торгівлю і транзитні потоки в регіоні. Китай відмовився від українського транзиту, РФ встановила торгову блокаду України і переорієнтувала товарні потоки до Європи на Білорусь і власні балтійські порти.

Торгові стосунки України з РФ знаходяться у стані торгової війни. Можна очікувати, що РФ взагалі припинить будувати транзитні шляхи "Схід-Захід", у тому числі в обхід України. Південні транзитні шляхи до Грузії і Азербайджану мають недостатню економічну ефективність через потребу чисельних перевалок і, тому, теж будуть неперспективними. У майбутньому інтенсивність і обсяг товарних потоків будуть зменшуватись через фінансово-економічну кризу, а в наступний період стабілізації вони будуть здійснюватися за обмеженою номенклатурою тих товарів, які будуть критичними для економік Західної Європи та РФ.

Проблема транспортування і споживання російських енергоносіїв вбирає в себе суперечливі питання транспортування, зберігання і споживання російської нафти та природного газу, будівництва інфраструктури, власності її елементів, управління ГТС України та ціноутворення. Сьогодні найбільш гострі суперечності зберігаються у відносинах з РФ за питаннями транзиту і споживання природного газу. В нафтовій галузі торгівля регулюється переважно ринковими механізмами і є менш суперечливою.

РФ послідовно реалізує політику обходу країн, розташованих на шляхах транзиту природного газу до європейських споживачів. Стосунки особливо загострилися після активізації російської агресії проти України у 2022 році, коли країни ЄС оголосили про намір зменшити російську енергетичну залежність і обмежити покупку енергоносіїв у РФ. Зліт цін поставив під питання забезпечення промисловості та населення ЄС природним газом, особливо у зимовий період, оскільки спроможність замінити обсяги російського природного газу з інших джерел виявилась не виправданою.

РФ почала "розворот на Схід", домовившись з Китаєм про будівництво газопроводів. На реалізацію цього, РФ, окрім вже побудованого газопроводу з родовищ Східного Сибіру, почала будівництво інтерконектору, який дозволить транспортувати до Китаю природний газ з добре розвинутих родовищ Західного Сибіру, які раніше орієнтувались на транзит до ЄС. Також РФ небезуспішно пророблює питання створення альянсу країн для будівництва газопроводу на Південь – до Пакистану та Індії. Одним з пріоритетних напрямів розвитку газової галузі РФ вбачає розвиток інфраструктури для розширення торгівлі зрідженим газом, що дозволить зробити торгівлю більш маневровою.

Усі ці дії РФ свідчать, що в середньостроковій перспективі РФ може диверсифікувати експорт природного газу, розширивши його до держав, які будуть більш дружніми центрами сили, ніж західні країни. ЄС може втратити статус першого для РФ торгового партнера в енергетиці. Крім того, більш активний економічний розвиток Південно-Східної Азії може призвести до виникнення дефіциту російського природного газу на західному напрямі, а також до більш жорсткого відстоювання РФ своїх торгових інтересів в діалозі із Заходом, підвищуючи тим самим суперечності в регіоні і ускладнюючи його економічний розвиток. Можна очікувати, що торгівля енергоносіями в регіоні і далі буде використовуватись як засіб гібридної війни.

Проблема боротьби з корупцією, незаконною торгівлею людьми, людськими органами, наркотиками, організованою злочинністю, тероризмом концентрує в себе питання боротьби з незаконним виробництвом і торгівлею наркотиками, тероризмом, організованою злочинністю і корупцією, відмиванням брудних коштів, інтелектуальним піратством тощо. У майбутньому, в період фінансово-економічної кризи, ця проблема отримає ескалацію і вплив на напруженість регіональних відносин. В більш віддаленому майбутньому актуальність проблеми дещо зменшиться, але вони залишаться одним з ефективних засобів гібридних війн і міждержавних впливів.

Проблема міграції характеризує питання, пов'язані з міграцією громадян України до інших країн. Проблема викликана насамперед незадоволенням людей низьким життєвим рівнем і важкістю отримати гідний заробіток на батьківщині. Після активізації російської збройної агресії у 2022 році до цього додалась потреба забезпечення особистої безпеки. В умовах фінансово-економічної кризи, коли конкуренція за робочі місця зростатиме і європейські держави відчуватимуть брак коштів для вирішення проблем мігрантів, можна очікувати загострення суперечностей з країнами ЄС. Лише Польща сприятливо ставиться до трудової міграції українців, які заповнюють вільні робочі місця поляків, що виїжджають в більш розвинуті країни ЄС.

8.6. Загроза застосування сили крізь призму конфліктів майбутнього

Готовність держав до застосування сили. Очікувана глибока фінансово-економічна криза призведе до економічного падіння і загострення соціальних та інших протиріч в багатьох країнах світу. Країни втрачатимуть ресурси для забезпечення життєдіяльності. Центр сучасної однополюсної системи міжнародних відносин – США – не уникне цих негараздів, але більш того – може стати їх зосередженням. Принаймні він не зможе забезпечити відчутної допомоги іншим. Це природним чином змусить країни світу сконцентрувати увагу на впорядкуванні внутрішніх процесів, у тому числі за рахунок експансії назовні.

Вже сьогодні дві провідні держави Євразії – Китай і РФ – кинули США виклик. Вони обвинуватили США в несправедливому керуванні міжнародними процесами, скоєнні міжнародних злочинів і відмовились діяти за встановленими США правилами. Дії США, вжиті у відповідь, дали незначний ефект, що демонструє зменшення керованості сучасною системою міжнародних відносин. За таких умов країни будуть вважати себе вільними від колишніх зобов'язань і правил, у тому числі щодо застосування воєнної сили. Таке ставлення посилиться, якщо перебіг внутрішніх економічних і соціально-політичних процесів загрожуватиме існуванню держав та/або їх політичної еліти. Тому в найближчій перспективі можна очікувати підвищення готовності держав до застосування воєнної сили з метою вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем.

На цю чашу терезів лягають процеси фрагментації світового геополітичного простору. Розділення раніше єдиної системи міжнародних відносин і утворення геополітичних кластерів призведе до активізації боротьби за контроль держав, які важливі для життєдіяльності кластеру і розташовані в буферному або спірному просторі. Зрозуміло, що держави не будуть застосовувати воєнну силу безоглядно за будь-яким приводом, оскільки це залишається ризиком і тягне витрати дефіцитних ресурсів. Йдеться про зростання підстав для застосування воєнної сили та про

зменшення порогу сприйняття ризиків. Так звана “м’яка сила” буде застосовуватись й далі, якщо вона даватиме ефект.

Сьогодні можна бачити незаперечні ознаки, які підтверджують припинення існування однополюсної системи міжнародних відносин. Це, насамперед, застосування воєнної сили замість виконання зобов’язань щодо забезпечення безпеки, застосування відвертого політичного тиску, економічних санкцій в обхід процедур, встановлених ООН, викрадення людей офіційними державними органами, фінансування розробок, заборонених національним законодавством і міжнародних правом, нехтування базовим для системи правом приватної власності та інші дії.

ЗМІ сьогодні більш не відповідають своєму головному покликанню – інформування суспільства про події, проблеми, шляхи їх вирішення. Вони поступово перетворюються на особливий інструмент маніпулювання суспільною думкою. Альтернативні думки не можуть пробитись скрізь приховану, але дуже жорстку цензуру. Це дозволяє меншості нав’язати свою волі більшості. Можна зазначити й інші ознаки фактичної стагнації однополюсної системи міжнародних відносин.

Трансформація рис конфліктів майбутнього. Трансформація політичних цілей, зміни засобів збройної боротьби, поява нових видів озброєнь, поширення ролі інформації, зміни вартості наявних ресурсів, здешевлення певних засобів політичного і економічного впливу призводять до змін природи та характерних риси воєнних конфліктів.

Відбувається зміна суб’єктів, які визначають політичні цілі. Сьогодні державні інтереси все більш замінюються інтересами великого приватного бізнесу. Трансформувались самі цілі. Війни і воєнні конфлікти минулого переслідували цілі переважно захоплення території, розділення держави-противника, стягнення контрибуції. Сьогодні ставка робиться у першу чергу на зміну воєнно-політичного керівництва і приведення до влади лояльного державі-агресору уряду. Хоча не виключаються і цілі, які були переважними у минулому.

Зміни відбуваються й у суб’єктах, які здійснюють збройне протиборство. У минулому це були збройні сили та/або інші збройні формування, підпорядковані державі і діяли виключно за її вказівками. Сьогодні серед усіх компонентів збройних сил перевага надається силам спеціальних операцій. Також стали використовуватись прямо не підпорядковані державним органам суб’єкти – повстанці, терористичні організації, релігійні організації для підготовки терористів, непередбачені законом збройні формування тощо. Провідні держави стали використовувати замість себе контрольовані держави-сателіти, попередньо підставивши під контроль їх воєнно-політичне керівництво. Відповідним чином змінився характер збройного протиборства і пріоритетність сфер життєдіяльності, на які робиться головний акцент під час протиборства.

Вибір способу ведення війни також залежить від сприйняття суб’єктами порогу війни. Сьогодні, щоб уникнути лобового зіткнення, провідні держави використовують замість себе політично підпорядковані проксі-держави і ведуть бойові дії не на власній території. Щоб зменшити інтенсивність воєнних дій і виснажити ресурси противника держави все частіше ведуть гібридні війни, в яких перевага надається невоєнним засобам протиборства. Також почастишали випадки, коли політична еліта держави формулює цілі у війні з пріоритетним врахуванням власних приватних цілей. Такі війни є характерними для територій, де розташовані коштовні ресурси.

Сьогодні можна зазначити такі нові моменти у трансформації рис сучасних воєнних конфліктів: через фінансово-економічні проблеми фінансування підпорядкованих проксі-держав в значних обсягах стало проблематичним;

поширюється практика застосування терористичних актів як інструменту досягнення воєнно-політичних цілей, при цьому можуть створюватись навіть терористичні організації з ідеологією держави;

у провідних світових державах поширилася практика формування політичної еліти держави за рахунок делегування представників великих корпорацій, що призводить до витіснення національних інтересів інтересами великого бізнесу;

поширилася практика залучення до участі у воєнних конфліктах суб’єктів, які важко ототожнити з державою – приватних військових компаній, непередбачених законом збройних формувань, керованих приховано і зовсім не обмежених у власних діях міжнародним гуманітарним правом.

**Питання для повторення та обговорення
на семінарських заняттях**

1. Який вплив здійснює поява нових світових гравців на формування багатополюсної системи міжнародних відносин?
2. Розкрийте зміст основних тенденцій утворення багатополюсної системи міжнародних відносин
3. Дайте характеристику кризи світової фінансово-економічної системи та боротьби в буферних зонах
4. Які чинники зумовлюють загрозу ядерної війни?
5. Які чинники зумовлюють загрозу застосування біологічної зброї?
6. Чому зростає інтенсивність боротьби за контроль космічного простору?
7. Дайте загальну характеристику трансформації політико-економічних блоків
8. Дайте загальну характеристику трансформації воєнно-політичних блоків
9. Чому відбувається руйнація глобальних механізмів узгодження національних інтересів?
10. Дайте характеристику регіональних викликів воєнно-політичного характеру
11. Дайте характеристику регіональних викликів соціально-економічного характеру
12. Дайте характеристику загрози застосування сили крізь призму конфліктів майбутнього

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ситник Г.П., Орел М.Г. Публічне управління у сфері національної безпеки: підручник / за заг.ред. Г.П.Ситника, К.: Видавець Кравченко Я.О., 2020. 360 с.
2. Ситник Г.П., Орел М.Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України: підручник / за ред. Г.П.Ситника. К.: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 372 с.
3. Ситник Г.П., Неліпа Д.В., Орел М.Г. Зовнішня політика та національна безпека: посібник / за ред. Г.П.Ситника. К.: Видавець Кравченко Я.О., 2021. 244 с.
4. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. К.: НІСД, 2022. 532 с.
5. Безпекове середовище 2033: Монографія. К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2022. 117с.
6. Глобалізаційні виклики сучасності: підручник / авт.кол.Л.Г.Комаха, І.В. Алексеєнко, В.Л.Гура та ін.; за заг.ред.Л.Г.Комахи. К.: ВПЦ "Київський університет", 2022. 350
7. Ситник Г.П. Воєнно-політичні конфлікти та міжнародна безпека: курс лекцій / Г.П.Ситник. К: ТОВ "САК Лтд.", 2023.92 с.
8. Ситник Г.П. Організаційно-правові засади забезпечення воєнної безпеки України: курс лекцій / Г.П.Ситник. К: ТОВ "САК Лтд.", 2023.112 с.
9. Ситник Г.П. Сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки: курс лекцій / Г.П.Ситник. К: ТОВ "САК Лтд.", 2023. 136 с.
10. Публічне управління та адміністрування у сфері національної безпеки: (системні, політичні та економічні аспекти): словник-довідник / С.П.Завгородня, М.Г.Орел, Г.П.Ситник [уклад.] / за заг.ред. Д.В.Неліпи, Є.О.Романенка, Г.П.Ситника, К.: Видавець Кравченко Я.О., 2020. 380 с.
11. Міжнародні відносини та зовнішня політика України: підручник / [Ю.В. Пунда, І.П. Козинець, В.С. Клименко та ін.]. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 328 с.
12. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. К.: НІСД, 2019. 560 с.
13. Воєнні аспекти протидії "гібридній" агресії: досвід України: монографія / колектив авторів ; за заг. ред. А. М. Сиротенка. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 176 с.
14. Mykola Vegesh, Mykola Palinchak, Ján Holonič. Geopolitics:Ukraine, Europe, World (Socio-Political View)Publisher: Academic publishing Fairmont Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA, 2020. 249p
15. Яворська Г. М. Війна і мир у сучасних парадигмах безпекових досліджень // *Стратегічні пріоритети*. № 1 (49), 2019. С.110-116
16. Коваль І.М. Війна як соціально-політичне явище в теоретико-філософських концепціях Френсіса Бекона // *Juris Europensis Scientia*. Вип. №1, 2022. С.7-15
17. Тарнашинська Л. Філософія війни і миру: антропоцентрична дихотомія любові/ненависті як мотивація героїзму (за "листами до німецького друга" Альбера Камю) // *Слово і Час*. № 4, 2019. С.3-14
18. Павлишин О. В., Невідомий В. І. Місце ідеї миру в системі елементів ідеї права // *Філософські та методологічні проблеми права*. №1 (23), 2022. С.35-43
19. Гізбертц Ф. Поняття «мир» і «війна» в контексті транснаціонального тероризму // *Філософія права і загальна теорія права*. № 1, 2019. С.201-217
20. Марценюк М, Костю С.Психологічні аспекти проблеми суперечностей і конфліктів у працях мислителів стародавнього світу // *Вісник Національного університету оборони України*. №3 (53), 2019. С.94-99
21. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
22. Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. №1-2 (9-10), 2016. С.99-115.
23. Глобальна та національна безпека: підручник / авт.кол.: В.І.Абрамов, Г.П.Ситник, В.Ф.Смолянюк та ін.; за заг.ред. Г.П.Ситника. К.: НАДУ, 2016. 784 с.

-
24. Геополітичний аналіз та прогнозування : навч. посіб. / авт. кол. : Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянчук, М. М. Шевченко ; за заг. ред. Г. П. Ситника. К.: НАДУ, 2014. 210 с.
25. Бочарніков В.П., Свешніков С.В., Тимошенко Р.І., Павленко В.І. Технологія аналізу воєнно-політичної обстановки. К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. 397 с.
26. Середа В.В., Ковалів М. В., Єсімов С.С., Гурковський М.П. Правові основи захисту України від зовнішньої та внутрішньої агресії: навч. посіб. Львів: Львів.держ. ун-т вн. справ, 2015. 518 с.
27. Шевців М.Б. Історико-філософська рефлексія війни // *Наук.вісник. Львівського держ.унів. внутр.справ (серія Юридчні науки)*. №2. 2016.С. 96-104
28. Моїсеєнко Л.Проблеми війни та миру в трактуванні християнських конфесій // *Історія релігій в Україні: наук. щорічн..* Вип. 28, Ч. II., 2018. С.545-565
29. Улашкевич Л.А.Концепція кантівської теорії вічного миру і сучасність // *«Молодий вчений»* . № 4 (68), 2019. С.45-48
30. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. 412 с.
31. Базалук О. А., Філософія війни та миру // *Гуманітарний вісник ЗДІА*. № 66, 2016. С.239-250
32. Ковальський Г.Концепція миру в світлі війни на сході України // *Схід* № 2 (154), 2018 р. С.107-110
33. Ряшко О., Остапенко Л.Проблеми війни і миру у філософії Канта, Гегеля, Фіхте // *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: Юридичні науки. № 855, 2016. С. 490-495.
34. Кіндратець О. Проблеми війни і миру в третьому тисячолітті // *Політичний менеджмент*.№ 2, 2010, 119-127
35. Торгонський Д. Світовий правовий порядок:теоретичні основи формування // *Публічне право*. № 2 (42), 2021. С.149-156
36. Загурська-Антонюк В.Ф. Міжнародна безпека у контексті глобалізації сучасного світу // *Інвестиції: практика та досвід*. № 13—14, 2020. С.103-109
37. Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу / пер. з англ. М.М. Климчук. К.: Основи, 2019. 376 с.
38. Коппель О.А. Глобальні тренди світової політики. *Регіональні студії*. № 20, 2020. С.109-114
39. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Х. : Право, 2016. 540 с.
40. Кіссінджер Г.Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. К.: Вид-во Наш Формат, 2020, 320 с.
41. Кормич Л. І., Краснопольська Т. М. Національна безпека в глобалізаційних умовах : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л. І. Кормич, Т. М. Краснопольська. Одеса: Фенікс, 2020. 76 с.
42. Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі / *Наук. ред. В.Юрчишин*. — Київ: Центр Разумкова, 2022. 103 с.
43. Дмитренко М. Цивілізаційні виклики сучасності в контексті концепцій перевлаштування світу // *Політичні дослідження*. №2, 2021. С.150-169
44. Арон Р. Мир і війна між націями. К.: Юніверс, 2000.
45. Morgenthau H. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Fifth Edition. – N. Y.: Alfred A. Knopf, 1973
46. Філософсько-методологічні проблеми військової теорії і практики: курс лекцій. НАО – Військовий гуманітарний інститут. К.: 2002. 85 с. (без указ.авторів)
47. Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

48. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

49. Указ Президента України №392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЧАСТИНА 1 ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ВІЙНИ ТА МИРУ	5
ЛЕКЦІЯ 1. Природа та змістовні виміри війни і соціального насильства	5
1.1. Специфіка філософського осмислення війни, як соціального явища	5
1.2. Природа суперечностей та конфліктів в суспільстві.....	7
1.3. Джерела та специфіка соціального насильства	8
1.4. Легітимні, нелегітимні та “мирні” форми соціального насильства	10
1.5. Види та зброя соціального насильства	12
ЛЕКЦІЯ 2. Уявлення про війну та мир: від філософії стародавнього світу до німецької класичної філософії	13
2.1. Уявлення про політику та війну у Стародавньому Китаї, Римі, Стародавній Індії та Греції.....	14
2.2. Релігійні концепції війн в епоху Середньовіччя	16
2.3. Проблеми політики, війни та миру у працях Н. Макіавеллі.....	18
2.4. Проблеми політики, війни та миру у працях Т. Гоббса	20
2.5. Проблеми політики, війни та миру у працях І.Канта та Г.Гегеля	21
2.6. Проблеми політики держави, війни та миру у працях К.Клаузевіца....	23
ЛЕКЦІЯ 3. Сучасні світоглядні уявлення про війну та мир	27
3.1. Дослідження проблем війни і миру А. Тойнбі в межах цивілізаційної теорії та сутність війни у концепції «гри» Й.Гейзинги.....	28
3.2. Ідеї О.Шпенглера про цикли цивілізаційного розвитку та культурна детермінанта в циклічній теорії змін П.Сорокіна.....	30
3.3. Війни як наслідок взаємодії систем вищих цінностей суспільств та соціальна теорія революції П.Сорокіна	32
3.4. Війна і доля людства в екзистенціалізмі (Ф.Ніцше, Я.Буркгардт, К. Ясперс)	35
3.5. Концепція “політичного реалізму” (неопозитивізм) та дихотомія «мир» і «війна» у площині міжнародних відносин	39
ЛЕКЦІЯ 4. Приховані смисли гібридної війни та безпекові ризики для України	42

4.1. Гібридна війна як простір невизначеності.....	43
4.2. Роль ідеологічної компоненти війни	45
4.3. Маніпулятивний дискурс гібридної війни та створення паралельного світу як її механізму	48
4.4. Ризики геополітичного характеру та їх наслідки для України	52
4.5. Ризики людських ресурсів, економічні ризики та їх наслідки для України	54
4.6. Техногенні катастрофи, несподівані руйнівні ризики та їх наслідки для України	58
ЧАСТИНА 2 СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ВІЙНУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ БАГАТОПОЛЮСНОГО СВІТУ.....	61
ЛЕКЦІЯ 5. Еволюція способів, форм та цілей збройних конфліктів у XXI ст.	61
5.1. Смысловий вимір війни (збройних конфліктів)	61
5.2. Взаємодія держав крізь призму цивілізаційного підходу до історичного процесу та імовірних війн у XXI ст.	62
5.3. Принципові особливості збройних конфліктів (війн)в індустріальну епоху.....	63
5.4. Принципові особливості збройних конфліктів (війн) у постіндустріальну епоху	67
5.5. Дестабілізація політичної ситуації як пріоритет у війнах постіндустріальної епохи	69
5.6. Гео економічна та інформаційна складова сучасних військових стратегій	70
ЛЕКЦІЯ 6. Революції у військовій справі та їх вплив на ведення війни	74
6.1. Сутність та принципові ознаки революції у військовій сфері	74
6.2. Вплив революції у військовій справі на стратегію війни	77
6.3. Військово-технічні революції та вимоги до озброєння і технічних засобів захисту	78
6.4. Основні тенденції сучасної збройної боротьби та парадигми війн 4-го і 6-го поколінь	80
ЛЕКЦІЯ 7. Сучасні тенденції воєнної глобалізації	83
7.1. Глобальна мілітаризація та воєнна глобалізація як соціальні явище ..	83
7.2. Інституалізація геополітичного простору крізь призму еволюції геополітики	85

7.3. Історичні форми та основні риси воєнної глобалізації	87
7.4. Епоха глобальних конфліктів та геополітичні моделі	91
7.5. Світовий устрій як результат взаємодії силових центрів глобальної влади	92
7.6. Воєнні відносини у контексті геополітичної та геоекономічної парадигм	94
7.7. Динаміка частоти воєн і демографічних втрат крізь призму воєнної глобалізації	96
ЛЕКЦІЯ 8. Виклики безпеці України крізь призму руйнації однополярного світу та російсько-української війни	99
8.1. Поява нових світових гравців та тенденції утворення багатополюсної системи міжнародних відносин.....	99
8.2. Криза світової фінансово-економічної системи та боротьба в буферних зонах.....	102
8.3. Загроза ядерної війни, застосування біологічної зброї та боротьба за контроль космічного простору	103
8.4. Трансформація політико-економічних і воєнно-політичних блоків та руйнація механізмів узгодження інтересів	104
8.5. Регіональні виклики воєнно-політичного та соціально-економічного характеру	107
8.6. Загроза застосування сили крізь призму конфліктів майбутнього.....	110
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	113

Навчальне видання

СИТНИК Григорій Петрович

ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ ТА МИРУ

Курс лекцій

для студентів галузі знань: 25 – Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону, які навчаються спеціальністю: 256 – Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності) за другим освітнім рівнем вищої освіти (магістр)

Видання подається в авторській редакції та надруковано з оригінал-макета автора

Формат 60×84/8. Ум. друк. арк. 12,5. Наклад 100. Зам. №.
Гарнітура Galibri. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавець і виготовлювач
ТОВ "САК Лтд"
вул. Володимирська, 7, м. Київ, 01025, Україна
☎ (044) 247-97-72; e-mail: sakprint@ukr.net

Свідотство суб'єкта видавничої справи ДК № 6360 від 16.08.2018